

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

18

Львів
2025

УДК 94(477+438)(082)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2025. Вип. 18. 166 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців та поляків, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центральній-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by Mykola Lytvyn; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2025. Vol. 18. 166 p.

This edited volume analyzes Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on the formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Затвердила до друку вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (протокол № 4 від 06.05.2025 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Литвин Микола Романович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Баран Володимир Кіндратович, д-р іст. наук, проф. (Україна), Боляновський Андрій Валентинович, д-р іст. наук (Україна), Горбачевський Тарас Станіславович, канд. іст. наук, відповідальний секретар (Україна), Давидюк Руслана Петрівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Думітран Данієль (Dumitran Daniel), д-р. габіліт. (Румунія), Каліщук Оксана Миколаївна, д-р іст. наук (Україна), Колянчук Олександр Миколайович, доктор філософії в галузі історії (Польща), Стрільчук Людмила Василівна, д-р іст. наук, проф. (Україна), Хахула Любомир Ігорович, канд. іст. наук, заступник головного редактора (Україна).

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03118 від 14.03.2024 р.

ISSN 2223-120X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

<i>Володимир ПОЛИЩУК</i> . Проблема межування міждержавних кордонів польської корони з Волинням і Східним Поділлям у 1546 році.....	7
<i>Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ</i> . Гадяцька угода 1658 року: головні автори, аналіз змісту й засад співіснування договірних сторін.....	30
<i>Василь БОСАК</i> . Вплив Першої світової війни на демографічні процеси у Львові (липень 1915 – жовтень 1918 років).....	56
<i>Ярослав КУШНІР</i> . Між декларацією і централізацією: місцеве самоврядування на Буковині в умовах адміністративної політики королівської Румунії у 1918–1938 роках	65
<i>Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ</i> . Польська автокефальна православна церква у суспільно-політичних процесах ХХ – початку ХХІ століття (російський чинник).....	77
<i>Микола ГЕНИК</i> . Лобювання інтересів України в політичній діяльності Александра Квасневського.....	90
<i>Інна ЯРОЩУК</i> . Освіта і наука як інструменти примирення: подолання історичних упереджень у польсько-українському діалозі.....	108
<i>Василь ГУЛАЙ, Любомир ХАХУЛА, Ірина ОХОТА</i> . Освітня міграція українських студентів до Польщі: динаміка та структура в умовах повномасштабної російської агресії.....	117
<i>Оксана СЕРБІНЕНКО, Євген РЯБОКОНЬ, Богдан GERMAN</i> . Психологічний аналіз візуальної ідентичності в українсько-польських відносинах: теоретичне осмислення.....	129

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Микола ЛИТВИН</i> . Микола Литвин. [Рец.]: Українське мистецтво: світовий, національний, регіональний виміри [на кн.]: Імена України. 100 митців / автор переднього слова, вступної статті, укладач біографічних і бібліографічних матеріалів, коментарів і каталогу С.І. Побожій. Суми: «Університетська книга», 2020. 236 с.	147
<i>Микола ЛИТВИН</i> . Микола Литвин. [Рец.]: Сталінські репресії проти наукової інтелігенції та молоді Львова [на кн.]: Левик Богдан. Польські професори Львівської політехніки, репресовані у 1944–1946 роках. За матеріалами архівних кримінальних справ СБУ. Львів: «Сполом», 2024. 248 с.; Левик Богдан. Антирадянські підпільні студентські групи у Львівській політехніці в повоєнні роки. За матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Львів: «Сполом», 2024. 212 с.....	150

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>Микола ЛИТВИН</i> . Політизація історії чи історизація політики? Про Друге польсько-українське Комюніке (листопад 2024 р.), необхідність відновлення наукового діалогу у форматі семінарів «Україна–Польща: важкі питання».....	156
--	-----

CONTENTS

HISTORICAL STUDIES

<i>Volodymyr POLISHCHUK</i> . The problem of bordering the interstate borders of the Polish Crown with Volyn and Eastern Podillya in 1546.....	7
<i>Andrii BOLLANOVSKIY</i> . Hadiach agreement of 1658: main authors, analysis of the content and principles of coexistence of the contracting parties	30
<i>Vasyl BOSAK</i> . The impact of World War I on demographic processes in Lviv (July 1915 – October 1918).....	56
<i>Yaroslav KUSHNIR</i> . Between declaration and centralization: local self-government in Bukovina under the administrative policy of royal Romania in 1918–1938.....	65
<i>Taras HORBACHEVSKIY</i> . The Polish autocephal orthodox church in socio-political processes of the 20th – early 21st century (Russian factor).....	77
<i>Mykola GENYK</i> . Lobbying Ukraine’s interests in the political activities of Aleksander Kwasniewski	90
<i>Inna YAROSHCHUK</i> . Education and science as instruments of reconciliation: overcoming historical prejudices in Polish-Ukrainian dialogue	108
<i>Vasyl HULAI, Liubomyr KHAHULA, Iryna OKHOTA</i> . Educational migration of Ukrainian students to Poland: dynamics and structure in the context of full-scale russian aggression.....	117
<i>Oksana SERBINENKO, Yevhen RLABOKON, Bohdan HERMAN</i> . Psychological analysis of visual identity in Ukrainian-Polish relations: a theoretical framework.....	129

REVIEWS

<i>Mykola LYTVYN</i> . Mykola Lytvyn. [Review]: Ukrainian art: World, National, Regional Dimensions [in Ukrainian]: Names of Ukraine. 100 artists / author of the foreword, introductory article, compiler of biographical and bibliographical materials, comments and catalogue S. I. Pobozhiy. Sumy: “University Book”, 2020. 236 p.	147
<i>Mykola LYTVYN</i> . Mykola Lytvyn. [Review]: Stalin’s Repressions Against Scientific Intelligentsia and Youth of Lviv [in Ukrainian]: Levyk Bogdan. Polish professors of Lviv Polytechnic repressed in 1944-1946. Based on the materials of archival criminal cases of the Security Service of Ukraine. Lviv: Spolom, 2024. 248 p.; Levyk Bohdan. Anti-Soviet underground student groups at Lviv Polytechnic in the postwar years. Based on the materials of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Lviv: Spolom, 2024. 212 s.....	150

SCIENTIFIC LIFE

<i>Mykola LYTVYN</i> . Politicisation of history or historicisation of politics? On the Second Polish-Ukrainian Communiqué (November 2024), the need to resume academic dialogue in the format of seminars ‘Ukraine-Poland: Difficult Issues’	156
---	-----

УДК 94(438:474.5:477.82/.86-192)(093.2)''1546''

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2025-18-01>

Володимир ПОЛІЩУК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Інституту української археографії та джерелознавства

імені М.С. Грушевського Національної академії наук України

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9455-7800>

e-mail: rizoma@ukr.net

ПРОБЛЕМА МЕЖУВАННЯ МІЖДЕРЖАВНИХ КОРДОНІВ ПОЛЬСЬКОЇ КОРОНИ З ВОЛИННЮ І СХІДНИМ ПОДІЛЛЯМ У 1546 РОЦІ¹

У статті розглянуто проблему межування міждержавних кордонів між Польською Короною і Великим Князівством Литовським, яке проходило здебільшого по території сучасної України і колишніх теренів Руського королівства (Галицько-Волинського князівства): Полісся, Волині і Поділля, а також по території Берестейщини (Республіка Білорусь). Цю проблему розглянуто в контексті вивчення такого унікального історичного джерела, як «Попис границь и шкод» 1546 року, в якому були запротокольовані об'їзди маєткових меж магнатів і шляхти обидвох держав. Відтворено історичний контекст створення перепису кордонів 1546 року, який був єдиним описом на цій ділянці кордону в Ранньомодерний час. Проаналізовано історіографію дослідження цього джерела і проблематику межування границь з кінця XV – першої половини XVI ст. Тему міжсусідських відносин приграничних магнатів і шляхти обидвох держав було виділено в окрему проблематику. З точки зору джерелознавчої характеристики «Попис» 1546 року було віднесено до категорії описово-статистичних джерел. Надано порівняння акції опису кордону ВКЛ з Польським королівством з іншими аналогічними акціями того часу. Проаналізовано інституційний аспект створення приграничних комісій, які мали розглядати приграничні спори магнатів і шляхти ВКЛ і Корони, як передумову межування міждержавних кордонів. Показано, як аналог створення цих комісій було використано у перемирних грамотах ВКЛ з Московським князівством у 1508–1556 роках. Досліджено роль і місце проекту створення спільних між ВКЛ і Короною приграничних комісарських судів 1554 року, який не було реалізовано. Доведено, що приграничні комісари, які здійснювали перепис границь і збитків 1546 року між Короною і ВКЛ, не мали повноважень на відновлення чи проведення міждержавних границь. Також вони не мали повноважень на поладження міжсусідських спорів. Висвітлено роль Жигмонта Августа у проведенні акції з опису границь 1546 року.

Ключові слова: опис границь 1546 року, міждержавний кордон, границі маєтків, комісарські суди, магнати, шляхта, сейм, Корона Польська, Велике Князівство Литовське, Волинь, Поділля.

¹ Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського «Досліджуйте в Україні» ("Badaj na Ukrainie").

У 1546 року було проведено єдину у своєму роді акцію з об'їзду і фіксації обведення границь між Великим Князівством Литовським і Польським Королівством, яка проходила по території Підляшшя, Полісся, Волині і Поділля (Вінницький і Брацлавський повіти) з боку Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ) і по суміжних воєводствах Корони Польської – Мазовецькому, Любельському, Белзькому, Руському, Подільському. Це був єдиний в історії обидвох держав реалізований опис границь, відомий як «Пописъ границъ и шкодъ», або «дукт», 1546 року, в якому брали участь привілейовані землевласники та уповноважені комісари з обох сторін (Археографический сборник документов, т. I). Його було укладено з боку ВКЛ під керівництвом господарського маршалка Василя Тишкевича (Яковенко, 2008, с. 179–187, Любавский, 1900, с. 528, Тишкевич, 1920, с. 1–32)² і писаря великокняжої канцелярії Войтеха Ленартовича (Альберта Нарбута). Цей опис границь не тільки зафіксував топографію кордонів і населених пунктів, але й відобразив (шляхом опитування місцевих землевласників, урядників і селян («людей», «мужей»)) взаємні претензії, скарги та суперечки щодо границь прикордонних землеволодінь та проходження міждержавної границі, яку, щоправда, так і не було проведено, але яка мала проходити через границі доменіальних володінь монарха та земських володінь (шляхетських, отчинних, приватних, службових).

Проведення акції з перепису кордонів і фіксації взаємних скарг між Короною Польською і ВКЛ сама по собі була **унікальною суспільною подією** в кількох контекстах, власне в контексті міждержавних відносин, сусідських взаємин прикордонної шляхти і урядників (королівських, великокнязівських, магнацьких); тво-

² Василь Тишкевич (1492–13.08.1571), син Тишка Калениковича, визначний державний діяч Великого Князівства Литовського. Походив з давнього київського панського роду Калениковичів. З 1522 року господарський дворянин; бл. 1536 року – черкаський і канівський староста. У 1546–1558 роках був господарським маршалком; 1558–1569 роках – підляський воєвода; 1569–1571 роках – смоленський (титлярний) воєвода. Також був старостою волковийським (з 1546 року), державцею мінським (з 1544 року). У заголовку «Попису» 1546 року його титул не було зазначено. 5 листопада 1569 року отримав від Жигимонта Августа титул графа на Логойську і Бердичові. Брав участь у дипломатичних місіях в Кримське ханство і Московію. У «Попису границъ и шкодъ» 1546 року, в «обводі» від 9-го жовтня, Василь Тишкевич на границі Київської землі заявив себе як власник родових маєтків під Бердичевим, що межували з Чуднівською волостю кнг. Ілліної Острозької Беати, з її селищами «Журбинцовъ, а Калинцовъ, (які межували з маєтками В. Тишкевича. – *В.П.*) а зъ Грузскимъ, а зъ Ланевщиною, а Пелепелщиною, а Гридковщиною, а Бурковцы пановъ Калениковичовъ, а теперъ держить панъ Василей Тишковичъ а Головенчичъ изъ замкомъ Хмѣльницкимъ и зъ селы замку Хмѣльницкого Ильятьковцы, а Кумановцы, а зъ Березною». Граничні комісари, власне Василь Тишкевич сам вийшов на границю власного маєтку «тою Черною дорогою на могилу Гончариху. Отъ могилы Гончарихи къ верхомъ болота врочища Мытника. И тут повѣдили, ижъ пришла граница селища Бердичовского пановъ Калениковичовъ, а теперъ пана Василья Тишковича» (Археографический сборник документов, т. I, с. 121). Термін «селище» вказує на те, що поселення не було заселене.

рення станово-територіального суспільства й саморепрезентації монархії Ягелонів в умовах персональної унії володаря двох держав. Адже вперше було організовано і проведено опис масткових границь як міждержавних. Приграничні комісії, які мали описувати границі, були сформовані з боку Корони Польської і з боку ВКЛ; вони діяли спільно, складаючи протоколи граничних «обводів», з яких і постав «Попис границь и шкодъ» 1546 року, що складав другу частину опису міждержавного кордону. Основним джерелом інформації про топографію границь в конкретному населеному пункті виступали землевласники, урядники та піддані селяни. Вони, власне, і проводили «обводи» границь, тобто їх об'їзди, а граничні комісари лише фіксували у своїх протоколах їх огляди, які в тексті джерела іменуються «обводами». Дуже важливо підкреслити, що при цьому **не проводилося фізичного, власне лінійного, межування кордонів** між ВКЛ і Польським королівством спеціальними граничними знаками, як це мало бути під час демаркації міждержавних границь. Роль міждержавного кордону виконували масткові границі землеволодінь між сусідами-землевласниками з власними граничними знаками, що становить унікальний бік вивчення цього історичного джерела.

«Попис границь и шкодъ» 1546 року як історичне джерело сприймається сьогодні в контексті історичної географії і топографії міждержавної границі ранньомодерних державних утворень, якими були ВКЛ і Польське королівство і границі яких уже описали історики, а картографи нанесли на свої мапи, зокрема в працях польського історика Людвіка Колянковського і українського історика Миколи Крикуна. Але визначенням лінії кордону далеко не висчерпується джерелознавчий потенціал цього унікального і грандіозного історичного джерела. Тому тема статті зосереджується на висвітленні інституційних аспектів акції, яка мала на меті не тільки полагодження поземельних спорів привілейованих землевласників переважно Волинської землі (а також Берестейського і Брацлавського повітів) з шляхтою Польської Корони, але й виявлення граничних меж володінь шляхти. Вони розглядаються як міжсусідські масткові відносини, які типологічно мало чим відрізнялися від аналогічних міжшляхетських відносин всередині повітів, проте мали свою специфіку з огляду на прикордонне розташування мастків, де було відсутнє належне правове регулювання масткових спорів. Тому специфіка цих взаємин проявлялася через тривале і поступове вироблення **правових механізмів полагодження міжсусідських спорів та межування шляхетських володінь**, які ще спирались на звичаєве право і до яких були задіяні піддані обох держав.

Тема міждержавних кордонів стосується вибудовування інституцій державного управління у перехідний період від пізнього середньовіччя до ранньомодерного часу у Східній Європі. Під цим кутом зору джерело ще не досліджувалося. А втім, як сам текст джерела, так і акція з опису міждержавних кордонів мають велике значення для вивчення формування державних інституцій, правових відносин та уявлень про кордон на українських землях у XV – XVI ст., які перебували у складі як Польського королівства, так і Великого Князівства Литовського. Поняття кордону, границі виступають тут провідною ниткою, головною інтенцією, що об'єднує і до певної міри формує суспільство, структуруючи його та уніфікуючи на свій лад. Водночас поняття кордону виступає концептом для дослідження цього

явища в минулому як певний дослідницький інструментарій. Подвійне значення поняття може створювати ефект когнітивного «перемикання», що є наслідком занурення у минуле. Тому спроба подивитися на границю під кутом зору суспільних відносин на пограниччі у зв'язку з таким унікальним джерелом, як «Пописъ границъ и шкодъ» 1546 року, видається логічною і обумовленою існуванням сучасних міждержавних границь у світі.

У цій логіці варто виходити з того, що в рамках акції з описування кордонів проявилась інституційна діяльність двох сусідніх держав, споріднених через персональну унію верховного володаря – польського короля і великого князя литовського в одній особі, одного роду (хоча на момент проведення акції обидва титули були тимчасово персоналізовані у двох особах – батька і сина). Зрозуміло, що **сфера границь** належала до прерогатив монарха і також відбивала історію володіння його династії, як і тогочасні уявлення про границю загалом. В цих уявленнях, власне, існували владні інституції, які постають не як чужорідні, привнесені через примус, а як своєрідні, вироблені власним історичним досвідом. Тобто їх можна розглядати не тільки як накинуті згори, але й як «пропрацьовані» на соціально-символічному рівні місцевих регіональних еліт в ході формування станово-територіальної монархії. Фіксація границі не з'явилася миттєво, скажімо, з часу перемоги Ольгерда на Синіх Водах у 1362 року чи внаслідок польсько-литовських договорів 1352, 1366, 1385 (Кревська унія), 1392 (Острівська угода) років, які укладались у ході боротьби, у тому числі, за спадщину Руського королівства (Галицько-Волинського князівства). Це варто осмислити в історичному вимірі, причому не тільки у форматі подієвості як хід тривалих воєн, дипломатичних перемовин, політичних рішень володарів та їх реалізації, але й як соціально-політичну і символічну **структуру тривалої протягlostі**, певну константу, що існувала над подіями. Звідси постає питання про те, наскільки інституційні заходи щодо фіксації міждержавних границь у першій половині XVI ст. формували інституції ранньомодерної державності, які стануть звичними і впізнаваними на українських землях у XVII – XVIII ст., тобто в межах Речі Посполитої та відновленні української державності у формі гетьманата Війська Запорізького. А звідси вже випливають питання-деталізації щодо нашої теми: як же вирішувалося питання кордонів королівського і великокнязівського (доменіального), а здебільшого привілейованого землеволодіння магнатів і шляхти на пограниччі в аспекті реалізації земського права у міжсусідських спорах за володіння землею та збройних конфліктів і правопорушень («кгвалты, забийства, наезды, пожоги, грабежы, забране земель»)? Чи були вони масовими чи спорадичними? Як актуалізувалась ця тема в інстанціях влади і соціальних групах? Як у цих питаннях проявлялась державна (монарша) політика? Як вона враховувала чи використовувала інтереси магнатів і шляхти? Якою була диференціація цих інтересів? Чи можемо ми говорити про державну політику у сфері забезпечення державних кордонів? Який вона мала вплив на формування інститутів влади та механізмів управління: більше монарших чи більше магнатсько-шляхетських самоврядних? Чим акція з перепису кордонів відрізнялась у королівських, церковних, магнатських і шляхетських маетках і чи взагалі можна побачити якісь відмінності? Чим було пограниччя тоді? На більшість цих

питань навряд чи можна дати вичерпну відповідь в межах однієї невеликої статті, але їх постановка відкриває двері до аналітичного осмислення та опрацювання цього джерела і теми в подальшому.

В українській історіографії щодо цього джерела склалася дещо парадоксальна ситуація, яка, втім, характерна для всього литовсько-руського періоду історії України: часто-густо дорікаючи на нестачу джерел, історики мають під рукою унікальне і величезне за своїм обсягом історичне джерело, та ще й опубліковане і писане староукраїнською мовою (тогочасною урядовою руською), насичене таким неосяжним масивом даних, який годі було б уявити навіть для пізнішого періоду другої половини XVI – XVIII ст. З іншого боку, виникало враження, що це джерело має вузько тематичний діапазон проблематики, який уже досліджено. Проте досі не було сформульовано запитання, а що ж робити з цим текстом? Чи дійсно воно уже наскрізь досліджене і втратило свою цікавість для істориків? Який у ньому закладений інформаційний потенціал і як з ним можна працювати?

Сьогодні тема границь між ВКЛ і Польської Корони в «Пописі» 1546 року набула кількох аспектів опрацювання: історичні передумови проведення акції перепису кордонів 1546 року; організація і проведення акції з обведення кордонів за участю граничних комісарів; картографування (географічне визначення) границі за зазначених у описі топонімах; правові механізми і публічні процедури з фіксації кордонів, які застосовувались під час їх описування.

Вивчення цієї унікальної пам'ятки розпочалося у 1758 році, але затрималось на понад століття. У 1758 році польський історик права, реформатор освіти і видавець архівних документів Мацей Догель опублікував текст «Попису границь и шкодь» 1546 року (Dogel, 1758, s. 61–62). До речі, це була чи не перша археографічна публікація з історії України, писана староукраїнською мовою, але опублікована за списком в перекладі польською як випис з книг Литовської Метрики. Другим етапом вивчення пам'ятки стала публікація руськомовного оригіналу (або тогочасного списку) у виданні «Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси», яке у 1867 році здійснили П. Гільтебрандт, Ф. Елеонський, А. Миротворцев у Вільно (Археографический сборник документов, т. I, с. 46–125).

Першим, хто використав «Попись» для історичних студій, був член Віленської археографічної комісії Семен Шолкович, який достатньо детально описав об'їзди границь, викладені в «обводах», власне, переказав зміст протоколів цих об'їздів (Шолкович, 1885, с. 7–80). Побіжно «Попис» відзначали у своїх працях Матвій Любавський (Любавский, 1900, с. 529) та Михайло Грушевський, який у примітках до мапи, доданої до 4-го тому своєї фундаментальної праці «Історія України-Руси», так охарактеризував опис кордонів 1546 року: «Се дуже докладне означення границь, але перевести його на папір не так легко, бо воно переважно означає границю різними хорографічними вказівками, або й такими, як знаки на деревах. Щоб перевести його докладно на мапу, треба б спеціальніших дослідів, і сім досі ніхто не займався» (Грушевський, 1907, 1993, с. 497). Ще раніше М. Грушевський використав дані «Попису» 1546 року у коротенькій статті-примітці про локалізацію топоніму «могила Гончариха», у якому сходились три

історичні регіони України: Київщина, Волинь і Поділля (Грушевський, 1896, с. 4–6; 2003, с. 147–149). У наш час побіжно згадували «Попис границь и шкод» 1546 року польські історики Гжегож Блащик – в контексті історичної географії ВКЛ (Błaszczuk, 2007, s. 92), та Анджей Янечек, який вивчає феномен пограниччя у Польському королівстві, зокрема колонізаційні, урбанізаційні процеси (осадництво) у коронних землях Червоної Русі (Janeczek, 1991, s. 305; 2000, s. 43; 2022, s. 231). Як зауважив Анджей Янечек в одній зі своїх статей, «у XVI ст. територія обох воєводств (Руського і Белзького Польського королівства – *В.П.*) залишалась стабільною. Пересування границь та сумніви у її належності відбувалися лише на локальному рівні. Такий локальний вимір зміщення границь виявляють граничні спори поміж Короною та Великим Князівством Литовським, зокрема на червоно-руському відтинку границі, який безпосередньо стикався з Берестейським повітом і Волинню, відомий з «дукту» границь 1546 року» (Janeczek, 2022, s. 231).

Підготовка і проведення акції з описування кордонів найбільш детально розроблялись у працях польських істориків Людвіка Колянковського (Kolankowski, 1913, s. 272–276) і Аліни Вількевич-Вавжиньчикової (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 93–205). Виділивши історичний період від середини XV ст. до Люблінської унії 1569 року, вона обґрунтувала нижню хронологічну межу початку цих приграничних спорів – обрання на польський престол великого князя литовського Казимира Ягеллона у 1447 року, коли поновилась персональна унія двох держав, що, власне, й потягло за собою певну стабілізацію кордонів між ВКЛ і Польською Короною. Саме в цей час відбуваються перші спільні сейми, на яких на обговорення почали виноситися прикордонні спори сусідів-землевласників (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 106). Авторка вказала на важливість розрізнення питання проведення (демаркації) міждержавних кордонів від питання міжсусідських відносин прикордонної шляхти обох держав (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 114). Це розрізнення є важливим методологічним підґрунтям вивчення «Попису», яке було відображене у самій назві – «Попис границь и шкод»: «Лѣта Божего нарoженія 1546, мѣсеца августа 3 ден, у волторокѣ, индиктѣ 4. За росказаньемъ господаря короля его милости, великого князя Жикгимонта Августа, Васильемъ Тишкевичомъ а Войтехомъ Ленартовичомъ стася пописъ границъ и шкодъ межи Великого Княжества Литовского и Коруны Польское» (Археографический сборник документов, т. I., с. 46).

В контексті історико-географічного опрацювання топонімії границі тема по-новому була опрацьована у спеціальній праці Миколи Крикуна, присвяченій кордонам українських воєводств правобережжя України XVI – XVIII ст. (Крикун, 1993, с. 11–23, 50–56; Крикун, 2012, с. 65). Після неї «Попис» в українській історіографії не вивчався, хоча цей текст належить значною мірою до історії українських земель у складі як Корони Польської, так і ВКЛ. Перешкодою до подальшого вивчення «Попису», на мою думку, стала втрата актуальності до вивчення цього історичного джерела, пов'язана з відсутністю належного джерелознавчого опрацювання архівних списків, відсутністю науково-довідкового апарату (досі немає іменного, географічного, топонімічного та інших покажчиків), яке може відбутися тільки на підставі підготовки тексту джерела до нового видання на сучасних археографічних засадах.

«Пописъ границъ и шкодъ» 1546 року як своєрідний акт адміністративного межування побіжно охарактеризував Геннадій Боряк (Боряк, 1988, с. 89). Уперше ним було дано джерелознавче визначення цього джерела в контексті історії адміністративно-територіальних поділів українських земель у складі пізньосередньовічних і ранньомодерних держав Східної Європи. Геннадій Боряк слушно вказав на відмінність актів поновлення (“renovatio”) і межування (“limitatio”), проте за умовчанням відніс «Попис» до актів межування. Насправді, «Попис» не був, власне, актом і за своїм правовим значенням не встановлював і не закріплював жодного правового статусу межування міждержавних кордонів. Це сталося передусім тому, що акту межування або демаркації міждержавного кордону мав передувати двосторонній акт делімітації кордону – з боку ВКЛ і з боку Польської Корони. Акт делімітації мав визначати порядок проведення, власне, межування кордонів (демаркації), а цього зроблено не було. Тобто не було вчинено важливої інституційної і дипломатичної передумови розмежування кордонів. На мою думку, у разі з «Пописом» 1546 року ми маємо справу не з актом, а з **описово-статистичним джерелом** урядового походження, **протоколом огляду/об’їзду границь**. Адже граничні комісари не мали права встановлювати міждержавної границі, а тільки збирати свідчення місцевих землевласників про її проходження між маєтками. Як було зазначено вище, лінійна границя (власне, демаркація) так і не була проведена між ВКЛ і Польським королівством навіть у тогочасному розумінні, а спірні ґрунти у маєтках мали вирішуватися спеціальними комісіями.

З’ясування цього джерелознавчого питання дає змогу повноцінно оцінити «Попис границъ и шкодъ» 1546 року в історичному контексті. Ось чому таким важливим є аналіз політичних та інституційних передумов організації межевої акції 1546 року, а також точне визначення її сутності як реалізації певної державної політики та відображення тогочасних уявлень про кордони, що вплинуло на наративний склад елементів історичного джерела. Чи не впливала на це також персональна унія володаря двох держав, який формував його погляд на організацію акції?

Акція перепису передбачала лише «поправу границъ» і то лише у майбутньому, а значить, йшлося про їх поновлення – “renovatio”. Більш того, як зазначив Геннадій Боряк у тій самій статті, «дані граничного акту 1366 року про розподіл волинських володінь між кн. Любартом і Казимиром Великим (у ньому зафіксований відрізок довжиною до 150 км від Грубешова до Сокаля) загалом збігались із даними акта 1546 року» (Боряк, 1988, с. 90). Кордони Руського королівства (Галицько-Волинського князівства) у своїй статті реконструював Леонтій Войтович (Войтович, 2011, с. 5–41). На думку Матвія Любавського, географічні окреслення волинських повітів другої половини XV – першої половини XVI ст. сформувалися в удільну епоху панування династії Гедиміновичів, тобто у другій половині XIV ст. (Любавський, 1892, с. 209). Отже, границі між ВКЛ і Польським королівством, принаймні на більшій частині її протяжності, мали залишатися більш-менш сталими й до 1546 року. Питання полягало в тому, якими ж мали бути ці границі у першій половині XVI ст. у станово-територіальній монархії, яка поступово еволюціонувала у республіку політичного народу-шляхти?

«Попис границъ и шкодъ» 1546 року початково входив до складу книг Литовської Метрики великокняжої канцелярії у Вільно, проте досі його архівна історія

залишається нез'ясованою. Микола Крикун у ході архівних пошуків встановив наявність дев'яти списків «Попису границь и шкодъ» 1546 року, скопійованих як тогочасною урядовою руською (староукраїнською і старобілоруською) мовою, так і в польському перекладі (під назвою “dukt”) або транслітерацією латиною (Крикун, 1993, с. 39). І цей факт не випадковий. Власне, архівна доля тексту цього джерела віддзеркалює стан речей зі встановленням міждержавних границь між Короною та ВКЛ, яка так і не була узаконена і проведена (делімітована). Вона продовжувала існувати у старому форматі – на підставі внутрішніх маєткових границь привілейованих землевласників. Отже, цей перепис кордонів не мав юридичної сили; він так і не став документом, юридичним актом, основою для практичного розмежування кордонів та встановлення міждержавної границі і проведення демаркаційної лінії. Результати об'їзду границь 1546 року так і не були винесені на затвердження польського сейму, і його легітимація у правовому полі була нереалізована (Крикун, 1993, с. 13, 39, прим. 33). Зрозуміло, що після укладання Люблінської унії 1569 року він взагалі втратив свою актуальність, оскільки західні кордони приєднаних українських воєводств (Волинського, Брацлавського і Київського) стали внутрішніми кордонами Речі Посполитої. Втім, все одно залишається питання, а для чого проводили перепис кордонів?

Чимало аспектів цієї проблематики потребують подальшого вивчення. Зокрема, порядок проведення процедури описування кордонів; заявлені скарги на порушення границь; персоналії волинських і коронних землевласників, які володіли землями на прикордонні і які брали участь в акції опису границь; специфіка межових знаків та їх порушення. Такі важливі питання, як зв'язок приграничних сусідських конфліктів із запитами («просьбами») волинської шляхти на великих вальних сеймах ВКЛ, почасти були вивчені у працях Матвія Любавського (Любавский, 1900), Аліни Вількевич-Вавжиньчикової (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 120–123), Володимира Поліщука (Поліщук, 2008, с. 61–79).

Про свої «кривди» від коронної шляхти волинські привілейовані землевласники повідомляли великого князя литовського Олександра (1492–1506) ще з кінця XV ст., пригадуючи прецеденти з часів правління Казимира Ягеллона (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 103–112). Польська дослідниця також проаналізувала приклади судочинства з прикордонних конфліктів у широкому хронологічному діапазоні: з кінця XV ст. до другої половини XVI ст. Окрему увагу вона приділила дослідженню проєкту рішення Жигимонта Августа від 1554 року про запровадження спільних приграничних судів між ВКЛ і Польською Короною (Projekt stałych sądów dla sporów sąsiedslich «1554» r.), який мав назву «Постановенье его королевское милости, якимъ обычаемъ справедливость маєть быти чынена обывателемъ такъ Великого Князства Литовского, яко и Коруны Польское» (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 107–112; 122, 158–164; LM-37, р. 162–166; Любавский, Приложения, с. 75–82 (док. № 30)). Аліна Вількевич-Вавжиньчикова стверджувала, що границя між Польським Королівством і ВКЛ в основі своїй залишалася спірною, а «взаємини на цих приграничних землях перебували у такому вибуховому стані, що їх унормування становило один з найважливіших постулатів польсько-литовського співжиття» (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 115). Микола Крикун дотримувався схожої думки, вважаючи, що приграничні конфлікти між землевласниками-феодалами і рядовою шляхтою-лицарством обох дер-

жав мали неабиякий розмах і з часом не припинялися, будучи звичайним явищем (Крикун, 1993, с. 10). Приграничні зіткнення сусідів-землевласників тривали на регулярній основі протягом усього часу, власне з другої половини XV ст., а питання межування границь українських воєводств у складі Речі Посполитої підіймалися на повітових сеймиках ще на початку XVII ст., але всі вони були безрезультатними: подільсько-волинська границя, границя Волинського воєводства з Руським і Белзьським, волинсько-пінська границя, волинсько-київська границя (київські сеймики 1719–1740-х років) не отримали межування своїх адміністративних кордонів (Крикун, 1993, с. 32 (подільсько-волинська), с. 53–56 (границя Волинського воєводства з Руським і Белзьським); с. 56–60 (волинсько-пінська границя), с. 60–63 (волинсько-київська границя по р. Случі).

Ця ситуація не була унікальною. Наприклад, для вирішення польсько-молдавських прикордонних конфліктів до Османської Порти були відправлені послы з Корони Польської. Мабуть, це питання мало певний суспільний резонанс і публічність, оскільки потрапило на сторінки Хроніки Алесандро Гваньїні і, що цікаво, під тим же 1546 роком, коли проводився опис міждержавної границі з ВКЛ: «з Польщі до Туреччини приїхали послы для переговорів щодо заспокоєння на кордонах як польських, так і молдавських: спочатку Станіслав Броневський, а потім Миколай Ціковський» (Гваньїні, 2007, с. 381). У 1758 році польський історик Мацей Догель опублікував чимало міждержавних і адміністративних межувань Польського королівства, які ще раз доводять, що «Попис» кордону з ВКЛ 1546 року не був унікальною подією, а відображав певну державну політику, яка була виразом ранньомодерних уявлень про міждержавні кордони цілої Європи, які формувалися з другої половини XV ст.

Литовсько-лівонська границя. Для порівняння наведемо приклад з межування границі між ВКЛ і Лівонією, яка була проведена (демаркована) у 1473–1477 роках після укладання відповідного акта делімітації з Тевтонським орденом. Йдеться про так звану Радивиліву границю, яка була так названа на честь очільника комісії з боку ВКЛ троцького воєводи, земського маршалка Радиви́ла Остиковича – засновника роду Радивилів у ВКЛ, який особисто брав участь у встановленні граничних знаків (Лицкевич, 2024, 2023а, 2022). Як зазначив Олег Лицкевич, «догівір 1473 року (про делімітацію границь з Лівонією. – В.П.) був без перебільшення видатним успіхом дипломатії ВКЛ і однією з найвизначніших міждержавних угод у Східній Європі епохи пізнього Середньовіччя» (Лицкевич, 2023а). Такої границі між Короною і ВКЛ не існувало. «Радивиліву границю» намагались поновити (у сенсі **renovatio**) спільні двосторонні комісії у 1541–1542 роках. Збережені і частково опубліковані матеріали цього поновлення, власне описи границь (ЛМ-560; Лицкевич, 2023b), значною мірою нагадують «Попис границь и шкод» 1546 року між ВКЛ і Короною, але за єдиним винятком: литовсько-лівонські комісари відновлювали раніше встановлений міждержавний кордон, який був демаркований у 1473–1477 роках. Це відновлення також вийшло недовершеним (лівонські комісари у спірних випадках відмовлялись брати участь в описуванні границі). Проте унікальний опис границь, здійснений переважно литовською стороною, увійшов до складу книг Литовської Метрики. Подібної границі і межування між Короною і ВКЛ не було проведено з огляду на зовсім іншу специфіку міждержавних відносин та відсутність укладання міждержавного акта про делімітацію границь.

Приграничні комісії. Як стало зрозуміло, важливу роль у демаркації чи описанні міждержавних кордонів відігравали двосторонні граничні комісії, склад яких визначався монархом (у разі з ВКЛ) і сеймом – щодо Польської Корони. І тут треба чітко розрізняти, з якими компетенціями вони розпочинали роботи і який мандат отримували від верховної влади. Нагадаємо, що таких компетенцій було чотири: 1) встановлення границі або межування (демаркація); 2) відновлення границі (реновація); 3) опис границь, власне топонімії межових знаків; 4) поладження приграничних спорів привілейованих землевласників.

Перші комісії з поладження прикордонних суперечок між сусідами-землевласниками обох держав мали запрацювати згідно з ухвалами краківського сейму Польської Корони 1507 і 1508 років, які призначали спеціальних граничних комісарів і загалом регулювали дію прикордонних комісій (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, 1938, s. 114; Крикун, 1993, с. 10). Як бачимо, створення цих комісій припало на початок правління Жигимонта Старого. Тоді ж з'являються перші його рішення як великого князя литовського для підданих власного домену у ВКЛ. Обапільні комісії – з боку Корони і з боку ВКЛ, мали у кожному конкретному випадку виносити вирок між сусідами-землевласниками та поновлювати (renovatio) границі. Але до практичної реалізації щодо прикордонного судочинства, як і щодо поновлення границі, бодай на окремих ділянках, так і не дійшло. На думку Аліни Вількевич-Важиньчикової і Миколи Крикуна, створення приграничних комісій було безуспішним протягом усього часу (крім 1546 року), коли вони залишались на папері (Крикун, 1993, с. 10). Щоправда, і комісія 1546 року не була комісією, створеною з повним набором компетенцій. Її функція зводилась лише до об'їзду, опису, «обведення» кордону. Як довів Микола Крикун, всі спроби, які здійснювалися владою, як до Люблінської унії, так і після, щодо демаркації міждержавної границі (а після 1569 року – міжвоєводських границь), виявилися безуспішними (Крикун, 1993, с. 31–32, 45 (прим. 92), 53–56, 60–63).

Прийнятий у 1529 році Перший Литовський Статут не унормовував поладження суперечок з підданими сусідньої держави. Такої проблеми для кодифікації не існувало у законодавстві, попри той факт, що спроби створення приграничних комісій налічували понад 20 років. Як зазначив Олег Дзярнович, «специфіка земельних спрэчак аказваюцца ў праблемным полі дзвюх прававых рэалій – зямельнага права і дагаварных адносін з іншай дзяржавай. Памежныя хыхары ВКЛ у такіх выпадках былі гатовыя прыносіць прысягу» (ЛІМ-560, Дзярновіч, Уводзіны, с. 43). Якщо Статут 1529 року не передбачав створення тимчасових комісій для вирішення суперечок між землевласниками на пограниччі, то готовність складати присягу унормовувалась. Процедурні норми вирішення поземельних, майнових, господарчих спорів і кримінальних правопорушень були добре прописані у половині розділів всього Статуту ВКЛ: Розд. III: «О свободах шляхты...» (арт. 14, 16); Розд. VII: «О квалтах земских, о боех, о головщинах шляхетских»; Розд. VIII: «О права земленые, о границах, о межах и о копах»; Розд. IX: «О ловы, о пуши и дерево бортное»; Розд. XI: «О головщинах»; Розд. XII: «О грабежи и о навязки»; Розд. XIII: «О злодействе» (Statut 1529).

Проект створення приграничних комісій 1554 року. Матвій Любавський в додатку до своєї праці опублікував унікальний документ з 37-ї книги Литовської Метрики: «Постановеніе его королевское милости, якимъ обычаемъ справед-

ливість маєть быти чынена обывателемъ такъ Великого Князства Литовского, яко и Коруны Польское» (Любавский, Приложения, с. 75–82 (док. № 30); LM-37, р. 162–166). Цікаво, що цей проєкт створення спільних пограничних комісарських судів строго забороняв обраним суддям використовувати у судовій практиці закондовчі норми статутів обидвох держав, без права апеляції до іншого суду: «нижли на помочь себе Статуту ани Коруньного, ани Князства Великого брати противъ доводное справедливости (тобто для судового процесу. – *В.П.*) не мають» (Любавский, Приложения, с. 79 (док. № 30); LM-37, р. 164). На думку Аліни Вількевич-Вавжиньчикової, цей проєкт залишився проєктом і не дійшов до реалізації. Ймовірно, його було укладено в ході підготовки до роботи великого вального сейму 1554 року у Вільно, на якому традиційно підіймалися питання про міжсусідські спори з коронною шляхтою на пограниччі (Любавский, 1900, с. 589; Литовская Метрика, XXX, стб. 262; Поліщук, 2008, с. 70). Сейм розпочав свою роботу 11 листопада 1554 року і тривав ще протягом січня 1555 року (Пазднякоў, 2007, с. 611). На загальний запит про запровадження судочинства у приграничних спорах з коронною шляхтою Жигимонт Август відповів, що це питання він тримає на розгляді і що його вирішення залежить від встановлення міждержавних границь: «то рачыть (Жигимонт Август. – *В.П.*) на ласкавомъ баченью своемъ мети и обышляхти о томъ, абы тое паньство, отчизна его королевское милости, у границах своихъ успокоенье прыняти могла. Яко жъ есть его королевская милость на томъ, абы межи тыми обойми паньствы его милости господарскими, Коруною Польскою и Великим Князьствомъ Литовскимъ, границы постановити ся могли, за чимъ и справедливостъ въ кривьдахъ предлуженья мети не будетъ» (Литовская Метрика, XXX, стб. 244–245). В матеріалах цього сейму було зафіксовано 12 прохань до великого князя, окремо поданих волинською делегацією урядників, князів, панів і шляхти («Прозбы земли Волинское») (Литовская Метрика, XXX, стб. 262–269). Цей перелік відкривався проханням про захист від приграничних наїздів коронної шляхти, що засвідчило неабияку його важливість: «Што есте просили и чоломъ били господарю его милости, абы кгвалтомъ, наездкамъ, забойствамъ, забиранью земель и грабежомъ, которые ся отъ обавателей Коруны Польское деють, была справедливостъ вчынена и конецъ слушный тому постановлень» (Литовская Метрика, XXX, стб. 262). Господар відповів, що пам'ятає про цю справу і без нагадування волинян та що вже вжив деяких заходів, які усім добре відомі: «якожъ вжо немалые початъки его королевская милость за шчастливого панованья тому вчинити рачылъ, што всимъ вамъ вядомо есть» (Литовская Метрика, XXX, стб. 262). Що при цьому він мав на увазі, сказати важко: чи то «Попис границъ и шкод» 1546 року, чи то підготовку проєкту рішення про створення спільних приграничних комісарських судів 1554 року, чи ще якісь заходи. Проте, крім проєкту 1554 року, ми не маємо інших документальних свідчень, які б підтверджували законотворчу чи бодай адміністративну діяльність Жигимонта Августа у цьому питанні.

Згідно із задумом короля і великого князя, запровадження постійних судових установ для вирішення приграничних спорів мало заспокоїти постійні приграничні сутички, які в запиті волинської делегації на Віленському сеймі 1554 року були означені як «кгвалты, наездки, забойства, забиранья земель и грабежи» (Литовская Метрика, XXX, стб. 262). Клопотання волинської шляхти перед господарем стосувалися, власне, зазіхань коронної шляхти в міжсусідських поземельних спорах за

угіддя і загосподарення маєтків, а не відсутності чи порушення державної границі. Аналогічні скарги подавала і корона шляхти на волинську, що засвідчує «Попис границь и шкод» 1546 року. У своєму «обводі» від 3 серпня 1546 року зем'яни Любельського повіту Корони Андрій і Адам Бранецькі зазначали: «И менили собѣ великие забойства, драпежства, боронячи своее властности отъ людей зъ Великого Князства Литовского; и реистръ шкодъ передъ нами оказывали. И повѣдили Бранецкие, ижъ король его милость рачиль росказати старостамъ своимъ, абы насъ ото всихъ наѣздокъ, забийства, грабежовъ и ото всихъ Великого Князства боронили» (Археографический сборник документов, I, с. 46). Проте, безперечно, сеймові прохання волинських князів, панів і шляхти могли спонукати короля і великого князя подбати про організацію приграничних комісій для урегулювання спорів, які могли зачіпати питання порушення границі.

В проєкті постанови 1554 року про організацію спільних приграничних судів предмет конфліктів і судочинства було означено у значно розширений спосіб: «о всякие ктвалты, наездки, мордерства, пожоги, грабежы, о долги и о иные вси кривды припалые, яко кольве менованые, межы которыми кольвекъ особами кождого стану до того часу деялися и на пришлые часы могутъ ся прыгодить» (Любавский, 1900, Приложения, с. 75 (док. № 30); LM-37, р. 162). Як бачимо, проєкт розглядався владою інституційно – як постійно діюча інституція, яка періодично збирається у визначені судові роки на зразок земського суду. Згідно з цією постановою, з кожного повіту або землі обиралися судді, а саме староста (за його відсутності – підстароста), який мав при собі ще двох осіб-суддів. У проєкті були переважно поіменно зазначені призначені монархом приграничні комісарські судді, імена яких подаємо у таблиці.

Таблиця 1

Призначені Жигимонтом Августом спільні комісарські судді для вирішення приграничних конфліктів шляхти Великого Князівства Литовського і Польської Корони (згідно з нереалізованим проєктом приграничного судочинства 1554 року) (Любавский, 1900, Приложения, с. 76 (док. № 30); LM-37, р. 162–163).

Велике Князівство Литовське	Польська Корона
Брацлавський повіт брацлавський староста [князь Богущ Корецький; він же вінницький староста]; Петро Мильський, господарський маршалок; Петро Чапля (Чаплич), господарський дворянин	Подільське воєводство Матей Влодек, каменецький староста; Єронім Лянцкорунський, сокальський староста; Юрій Язловецький, червоногородський староста
Луцький повіт: луцький староста [князь Андрій Михайлович Сангушкович Коширський]; Богдан Семашко, маршалок господарський; князь Матвій Четвертенський	Львівський повіт: львівський староста [...] Станіслав Гербурт Фредруш, галицький хоружий; Ян Гербурт, підкоморій каменецький («сѣ тымъ же поветомъ») Теребовльський повіт (Требовелский): Бернард Претвич (Бернагъ Претвиць), староста теребовльський [...]; Станіслав Струсь; Якуб Божановський, войський галицький (Божановский)

Продовження таблиці 1

Велике Князівство Литовське	Польська Корона
Володимирський повіт: володимирський староста [князь Василь-Костянтин Острозький]; князь Олександр Чорторийський; Петро Загоровський, маршалок господарський	Белзька земля («а зъ Бельское земли, приглегое к тому повету»): белзький староста [...]; Олександр Лащ, підкоморій белзький; Миколай Лисаковський, митник белзький і холмський
Берестейське староство: Мартин Тур, державця каменецький; Кірдей, хоружий берестейський	Холмська земля: холмський староста [...]; Миколай Реизнакловець (Реизнакловиць); Орнольф Уханський, ловчий белзький, староста вишегородський
[Підляська земля] Мельницький повіт: староста мельницький [...]; хоружий мельницький [...]; Адам Косинський	Луковська земля: староста луковський [...]; Якуб Канимир, війський парчевський (парцовський); Адам Зеленський, підсудок землі Луковської;
Дорогицький повіт: староста дорогицький [...]; судья гродський дорогицький [...]	Луковська земля (продовження): (ті самі особи – «тые, которые менованы суть») Лівська земля: староста лівський [...]; судья гродський лівський [...]; підсудок [гродський] лівський Нурський повіт: староста нурський [...]; Ян Лисаковський, поборця Ломзеньська земля: Вацлав Вербовський («а ижъ прылегла часть земли Ломзенское, тогда и Вацлавъ Вирбовьский»)
Більська земля (повіт Підляської землі): староста тикотинський і брянський (бранський) [...]; підсудок (гродського суду) Більської землі [...]	староста ломзенський; Миколай Тросницький, чашник; підсудок [гродський] ломзенський [...] Візьська земля («А кгда приидеть до Визское земли...») каштелян [...]; староста візьський [...]; хоружий [...]

Проект 1554 року було внесено у книгу Литовської Метрики без дати, бо він, швидше за все, не був підписаний і вносився до книг саме як проект, тому він і не мав датування. Заголовок, у якому він називається як «Постановене», ймовірно, було надано йому під час переписування книги наприкінці XVI ст. (див. вище). На підготовчий характер проекту вказують його дипломатичні ознаки: відсутність свідків-печатарів і факту запечатування документа. В тексті маємо лише заготовку – клаузулу без наповнення: «А на лучшее свидетельство тое постановление нашо печатью нашою запечатати казали есмо. Писанъ» (Любавский, 1900, Приложения, с. 83 (док. № 30); LM-37, р. 162–166). Тут не зрозуміло, чи передбачалася участь панів-ради в обговоренні проекту? Чи намагався Жигимонт Август підписати цю постанову самостійно без участі панів-ради? Швидше за все, до панів-ради цей документ не дійшов. Його датування 1554 року ще раз, слідом за М. Любавським, обґрунтувала Аліна Вількевич-Вавжиньчикова. Дослідники виходили з того, що

текст документа був розміщений між іншими, датованими, записами книги Литовської Метрики. Якщо подивитися на дати вписаних сусідніх документів, то видно, що проєкт був вписаний між 3 і 30 червня 1554 року. До речі, він був між документами, які також стосувалися підготовки до проведення сейму. Наступний документ – це датований 30 червня 1554 року сеймовий лист монарха з оголошенням про скликання наступного вального сейму у Вільно на день св. Мартина, на 11 листопада 1554 року (LM-37, р. 167 (док. № 79)). А попередній запис Литовської Метрики, що передував проєкту, вказує на те, що проєкт, як можна припускати, було підготовано після повернення Жигимонта Августа з коронного сейму, який відбувся у Любліні: «Прыехавшы господару королю его милости к Великому Князству з Люблинского соиму року Божего 1554 месеца июня 3 дня во второкъ» (LM-37, р. 161 (док. № 77)). Цього дня господар мав нараду з пани-радами щодо обговорення питань розмежування судових повноважень, а саме судочинства шляхти у воєводських судах, судочинства господарських підданих у столових мастках великого князя і роботи комісарських судів, але не приграничних: «и на томъ его милость рачыль зоставити, аби справедливости предлужение не деяло ся никому (тобто не відкладалося – *В.П.*), рачыль розказати, ижьбы вси такове станы, которые не сядятъ в повете (тобто не судяться у воєводському суді, як повітова шляхта. – *В.П.*), позываны были перед комисары, на кого комисея будетъ дана с канцляреи господарское» (LM-37, р. 161). Судові повноваження воєвод обмежувалися лише повітовою юрисдикцією над боярами-шляхтою: «панове воеводове до дворовъ, волостей и местъ господарскихъ ничего не мають, только до шляхты, которые под справою воеводства сядятъ» (LM-37, р. 161). Призначення комісарського суду для господарських підданих за винятком повітової шляхти свідчить про те, що на цій нараді Жигимонта Августа з панами-радами 3 червня 1554 року постанова про спільні комісарські прикордонні суди не була розглянута або взагалі була відкинута.

Можна також порівняти перелік панів-радних, які брали участь у нараді («намове») монарха «коло справедливости людское» 3 червня 1554 року з переліком приграничних урядників Підляшшя, Волинської землі, Брацлавського повіту, які фігурували у проєкті (див. таблицю вище), і ми побачимо, що від українських повітів і Підляшшя нікого не було. Єдиний пан радний, який представляв українські землі, – київський воєвода Єронім Олександрович Ходкевич – за своєю юрисдикцією не належав територіально до створення приграничних комісарських судів. Відповіді Жигимонта Августа на Віленському сеймі, який дійсно розпочався 11 листопада, на день св. Мартина, засвідчили, що проєкт постанови про створення приграничних комісарських судів на пограниччі з Кораною був фактично схований під сукно, і це питання на сеймі не розглядалось.

Наступні вальні сейми ВКЛ також уникали цього питання. Воно не підіймалось і в ході проведення судово-адміністративної реформи 1564–1566 років та укладання Другого Литовського Статуту 1566 року. Люблінська унія 1569 року нібито зняла актуальність цього питання, але це було не так (ця проблема питання розглядатиметься у наступній моїй статті «Волинські і східноpodільські магнати і шляхта на пограниччі з Польською Кораною в ході обведення прикордонних ма-

етків у 1546 році»), адже українські землі після Люблінською унії залишались у правовому полі Другого Литовського Статуту 1566 року, тому питання приграничних маєткових спорів магнатів і шляхти не могло розчинитися в інкорпорації українських воєводств.

Можна стверджувати, що за пів століття ідея створення спільних приграничних судів залишилась декларативною. Але сам проєкт 1554 року вражає високим рівнем розвитку правової думки, який мав виражати консенсус між урядниками двох держав і демонструвати узгоджену спільну діяльність. Наприклад, спільно виписуючи позови для судових сторін. Можливо, це було виразом певної політики на зближення урядницьких кіл Корони і ВКЛ. Не виключено, що на заваді реалізації став дуже високий рівень автономізації роботи судових урядників, який передбачав проєкт 1554 року: призначені господарем комісарські судді мали діяти самостійно, фактично як урядники шляхетських урядів самоврядування, при цьому залишаючись господарськими урядниками, які звикли діяти лише за інструкцією від господаря (канцелярії) або за приписами «писаного права».

Ще раз наголосимо на тому, що проєкт 1554 р. не розглядав питання межування кордонів, яке не входило до компетенції комісарських суддів-урядників обидвох держав. Питанням межування границь чи їх поновлення мали займатися «великие комисары»: «и будуть мощни тые суди сказовать и коньчыти (тобто виносити судові вирокі. – *В.П.*) вси права о речи рухомые, кромъ власности и вечности кgrundтовъ земельныхъ. А ведже тые жъ мають розницы около позыванья и держанья кgrundтовъ земельныхъ ... [мають] становити межы сторонами до выезду **великих комисаровъ** на вечыстое розграниченье» (LM-37, р. 164 (№ 77)). Тобто майнові і кримінальні судові справи мали бути вирішені до межування границь, яке перебуватиме в компетенції «великих комисаров вечыстых». Про них також йдеться у нормі, дотичній «збігів» – селян-втікачів: «А што ся дотычетъ збеговъ, которые бы перед тымъ от десети летъ за кого, такъ до Коруны, яко тежъ до Князства, зашли и десеть летъ спольна заседели (тобто ті, які перейшли у підданство до іншого пана понад десять років тому. – *В.П.*), тогды около такихъ збеговъ або шкодниковъ маеть быти право на онъ часъ, кгда **великие комисары вечыстые розграниченья** (виділено мною – *В.П.*) межы обема тыми паньства: межы Коруною и межы Князствомъ чинит будуть» (LM-37, р. 165 (№ 77)). Обидві згадки «великих комисаров» ясно вказують на те, що проєкт постанови 1554 року про приграничне судочинство був лише підготовчою фазою на шляху межування міждержавних границь. Водночас цей проєкт дозволяє дещо зрозуміти (у ретроспективному баченні) і щодо акції опису границь 1546 року, принаймні усвідомити непереборні труднощі, з якими зіткнулась верховна влада щодо організації двосторонніх приграничних комісій, причому не тільки для межування кордонів, але й для організації приграничного судочинства.

Ідея створення приграничних комісарських судів була використана у зовнішній політиці ВКЛ з Московським князівством. Інституційно ці суди були прописані у так званих перемирних грамотах («докончаниях») ВКЛ з Московією з 1508 року. Очевидно, що збіг дати 1508 року зі спробами формування перших спільних приграничних комісій між Короною і ВКЛ є не випадковим і свідчить про вироблення

нових норм міждержавних взаємин як ознаку Ранньомодерного часу. На мою думку, джерелом норми у московських «докончаннях» з великим князем литовським були норми про спільні приграничні комісії, вироблені ВКЛ з Польським королівством, про що свідчать наступні норми у «докончаннях», які без змін (крім першої) дублювались у пролонгаціях цих актів протягом 1508–1556 років (LDKirMVS).

Таблиця 2

Порівняння норм про приграничне судочинство в перемирних грамотах Великого Князівства Литовського з Великим Князівством Московським у 1508–1556 років

LDKirMVS: 1508 рік – р. 118 (№ 7)	LDKirMVS: 1522 рік – р. 131 (№ 8); 1522 рік – р. 141 (№ 9); 1526 рік – р. 153 (№ 10); 1526 рік – р. 164 (№ 11); 1537 рік – р. 183 (№ 14); 1537 рік – р. 192 (№ 15); 1542 рік – р. 204 (№ 16); 1542 рік – р. 215 (№ 17А); 1549 рік – р. 225 (№ 18); 1549 рік – р. 235 (№ 19); 1553 рік – р. 247 (№ 20); 1553 рік – р. 256 (№ 21); 1556 рік – р. 267 (№ 22); 1556 рік – р. 277 (№ 23)
«А о землях и о водах, и о всех обидных делех межи нас на обе стороне суд обчий, вперед от сего нашего докончания. А судьям нашим судити целовавши кр(е)сть. А што вчинит ся в нашої любви межи нашими людьми и вашими, ино тому всему суд, волостели наши съехав ся да вчинят тому исправу без перевода (тобто без апеляції. – <i>В.П.</i>). А про то нам нелюби не держати, а суженого не посужати (тобто не переглядати винесені судові вироки. – <i>В.П.</i>), а суженое, заемное, положеное, поручное дати (тобто виконувати судові вироки. – <i>В.П.</i>). А холопу, робу, должника, поручника, татя, розбоиника, беглеца, рубежника по исправе выдати».	«А в те перемирные пять летъ какова учинит ся обида межи н(а)ших кн(я)зей и людей и в водах, и в иных в каких обидных делех, и н(а)ши кн(я)зи и наместники, и волостели украинные съехав ся, да тем обидным делом всем управу учинят на обе стороны. А в каких обидных делех н(а)ши кн(я)зи и наместники, и волостели не учинят управы и нам о том сослати судей, и они съехав ся да тем обидным делом всем управу учинят на обе стороны без хитрости. А татя, беглеца, холопа, робу, должника по исправе выдати, а даное, положеное, заемное, поручное отдати».

Як бачимо, ця норма фактично описує ідею створення спільних комісарських приграничних судів, які король польський і великий князь литовський пропонував для поладження приграничних спорів Польської Корони з ВКЛ. Він також нагадує нереалізований литовський проєкт створення спільних приграничних комісар-

ських судів ВКЛ і Корони Польської 1554 року (див. вище). Тому під час аналізу «обводів» границь 1546 року треба виходити з того, що приграничні судові комісії між Короною Польською і ВКЛ так і не були створені, а ті граничні комісари (М. Крикун вважав, що їх точніша назва «прекурсори»), які уклали «Попись границь и шкодь» 1546 року, не мали урядових повноважень ні для полагодження міжсусідських спорів, ні для «поправеня» (renovatio) границь, які були передусім маєтковими границями магнатів і шляхти. Отже, границі залишалися маєтковими та існували на підставі права надання землеволодіння від верховного володаря (маєткового привілею), успадкування дідичного («отчиного») землеволодіння, доменіального володіння династії Ягелонів та підтвердження «отчинних» прав місцевій аристократії і боярам-шляхті (рицерству). Тобто ми ще маємо справу **не з територіальним межуванням кордонів всієї держави** (власне, бачимо неспроможність держави провести таку границю), а з **«юридичними» границями окремих володінь**, які визначалися фізичним або природним охопленням території, що постачала ресурси «на поживенне» землевласника. Залежність цих володінь від економічної спроможності освоєння земель селянами і слугами чи цілими містами і корпораціями в певних природних межах (лісових «пущах», гаях, долинах, горах, озерах, болотах, басейнах річок тощо) робила й саму границю **рухливою**, стаючи **виробничим знаком** освоєння природних ресурсів, а ніяк не символічним виразом верховного володаря (монарха). Отже, стає очевидним, що маєткова границя ще не могла позначати територію як знак окреслення всієї держави, залишаючись знаком конкретного привілейованого землевласника – продовженням його власного – князівського чи шляхетського – «тіла володаря». У цьому аспекті дуже показовою є одна фраза з Першого Литовського Статуту 1529 року (Розд. VIII, арт. 9), яка дослівно була повторена і у Другому Статуті 1566 року (Розд. IX «О правах земских», арт. 10 «О лес сумежный и о проробки»): «отъ леса ни одинъ одного не маєть заходити, и **якъ сотнуть ся топоры, тутъ будетъ граница**» (Statut 1529, р. 226).

Роль Жигимонта Августа. Дата проведення перепису границь, яка припала на 1546 рік, відсилає нас до перших років правління Жигимонта Августа у ВКЛ. Це був унікальний період в житті молодого монарха, який він проводив у Вільно, коли його батько, залишаючись польським королем і верховним володарем ВКЛ, продовжував правити у Кракові, передовіривши ВКЛ як домен Ягелонів своєму синові, як спадкоємцю персональної унії двох держав. У ці роки внутрішня політика Жигимонта Августа дійсно ознаменувалася бурхливою урядовою діяльністю, звільненням від опіки матері королеви Бони, проведенням регулярних сеймів, на яких розпочалося запровадження багатьох реформ у всіх сферах життя станового суспільства; активною ревізійною діяльністю в регіонах, зокрема на українських землях. В житті українських земель цей період відзначився цілою низкою адміністративних і ревізійних заходів верховної влади, зокрема інспекцією і описом українських господарських замків 1545 року (Володимира, Луцька, Кременця, Житомира, Вінниці, Брацлава) (ЛМ-561) та 1552 року (тих самих замків з додаванням Києва, Канева і Черкаса, Чорнобиля і Мозиря) (Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1); підтвердженням земського привілею Волинській землі 1547 року (Любавский, 1900, с. 540; Zródła dziejowe, VI, s. 145–148); ревізією привілеїв волинських можновладців на мита на Віленському сеймі 1547 року (ЛМ-22; Полищук, 2010, с. 129–160).

Звідси випливає дуже цікаве припущення: молодий король і великий князь Жигимонт Август насправді шляхом реалізації акції перепису кордонів 1546 року здійснював **символічний об'їзд** підвладних територій по маєтках своїх підданих – так само, як це робили середньовічні володарі. Тільки робив це він не особисто, сидючи на коні і в супроводі «почту» дворян і вельмож, а за допомогою призначених граничних комісарів та писарів-«дяків», які під час об'їзду та перепису маєткових границь уособлювали присутність монарха в конкретному місці, а точніше – одразу в двох місцях – на границі Польського королівстві і на границі Великого Князівства Литовського. Про це також свідчить той факт, що граничні комісари разом з писарями і слугами мали забезпечуватися «станціями» місцевих землевласників, в чиїх маєтках вони проводили об'їзди границь (Любавский, 1900, с. 536). Це питання вплигло на поверхню, як проблема, на вальному сеймі ВКЛ 1547 року, тобто наступного року після проведення «Попису границь и шкод», коли підляська шляхта Більського повіту висловила господарю своє незадоволення наданням «станцій» граничним комісарам, яких господар відрядив для опису границь ВКЛ з Польською Короною.

З цією гіпотези постає наступне запитання, а чи не об'єднував Жигимонт Август переписом приграничних маєткових границь шляхти дві держави на правах персональної унії, власне, в готовності невдовзі й самому посісти королівський престол? У цьому контексті опис міждержавних кордонів виглядає не стільки нагальною потребою внутрішньої політики молодого правителя, скільки новітньою **політтехнологією** для репрезентації володаря серед підданих шляхом застосування «писаного права». Граничні комісари, як «господарські посланці», уособлювали маєстат монарха, забезпечуючи його присутність на місцях проведення «обводів» маєткових границь і під час складання протоколів, власне вписування «обводів» до «книг» великокняжої канцелярії. По ходу опису границь бачимо, що їх супроводжували також господарські дворяни, писарі-«дяки», вижі, слуги. Тому важко погодитися з думкою Аліни Вількевич-Вавжиньчикової про те, що Жигимонт Август ініціював демаркацію (розмежування) границі двох держав, проводячи енергійну внутрішню політику з модернізації держави. Ця модернізація була запущена його батьком, про що свідчать і спроби створення приграничних комісій з 1508 року, і опис литовсько-лівонської границі 1541–1542 років та інші описи границь Польської Корони з іншими державами чи провінціями. Невже його батько, як польський король і великий князь литовський, за 40 років не спромігся цього зробити через нібито небажання польських магнатів і шляхти, які чинили «запеклий опір» проведенню кордонів, на відміну від волинської шляхти? Залишаю це риторичне питання як висновок. Як можна помітити на прикладі нереалізованої долі проєкту 1554 року зі створення приграничних судів, неспроможність їх функціонування, власне, гальмувала проведення демаркації границь. Хоча більшою мірою вона була наслідком неможливості об'єднати правове поле двох держав в єдине правове поле. Справа зайшла у глухий кут, який не передбачав початкової делімітації кордонів двох держав. Ймовірно тому, що акт делімітації кордонів унеможлилювався фактом персональної унії правителя двох держав. Отже, інституційні заходи у цьому питанні не спрацювали.

ЛІТЕРАТУРА

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа (1867). Вильна, I, 46–125 (док № 31).

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. (1886) (Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700). Киев. Боряк, Г. (1988). Акти адміністративних межувань кінця XIV – середини XVI ст. і реконструкція адміністративно-територіального поділу українських земель. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 89.

Войтович, Л. (2011). Границы Галицко-Волынского государства. *Русин*, 3 (25), 5–41.

Гваньїні, О. (2007). Хроніка Європейської Сарматії. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Грушевський, М. (1907, 1993). *Історія України-Руси* (11 тт., в 12 кн., IV: XIV – XVI віки – відносини політичні). Київ: Наукова думка.

Грушевський, М. (1896). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1896, X, 4–6; Грушевський, М. (2003). Гончариха. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 5, 147–149.

Крикун, М. (1993). Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. *Кордони воєводства у світлі джерел*. Київ.

Крикун, М. (2012). Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI – XVIII століттях. *Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали*. Львів, 13–23.

Литовская Метрика. (1914). (Отделы первый-второй. Ч. 3: Книги публичных дел. Т. 1). Юрьев: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией, XXX, 538 с.

Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. (2005). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

ЛМ-560: Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 560 (1542 год): кніга перапісаў № 3 (копія канца XVI ст.). (2007). Мінск: Беларуская навука.

Лицкевич, О. (2022). Делимитации и демаркации границы Великого княжества Литовского с Ливонией в XIV – XV вв.: проблема источников. *Научные труды Республиканского института высшей школы. Исторические и психолого-педагогические науки: сб. науч. ст.* Минск: РИВШ, 2022, 22, в 4 ч, ч. 1, 313–322.

Лицкевич, О. (2023a). Договор Великого Княжества Литовского с Ливонией о делимитации границы от 7 июля 1473 г.: история подготовки, комментариев, перевод. *Граница и пограничье*, 1 (3), 8–28.

Лицкевич, О. (2023b). 559-я книга Литовской Метрики: состав и географическое содержание. *Матэрыялы XIX Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў*. Мінск, 27–28 красавіка 2023 г. Минск: Нац. бібл. Беларусі, 31–36.

Лицкевич, О. (2024). «Радивилова» граница Великого Княжества Литовского с Ливонией от Балтийского моря до Западной Двины по материалам 1529, 1541 и 1542 гг. *Историко-географический журнал*, т. 3, 3, 22–47.

Любавский, М. (1892). Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Москва.

Любавский, М. (1900). *Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*. Москва.

Пазднякоў, В. (2007; 2-е вид.). *Соймы ВКЛ 1440–1568 і Рэчы Паспалітай 1569–1793* [хронологія]. *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах*. Мінск: «Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», т. 2: К–Я.

Поліщук, В. (2008) Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547–1568 рр. *Парламентська структура уряду в системі державного керівництва Великого княства Литовського і Речі Паспалітай у XV–XVIII століттях: Матеріали міжнар. навук. конференції (Мінськ–Наваградак, 23–24 листопада 2007 г.)*. Мінськ: БПІ-С Плюс, 61–79.

Поліщук, В. (2010). Ревизия волыньских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.). *Istorijos šaltinių tyrimai. Sudarė Arturas Dubonis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2, 129–160.

Тишкевич, М. (1920). Василь Тишкевич, воевода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. Кн. Литовсько-руського (1523–1571). Історико-генеалогічна розвідка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CXXIX (79)*. Львів, 1–32.

Шолкович, С. (1885). О границах Короны Польской и Великого Княжества Литовско-Русского. *Памятники русской старины в западных губерниях*, 8, 7–80.

Яковенко, Н. (2008; 2-ге вид., перегл. і випр.). *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ: Критика.

Błaszczyk, G. (2007). *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*. POZNAN.

Janeczek, A. (1991). Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII wieku. Warszawa.

Janeczek, A. (2000). Między sobą. Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV – XV w. *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. (red. Teresa Chynczewska-Hennel, Natalia Jakowenko). Lublin.

Janeczek, A. (2022). Atlas historyczny Rzeczypospolitej. Ruś Czerwona w drugiej połowie XVI wieku – koncepcja i program projektu. *Studia Geohistorica*, 10, 231.

Kolankowski, L. (1913). Zygmunt August Wielki Książę Litwy do roku 1548 Lwów: nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej.

LDKirMVS: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės sutartis, 1449–1556 metai* (2016). Sudarė, parengė, vertė Marius Sirutavičius. Vilnius: Versus aureus,

LM-22: *Lietuvos Metrika. Kn. 22* (1547). Užrašymų knyga 22 / Parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius Vilnius: Lietuvos istorijos institutas leidykla, 2010.

LM-37: *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37. Užrašymų knyga 37 (1552–1561)* (2011). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas Leidykla.

Statut 1529: *Pirmasis Lietuvos Statutas – Первый Литовский Статут: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis* (1991). (Tekstus parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius ir kt. Vilniaus Universitetas Lietuvos ma Lietuvos istorijos Institutas). Vilnius: Mintis.

Wilkievicz-Wawrzyńczykowa, A. (1938). Spory graniczny polsko-litewski w XV – XVII w. *Wiadomości Studium Historii Prawa Litewskiego Uniwersytetu Stefana Batorego*. Wilno, 1, 93–205.

Zróżdła dziejowe (1877). (T.VI Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku (1545 r.). Warszawa.

REFERENCES

Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Вильнского учебного округа (1867). Вильна, I, 46–125 (документ № 31) (in Russian).

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. (1886) (Ch. 7. T. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700). Киев. Бориак, Н. (1988). Акты административных межеваний кінця XIV – середини XVI ст. і реконструкція административно-територіального поділу українських земель. Історико-географічні дослідження в Україні, 89 (in Russian).

Błaszczak, G. (2007). Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań. Poznań (in Polish).

Hvanini, O. (2007). Khronika Yevropeiskoi Sarmatii. Kyiv: Vydavnychyi dim “Kyievo-Mohylianska akademiiia” (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. (1907, 1993). Istoriiia Ukrainy-Rusy (11 tt., v 12 kn., IV: XIV – XVI viki – vidnosyny politychni). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. (1896), X, 4–6; Hrushevskyi, M. S. (2003). Honcharykha. Tvory: u 50 t. Lviv: Vydavnytstvo “Svit”, 5, 147–149 (in Ukrainian).

Janeczka, A. (1991). Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku. Warszawa (in Polish).

Janeczka, A. (2000). Między sobą. Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV – XV w. Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie. (red. Teresa Chynczewska-Hennel, Natalia Jakowenko). Lublin (in Polish).

Janeczka, A. (2022). Atlas historyczny Rzeczypospolitej. Ruś Czerwona w drugiej połowie XVI wieku – koncepcja i program projektu. Studia Geohistorica, 10, 231 (in Polish).

Kolankowski, L. (1913). Zygmunt August Wielki Książę Litwy do roku 1548 Lwów: nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej (in Polish).

Krykun, M. (1993). Administratyvno-terytorialnyi ustroii Pravoberezhnoi Ukrainy v XV – XVIII st. Kordony voievodstv u svitli dzherel. Kyiv (in Ukrainian).

Krykun, M. (2012). Kordony y povitovyi podil Volynskoho voievodstva v XVI – XVIII stolittiakh. Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI – XVIII stolittiakh: Statti i materialy. Lviv, 13–23 (in Ukrainian).

Lytovskaia Metryka. (1914). (Otdeli pervii-vtoroi Ch. 3: Knyhy publychnykh del. T. 1). Yurev: Russkaia ystorycheskaia byblioteka, yzdavaemaia Arkheograficheskoiu komissiei, XXX, 538 s (in Russian).

Lytovska Metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku. (2005). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеографii ta dzherelezhnavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy (in Ukrainian).

LM-560: Metryka Vialikaha Kniastva Litoyskaha: Kniha 560 (1542 hod): kniha perapysaŭ № 3 (kopiia kantsa XVI st.). (2007). Minsk: Belaruskaja navuka (in Russian).

LDKirMVS: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos valstybės sutartys, 1449–1556 metai (2016). Sudarė, parengė, vertė Marius Sirutavičius. Vilnius: Versus aureus (in Lithuanian).

LM-22: Lietuvos Metrika. Kn. 22 (1547). Užrašymų knyga 22 / Parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius Vilnius: Lietuvos istorijos institutas leidykla, 2010 (in Lithuanian).

LM-37: Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37. Užrašymų knyga 37 (1552–1561) (2011). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas Leidykla (in Lithuanian).

Lytskevych, O. (2022). Delymytatsyy y demarkatsyy hranytsy Velykoho kniazhestva Lytovskoho s Lyvonyei v XIV–XV vv.: problema ystochnykov. Nauchnye trudy Respublykansko ynstytuta vysshei shkoly. Ystorycheskye y psykhologo-pedahohycheskye nauky: sb. nauch. st. Mynsk: RYVSh, 2022, 22, v 4 ch, ch. 1, 313–322 (in Russian).

Lytskevych, O. (2023a). Dohovor Velykoho Kniazhestva Lytovskoho s Lyvonyei o delymytatsyy hranytsy ot 7 iulia 1473 h.: ystoria podhotovky, kommentaryi, perevod. Hranytsa y pohranyche, 1 (3), 8–28 (in Russian).

Lytskevych, O. (2023b). 559-ya knyha Lytovskoi Metryky: sostav y heohrafycheskoe soderzhanye. Матэрыялы XIX Mizhnarodnykh knihaznaŭchykh chytanniaŭ. Minsk, 27–28 krasavika 2023 h. Mynsk: Nats. bibl. Belarusi, 31–36 (in Russian).

Lytskevych, O. (2024). “Radyvylova” hranytsa Velykoho Kniazhestva Lytovskoho s Lyvonyei ot Baltyiskoho moria do Zapadnoi Dvyny po materyalam 1529, 1541 y 1542 hh. Ystoryko-heohrafycheskyi zhurnal, t.3, 3, 22–47 (in Russian).

Liubavskiy, M. (1892). Oblastnoe deleniye y mestnoe samouprvleniye Lytovsko-Russkoho hosudarstva ko vremeni yzdaniya pervoho Lytovskoho Statuta. Moskva (in Russian).

Liubavskiy, M. (1900). Lytovsko-Russkiy seim: Opyt po ystoriyy uchrezhdeniya v sviazy s vnutrennym stroem y vneshnei zhyznii hosudarstva. Moskva (in Belarusian).

Pazdniakoŭ, V. (2007; 2-e vyd.). Soimy VKL 1440–1568 i Rechy Paspalitai 1569–1793 [khronolohiia]. Vialikae Kniastva Litoŭskae. Entsyklopedia ŭ dvukh tamakh. Minsk: “Belarускаia entsyklopedia imia Petrusia Broŭki”, t. 2: K-Ya (in Belarusian).

Polishchuk, V. (2008) Prokhannia predstavnykiv Volynskoi zemli na valnykh seimakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1547–1568 rr. Parlamentskii struktury ŭlady ŭ sisteme dziarzhaynaha kiravannia Vialikaha kniastva Litoŭskaha i Rechy Paspalitai u XV–XVIII stahoddziakh: Materyialy mizhnar. navuk. kanferentsyi (Minsk–Navahradak, 23–24 listapada 2007 h.). Minsk: BIP-S Plus, 61–79 (in Ukrainian).

Polyshchuk, V. (2010). Revyzyia volynskykh myt y osobennosti dokumentalnoho sostava knyhy Lytovskoi Metryky № 22 (1547 h.). Istorijos šaltinių tyrimai. Sudarė Arturas Dubonis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2, 129–160 (in Russian).

Tyshkevych, M. (1920). Vasyl Tyshkevych, voievoda pidliashskiy, marshalok hospodarskiy i hetman dvorniy v Kn. Lytovsko-ruskoho (1523–1571). Istoryko-genealogichna rozvidka. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. T. CXXIX (79). Lviv, 1–32 (in Ukrainian).

Sholkovich, S. (1885). O hranytsakh Korony Polskoi y Velykoho Kniazhestva Lytovsko-Russkoho. Pamiatnyky russkoi staryny v zapadnykh huberniyakh, 8, 7–80 (in Russian).

Statut 1529: Pirmasis Lietuvos Statutas – Pervyi Lytovskiy Statut: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbois (1991). (Tekstus parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius ir kt. Vilniaus Universitetas Lietuvos ma Lietuvos istrijos Institutas). Vilnius: Mintis (in Lithuanian).

Voitovych, L. (2011). Hranytsy Halytsko-Volynskoho hosudarstva. Rusyn, 3 (25), 5–41 (in Russian).

Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa, A. (1938). Spory graniczny polsko-litewski w XV – XVII w. Wiadomości (in Polish).

Studium Historii Prawa Litewskiego Uniwersytetu Stefana Batorego. Wilno, 1, 93–205 (in Polish).

Yakovenko, N. (2008; Wyd. druhé, perehl. i vypr.). Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyiny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina). Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Zróżdła dziejowe (1877). (T.VI Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku (1545 r.). Warszawa (in Polish).

Volodymyr POLISHCHUK

*Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher at the
M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and
Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9455-7800>*

e-mail: rizoma@ukr.net

THE PROBLEM OF BORDERING THE INTERSTATE BORDERS OF THE POLISH CROWN WITH VOLYN AND EASTERN PODILLYA IN 1546

The article deals with the problem of the interstate borders between the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania, which mostly ran through the territory of modern Ukraine and the former territories of the Russian Kingdom (Galicia-Volhynia): Polissya, Volhynia and Podillya, as well as the territory of Beresteyskhyna (Republic of Belarus). This problem is considered in connection with the study of such a unique historical source as the “Inventory of Borders and Damages” of 1546, which recorded the detours of the estate borders of the magnates and nobles of both states. The historical context of the creation of the 1546 border inventory, the only description of this section of the border in the early modern period, is reconstructed. The historiography of the study of this source and the problems of border demarcation from the late fifteenth to the first half of the sixteenth century are analyzed. The topic of inter-neighbourly relations between the border magnates and the nobility of both states was highlighted as a separate issue. From the point of view of source characterization, the Popys of 1546 was classified as a descriptive and statistical source. The author compares the action of describing the border of the Grand Duchy of Lithuania with the Kingdom of Poland with other similar actions of that time. The author analyses the institutional aspect of the creation of border commissions, which were supposed to consider border disputes between the magnates and nobility of the GDL and the Crown as a prerequisite for the delimitation of interstate borders. It is shown how the analogy of the creation of these commissions was used in the truces of the GDL with the Moscow Principality in 1508–1556. The role and place of the unimplemented project of establishing joint border commissioners’ courts between the GDL and the Crown in 1554 are examined. It is proved that the border commissioners, who carried out the border census in 1546, were the following.

Keywords: description of the borders of 1546, interstate border, borders of estates, commissary courts, magnates, gentry, diet, the Crown of Poland, the Grand Duchy of Lithuania, Volyn, Podilia.

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України

доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Інституту гуманітарних і соціальних наук

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

ГАДЯЦЬКА УГОДА 1658 РОКУ: ГОЛОВНІ АВТОРИ, АНАЛІЗ ЗМІСТУ Й ЗАСАД СПІВІСНУВАННЯ ДОГОВІРНИХ СТОРІН¹

Проаналізовано зміст підписаного у Гадячі 16 вересня 1658 р. договору між Військом Запорізьким і Річчю Посполитою. З'ясовано мотивації авторів його «українських пунктів». Наведено аргументи, якими вони керувалися під час опрацювання пропозицій угоди. Її оцінено як перший важливий етап на шляху до творення системи колективної безпеки у Центрально-Східній Європі й програмний документ, що мав забезпечити стримування агресії Московської держави. Акцентовано увагу на розбіжностях у цілях й трактуванні змісту між підписантами документа від Війська Запорізького і Речі Посполитої: перші прагнули створення конфедерації держав під зверхністю єдиного монарха з об'єднаними Збройними силами і узгодженою зовнішньою політикою, тоді як другі хотіли створити федеративну державу з обмеженням суверенітету країн, що входили до її складу. Першочерговими завданнями договору були встановлення миру між Україною і Польщею й здійснення амністії для учасників війни між Військом Запорізьким і Річчю Посполитою. Констатовано, що у цьому історичному документі було відображено прагнення українських авторів до миру, свободи, державності й міжнародного визнання України. Зроблено висновки про те, що козацька держава мала бути трансформованою у Велике князівство Руське, оскільки для авторів «українських пунктів» фіксацію такої назви тоді сприймали як успадкування традицій Київської Русі й Королівства Русі. Декларативними намірами угоди названо відродження національної держави в Україні зі своїми територією, елітою, адміністративною, судовою та фінансовою системами, військом та національною церквою. Відзначено, що пункт про здійснення реституцій був нереальним для виконання, провокував конфлікт між колишніми власниками та новими

¹ Стаття є продовженням публікацій з історії Гадяцької угоди: Боляновський А. Основні зовнішні та внутрішні політичні чинники Гадяцької унії: українські обставини, передумови, причини (серпень 1657 р. – вересень 1658 р.). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2022. Вип. 15. С. 5–34; Боляновський А. Політичний шлях до Гадяцької угоди: основні аргументи і мотивації державних еліт Польщі (1657 рік – літо 1658 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2023. Вип. 16. С. 5–28; Боляновський А. Дипломатичний шлях до Гадяцької угоди (1657 рік – перша половина 1658 року). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2024. Вип. 17. Львів, 2024. Вип. 17. С. 7–35. Статті підготовлено частково на основі матеріалів, зібраних під час стажування у Західному інституті у Познані у 2019 р., за що автор висловлює подяку його директорці Юстині Шульц та науковому співробітнику Станіславу Жерку.

їх господарями з козацької старшини. Звернено увагу на важливе символічне значення угоди для розвитку порозуміння в історії українсько-польських взаємин.

Ключові слова: історія, Гадяцька угода, Україна, Військо Запорізьке, Річ Посполита, Велике Князівство Руське.

Стан дослідження. Договір між Військом Запорізьким (ВЗ) і Річчю Посполитою (РП), що через підписання у м. Гадяч у вересні 1658 р. увійшов в історію як Гадяцька угода, викликав діаметрально протилежні оцінки сучасників й не менше контroversійні висновки істориків. Оскільки угода не була практично реалізована, керуючись критеріями оцінки документа з огляду на його реальні практичні наслідки, чимало українських дослідників (Микола Костомаров, Михайло Грушевський та інші (Костомаров, 1863, с. 39–200; Грушевський, 1998; Стадник, 1910, с. 65–85; Стадник, 1911, с. 5–39; Діптан, 2009, с. 26–38; Верменич, 1995, с. 118–120) оцінювало її критично. Якщо у XIX ст. російські та проросійські автори вбачали у ній виключно спробу відступництва частини козацької еліти Війська Запорізького від підданства цареві Алексеєві Михайловичу (Тарасов, 2009, с. 96–100), то в СРСР – «акт ренегатства гетьмана Івана Виговського» й «вияв намагання повернути владу польських панів на українських землях» (Історія, 1956, с. 307; Історія, 1979, с. 84–85). Подібні оцінки були характерними для тез проросійських авторів в Україні до початку 2022 року. Інші українські й польські вітчизняні й діаспорні історики вбачали у цьому документі можливість відмови від протекторату Москви й зміни становища України та реінтеграції її в РП як повноцінного партнера (Герасимчук, 1909, с. 46–90; Брик, 1974; Кот, 1960; Борисенко, 2013; Волошин, 2009; Чухліб, 2008; Чухліб, 2014, с. 71–93; Щербак, 2008, с. 35–41). Одні польські історики критикували угоду, а інші вбачали в ній шанс до партнерства між Україною, Польщею і Литвою, який був втрачений (Бобятинський, 2009, с. 48–78; Kubala, 1922, s. 355–413; Kaczmarczyk, 1994, s. 35–40; Kaczmarczyk, 2007; Chynczewska-Hennel, 1997, s. 105–117; Chynczewska-Hennel, 2002, s. 135–146; Chynczewska-Hennel, 2008, p. 156–167; Kroll, 2008; Kroll, 2008; Pernal, 1989, p. 117–192; Pernal, 2008, s. 43–52; Rawita Gawroński, 1907; Tazbir, 2008, s. 23–34; Kowal, 2010).

У процесі аналізу змісту Гадяцької угоди науковці наводили відмінні трактування її змісту, що можна пояснити різними її варіантами, які аналізували дослідники. Насправді автори цього документа залишили нащадкам текст, підписаний у вересні 1658 р., й договір із змінами, внесеними до нього під час ратифікації його сеймом РП у травні 1659 р.; крім того, історикам відомі короткі «конспекти», що суттєво змінювали й доповнювали його положення. Фактично це були відмінні один від іншого документи, що відображали різне бачення їхнього змісту. Зважаючи на різні оцінки угоди, актуальним вважаємо з'ясування далекосяжних й ситуативних цілей її підписантів, їхні мотивації та завдання, а також здійснення аналізу змісту цього документа й оцінювання його політичного значення в історії України й Польщі. Метою статті є аналіз обставин прийняття й змісту основних пунктів першого варіанта угоди, підписаної у Гадячі у вересні 1658 р.

Договір між ВЗ і РП у баченні авторів його «українських пунктів». З огляду на інтереси українських та польських політичних еліт у процесі багатомісячних

дипломатичних перемовин між представниками короля Польщі Яна II Казимира та гетьмана ВЗ 16 вересня 1658 р. було завершено тривалу роботу над пропонуванням для підписання договірними сторонами політичної угоди. Головними причинами, що прискорили її підписання з українського боку, були пошук політичного союзника та мілітарної підтримки Військом Запорізьким з огляду на агресію армії Московського царства в Україні й виникнення загрози територіальній цілісності козацької держави.

Невдалі спроби заручитися підтримкою Швеції спонукали І. Виговського підготувати до підписання текст політичної угоди з Польщею та Литвою. Важливими аргументами на користь підписання цього договору були плани гетьмана Війська Запорізького. По-перше, згадані дві країни були значно послаблені 10-річною війною проти ВЗ, а тому не становили собою потенційної небезпеки для України. По-друге, навіть «у шатах шляхетських республік» їхній станово-демократичний устрій був ментально й психологічно значно сприйнятливішим для українського козацтва, ніж деспотизм Москви.

Від РП головним автором тих пунктів угоди, які стосувалися КП і в яких було враховано інтереси Польщі, був волинський каштелян Станіслав Казимир Беневський, тоді як інтереси ВКЛ під час роботи над текстом угоди обстоював смоленський каштелян Казимир Людвік Євлашевський. Напередодні підписання про її зміст знав король Ян Казимир II і його найближче оточення (великий коронний канцлер Стефан Корицінський, а після його смерті 4 липня 1658 р. – його наступник на цій посаді Міколай Пражмовський). Серед експертів угоди були познанський воєвода Ян Лещинський від КП та єзуїт із м. Вільно і шляхтич з оточення Яна II Казимира, литовський католицький проповідник, теолог і філософ Войцех Цецішевський від ВКЛ. Крім нього, головним «куратором» церковних питань угоди від РП був гнєзненський архієпископ і примас Польщі Анджей Лещинський до смерті 15 квітня 1658 р.

Оскільки візіям політиків РП щодо змісту Гадяцької угоди було приділено багато уваги у працях дослідників з Польщі (Перналь, 2013; Rawita Gawroński, 1907; Kaszmarczyk, 2007), очевидно, доцільно детальніше зупинитися на характеристиці поглядів та аргументів на користь тих представників політичних еліт ВЗ, які опрацювали «українські пункти» цього договору. Багато істориків вважає, що саме І. Виговський був головним автором змісту «українських пунктів» двосторонньої угоди очолюваної ним держави і Речі Посполитої. Він писав і корегував текст, вносив до нього зміни, обговорював зустрічні пропозиції польської сторони.

І. Виговський був ключовою політичною постаттю, яка забезпечила успіх підписання угоди. Корегувати текст угоди йому допомагав генеральний писар ВЗ Іван Груша. Проте ні І. Виговський, ні І. Груша не були обізнані з європейським досвідом побудови взаємин між колишніми колонізаторами і колонізованими на підставі постколоніальних формул взаємин з урахуванням найновішого для того часу досвіду країн Європи. Єдиною такою людиною з оточення І. Виговського був Юрій Немирич.

Послідовний ворог експансіонізму Кремля, ідеї якого випереджували час. Юрій Немирич народився у 1612 р. в Овручі, навчався в соціанській академії

у Ракові у 1620–1630 рр., мав неординарне мислення й оригінальне бачення шляхів вирішення політичних, релігійних та інших питань. Вихід із кризи церковних конфесій в Україні він вбачав у проповіді новітньої релігії – так званого соціанства чи аріанства (Брик, 1974, с. 13–14). У червні 1630 р. зі своїм наставником Андрієм Рутковичем прибув до Нідерландів, де вступив до найстаршого університету країни – Ліонської Батавської Академії у м. Лейден. Як студент Ю. Немирич навчався також у Парижі, Оксфорді, Базелі та Падуй (Брик, 1974, с. 5; Kot, 1960, s. 112–113).

Сучасники й згодом історики давали високі оцінки інтелекту Ю. Немирича. 9 квітня 1659 р. під час його перебування у Варшаві секретар королеви Польщі Марії-Людовіки Гонзаги П'єр Нуає записав у щоденнику: «Польський пан, імені якого я вам не сказав, що вийшов у відставку з козаками і прийняв їхнє причастя, зветься Німеричем. Він справді соціанин (член релігійної громади соціан – *А.Б.*), найосвіченіший (серед козаків – *А.Б.*), і тому можна вважати, що він навряд чи покине секту» (Nouers, 1859, р. ссiii.). Історик Микола Костомаров писав, що у політичному оточенні І. Виговського Юрій Немирич був найосвіченішим політиком, а незадовго до смерті Б. Хмельницького перейшов на його бік і «працював для незалежності України; він прийняв православну віру, віру батьків своїх, діяв на користь України у шведського короля, у Ракоці, а тепер, після смерті Хмельницького, розробляв плани утворити союз України з Польщею на нових засадах їхнього спільного життя» (Костомаров. 1863, с. 47).

Однією з важливих зовнішньополітичних причин укладання майбутньої Гадяцької унії у вересні 1658 р. була потреба протистояння України, Польщі та Литви загрози агресії Москви й об'єднання зусиль проти можливого нападу Османській імперії – хоча це не було зафіксовано у тексті договору. Очевидно, як ніхто інший цю загрозу усвідомлював Ю. Немирич. Ще студентом у віці 20 років у 1632 р. він видав латинською мовою трактат «Розповідь про московську війну до ясновельможного Романа Гойського, володимирського сотника, родича», в якому попередив про загрозу Москви для миру й стабільності в Європі й запропонував шляхи й методи боротьби проти неї (Брик, 1974, с. 89–117). Він не залишився тільки теоретиком боротьби проти Москви, й у 1635 р. сформував і очолив полк, що брав участь у війні РП проти Московської держави. У 1648–1654 рр. Немирич залишався на стороні КП і ВКЛ, оскільки, як і Адам Кисіль та частина пропольських представників української шляхти, вбачав головну загрозу для України, Польщі та Литви в Московському царстві із запровадженою тоді у ньому системою деспотії царя та воевод як його намісників, відсутності волевиявлення й панування принципу безправності простих людей, принизливо трактованих як «царські холопи». З цієї причини він засудив підписання березневих статей 1654 р. про визнання Б. Хмельницьким протекції царя, й того ж року послав полк найманців для оборони Литви від Московської держави (Брик, 1974, с. 47).

Відступництво від Яна II Казимира й перехід Ю. Немирича на бік короля Швеції Карла X Густава і присяга особистої вірності йому були серед інших причин викликані розрахунками на те, що той стане новим королем Польщі, не допустить обрання ним московського царя Алексея Михайловича й розпочне війну проти Московської держави (Брик, 1974, с. 48). Однак після того, як ці споді-

вання Ю. Немирича не здійснилися, влітку 1657 р. він вирішив перейти на бік Б. Хмельницького, який разом з І. Виговським, втративши довіру до царя Алексея Михайловича, розпочав перемовини з представником короля Яна II Казимира про укладання миру та у перспективі нової політичної угоди між ВЗ і РП. Задля цього Ю. Немирич зустрівся з полковником Антоном Ждановичем, який навесні 1657 р. з очолюваним ним козацьким корпусом вирушив на об'єднання з військами семигородського князя Юрія II Ракоці й дійшов з ними до Варшави. Як на перший «пункт відліку» або програму-мінімум для ведення розмов з представниками РП Ю. Немирич запропонував І. Виговському покликатися на умови Зборівського миру 1649 р. з тим, щоб значно розширити політичні вимоги ВЗ. Польський очевидець тих подій Миколай Єміоловський, дізнавшись про це, записав у своєму щоденнику: «З України ж-бо прийшла звістка, що Юрій Немирич пішов від шведського короля й, з полковником Антоном і козаками вступивши в Україну, налагодив зв'язки з гетьманом Виговським і з ним почав обмірковувати нові справи, анулюючи досягнуті пункти Беневського з Виговським, схиляючи Виговського та козаків до того, щоб обов'язково посилалися на зборівські пакти з Річчю Посполитою». Зі слів того ж Єміоловського, через рік після того Немирич підтвердив незмінність сприймання Московської держави як ворога № 1 тим, що під час битви об'єднаного козацького і кримсько-татарського військ під Конотопом у липні 1658 р. «кілька тисяч польських людей і посполитих (селян – А.Б.) майже [виключно] своїм коштом залучив з Виговським і полковником Гулиницьким, де вони змогли це зробити, і [московські війська] з фортець (за винятком Києва, де [ті] добре укріпилися), вигнали» (Jemiołowski, 1850, s. 130, 141).

Деякі історики (Орест Левицький, Михайло Брик та інші) вважали Ю. Немирича головним автором Гадяцької угоди (Брик, 1974, с. 7). Це можна логічно пояснити тим, що після смерті Б. Хмельницького й обрання гетьманом І. Виговський поступово перетворив Ю. Немирича на одного з головних радників і їм швидко вдалося досягнути єдності думок у баченні політичного майбутнього України. Проте, мабуть, саме з цієї причини сьогодні проблемно стверджувати, кого з них можна вважати основним, а кого допоміжним автором Гадяцької угоди. Очевидно, що цей договір був документом їхнього спільного авторства.

Якби Ю. Немирич був автором «українських пунктів» угоди, він також підписав би її текст. Характерно, що саме Ю. Немирич за дорученням І. Виговського від імені ВЗ підписав текст угоди з королем Швеції від 6 жовтня 1657 р. й, отже, на перший погляд, не було вагомих підстав відмовити йому в праві підписувати Гадяцьку угоду. Проте, з іншого боку, відсутність підпису Ю. Немирича на ній теж можна пояснити: навіть підписуючи її текст, І. Виговський не був упевнений у її успішній реалізації через протидію Москви, агенти якої, очевидно, доклали б усіх зусиль для фізичного знищення підписантів угоди, метою якої було позбавити царя влади над територією України. Очевидно, у разі найгіршого несприятливого розвитку подій І. Виговський свідомо вирішив «перебрати удар на себе» й, як кажуть, не підставляти Ю. Немирича під удар помсти Московської держави. Очевидно, навіть без підпису на Гадяцькій угоді агенти Кремля здогадувалися про участь Ю. Немирича в підготовці угоди між ВЗ і РП. 6 квітня 1658 р. Білозерський

воєвода Василій Шереметєв у Києві звернувся до І. Виговського за роз'ясненнями, за що той передав Ю. Немиричу міста Кременчук, Переволочно, Тишеньки, Кобиляки, Біликів та Санжари й вимагав вислати з Війська Запорізького Ю. Немирича, бо «йому гетьману для того лютра (лютеранина в сенсі сектанта – А.Б.) у війську ненависті й бунту на себе викликати нічого» (Акты, 1872, с. 205). Згодом підтвердження інформації про участь Ю. Немирича в написанні тексту угоди і його послідовна підтримка курсу політики І. Виговського на розрив з Москвою і зближення з Варшавою стало причиною його вбивства руками місцевих промосковських елементів, які свідомо чи несвідомо виконали злочинну роль виконавців смертного вироку проти Ю. Немирича, який йому винесла Москва.

Одним з авторів «українських пунктів» договору між ВЗ і РП був і Павло Тетеря. Крім суто ділових якостей П. Тетері, не останню роль відіграли родинні зв'язки: перша його жінка була рідною сестрою І. Виговського й, хоча вона на той час померла, гетьман зберіг довіру до свого другого зятя. П. Тетеря фігурував як представник гетьмана під час переговорів з С. Беневським, який на поліг на його кандидатурі учасника перемовин від ВЗ як більше пропольськи орієнтованого порівняно з Ю. Немиричем (Дашкевич, 1994, с. 261).

Основний зміст договору. Праця над змістом угоди відбувалася на фоні боротьби різних сил за владу над Україною: військової дипломатичної і психологічної війни Польщі і Московської держави за Україну, внутрішньополітичної боротьби між королівською і шляхетською концепціями бачення його концептуальних основ і боротьби І. Виговського проти промосковської опозиції в Україні. Перехрещення різних сфер інтересів зацікавлених сторін наклало виразний відбиток на саму концепцію цього політичного документа.

Швидше всього, основу угоди написав Ю. Немирич за погодженням з І. Виговським, про що стало відомо С. Беневському, в якого обстоювання ним інтересів України викликало роздратування (очевидно, що серед іншого Ю. Немирич також пропонував толерування діяльності різних релігійних громад в Україні). Щоб не гальмувати роботу над текстом угоди, І. Виговський після погодження з представниками генеральної козацької старшини призначив для розробки остаточного пакета пропозицій договору П. Тетерю, схильного до компромісів з польською стороною. Як наслідок цього, наприкінці червня 1658 р. С. Беневський у листі до короля писав, що ті «еретичні вигадки Немирича *refutantur* (спростовують (лат.) – А.Б.), що народилися в його голові *insicio* (без відома (лат.) – А.Б.) Виговського». Проте королівський посол заспокоїв Яна II Казимира, що І. Виговський надав повноваження для переговорів П. Тетері, який незабаром привезе підписані ним від імені ВЗ пропозиції головних пунктів майбутньої угоди (Герасимчук, 1909, с. 70).

Скорочений варіант попередніх пропозицій Війська Запорізького до угоди делегований І. Виговським від імені ВЗ П. Тетеря підписав у Гощі 5 липня 1658 р. і передав для ознайомлення С. Беневському та схвалення Яном II Казимиром. Документ мав назву «Пункти на супліку Війська Запорозького вельможним волинським каштеляном шляхетним Павлом Тетерею, посланим від запорозького гетьмана, узгоджені, згідно з оцінкою його королівської милості і всієї Речі Посполитої, взяті і озвучені за збереження авторитету комісії». У ньому перелічено пропозиції: 1) проголосити амністію для

учасників воєнного протистояння ВЗ і РП; 2) надати гарантії діяльності Православній церкві в Україні; 3) підтвердити привілеї козацтва; 4) створити незалежну судову систему в Україні; 5) забезпечити повернення колишніх власників до маєтків в Україні; 6) відкрити академію у Києві й одному з українських міст у складі ВКЛ з правами Краківського вищого навчального закладу (Герасимчук, 1994, с. 85–87).

Ці пункти були основою змісту майбутнього договору і програмою-мінімум ВЗ. Факт фігурування на них підпису П. Тетері дав дослідниці Т. Таїровій-Яковлевій підстави стверджувати: на основі архівних документів можна дійти висновку, що саме П. Тетеря (а не Ю. Немирич) разом з І. Виговським був одним з двох головних авторів Гадяцької угоди (Яковлева, 1998, с. 313; Таїрова-Яковлева, 2008, с. 31–49). Утім, на згаданому документі не було також підпису І. Виговського, але це не є доказом, що він не був його співавтором. Імовірно, що П. Тетеря свідомо виявив готовність підписати цей документ, щоб довести свою добру волю привести ВЗ до згоди з РП, тоді як гетьман та Ю. Немирич залишалися «на задньому фоні» на стадії підготовки тексту угоди.

Протягом наступних двох місяців пункти з підписом П. Тетері було суттєво змінено й доповнено, і 16 вересня підписано Гадяцьку угоду, в тексті якої відображено прагнення українських авторів до миру, свободи, державності й міжнародного визнання України. Першочерговими завданнями договору було відродження національної держави зі своєю територією, елітою, незалежною судовою системою й власними законами, військом, національною церквою та грошовою одиницею й фінансовою системою.

Декларація встановлення «вічного миру», здійснення амністії та реституцій. Преамбулою до Гадяцької угоди стала заява про вимушеність війни козаків проти Польщі й декларація прагнення гетьмана ВЗ укласти постійний мир з РП. У її тексті сказано, що свого часу «стародавня Русь приєдналася до Корони Польської», але після спроби обмеження свободи її народу Військо Запорізьке, розпочинаючи війну проти Польщі, вдалося до неї не зі злої волі, а вимушене було оборонятися після виступу проти нього РП Після цього була вміщена декларація ВЗ і РП про встановлення між ними «вічного миру» (Герасимчук, 1909, с. 83).

Угода проголосила також «вічну амністію» для учасників сторін протистояння у війні між ВЗ і РП (Герасимчук, 1909, с. 85). Швидше всього, його вніс Ю. Немирич, який на конвокаційному сеймі 1648 р. закликав оголосити амністію для учасників війни (Брик, 1974, с. 44). Через 10 років 11 лютого 1658 р., аналізуючи проєкт договору з козаками у листі до великого коронного маршалка, Ян Лещинський вважав за потрібне оголосити *generali amnestia* (загальну амністію (лат.) – А.Б.), щоб усунути взаємні звинувачення й бажання представників воюючих сторін завдати помсти своїм воєнним ворогам, що могло стати підґрунтям для нової війни між ними (Kubala, 1922, с. 544–545).

Після цього проголошено згоду сторін на здійснення реституцій – поновлення у правах і володінні землями та майном колишніх польських власників в Україні (Герасимчук, 1909, с. 85–86). Проте цей пункт був найменш реальним для виконання, оскільки його появу спровокував конфлікт між колишніми власниками та козаками, які стали новими господарями цих земель.

Звістка про вимогу гетьмана повернути ці землі недавнім власникам не просто означала б реставрацію їх влади, а й невідворотно викликала б новий конфлікт інтересів й дві нові війни: 1) внутрішню війну під керівництвом антигетьманської опозиції задля усунення або вбивства І. Виговського, яку неодмінно підтримала б Москва; 2) зовнішню війну проти Речі Посполитої як держави, що у формі претензій її колишніх власників на володіння в Україні розпочала широкий наступ на завоювання козаків у війні проти Польщі за життя Б. Хмельницького.

Очевидно, що в угоді не було дотримано інтересів селян, на яких в разі її реалізації очікувало би повернення під владу колишніх панів. Є підстави вважати, що в разі відновлення у правах власності на землі та маєтки польських шляхтичів в Україні автори «українських пунктів» цього документа намагалися якимось чином полегшити становище селянства, що знову опинилося би під їх владою. У конспекті пунктів Гадяцької угоди, що потрапив до Москви після її підписання, було зафіксовано положення про захист інтересів селян у разі повернення під владу колишніх власників: «підданих не обтяжувати, як раніше» (Акты, 1872, с. 253). Проте, навіть якщо в одному з проєктів договору про це й було згадано, то в тій його версії, яку було підписано у Гадячі, цих слів більше не було.

Між ідеями конфедерації і федерації. Історики переважно вважали головною геополітичною метою Гадяцької унії створення союзу трьох держав. Що передувало цьому, які прорахунки Люблінської унії 1569 р. мала ліквідувати укладена майже через 90 років після неї Гадяцька унія? Парадоксом першої з них було те, що Річ Посполита стала політичним утворенням двох країн, етнічна територія яких займала меншість створеної тоді держави. Головним завданням Гадяцької унії було виправлення цієї несправедливості.

Після інкорпорації Галичини й Волині до створеного Данилом Романовичем Королівства Русі й згодом також багатьох земель Київської Русі король Польщі перебрав на себе монопольне право виступати від імені колишніх їх суверенів, позбавляючи у такий спосіб цього права будь-кого з їхніх нащадків або тих агресивних сусідів, які раніше чи пізніше претендували на спадщину Русі (насамперед йдеться про Угорщину та Велике князівство Московське, згодом Московське царство або Московська держава). Це проявилось у тому, що він додав до свого офіційного титулу «Король Польщі» додаток «великий князь руський». Під час і після укладення Люблінської унії 1569 р. в цій частині титулу ситуація залишилася незмінною з тією різницею, що титул очільника Речі Посполитої починався як «Король Польщі, Великий князь литовський, руський» (далі йшов перелік інших етнономів інших субетносів, великим князем яких вважав себе король).

Недоліком Люблінської унії 1569 р. було те, що тоді відбулося об'єднання тільки двох держав з приєднанням до них великої території України та Білорусі. Представники польських і литовських еліт об'єдналися, враховуючи інтереси своїх народів й при тому проігнорували інтереси України. Це можна вважати прорахунком авторів концепції згаданої унії, з іншого ж боку, тогочасні політичні руські еліти (нащадки князівських родів, що набули шляхетства у Короні Польській та ВКЛ), не дозріли до усвідомлення потреби творення держави трьох народів.

Недавні лояльні вірнопіддані КП до середини XVII ст., автори «українських пунктів» Гадяцької угоди запропонували не просто одну з чергових двосторонніх домовленостей ВЗ і РП, а фактично справжню революцію у взаємовідносинах між ними. РП мали трансформувати з дуалістичної монархії двох народів у державу поляків, литовців та українців.

Як модель для конструкцій взаємин між КП, ВКЛ і Україною Ю. Немирич вирішив запропонувати ту форму взаємин, яка тоді склалася між Іспанією і тривалий час залежними від неї Нідерландами, які тоді називали «Республіка семи об'єднаних нижніх земель». Проте модель взаємин між Іспанією і донедавна залежними від них Нідерландами не дуже сподобалась політикам Польщі, які прагнули створити федеративну державу, в якій Україна не мала би правосуб'єктності як суб'єкт міжнародного права, тоді як суверенною державою у міжнародно-правовому відношенні мала бути РП як федеративний союз. Натомість у баченні І. Виговського та Ю. Немирича кожна з конфедеративних республік РП повинна була мати органи влади, але водночас продовжували б діяти сейм, сенат та інші тогочасні органи влади РП з доданням до них представництв України для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (насамперед оборонній та зовнішньополітичній).

У політичній грі І. Виговського у Короні Польській швидко розгледіли прагнення до державної незалежності. У січні 1658 р. єзуїт з м. Вільно і шляхтич з оточення Яна II Казимира Войцех Цецішевський констатував у листі до короля: «Про козаків же так думає господар Його Величність, що вони хоча схильність виявляють до послуху В[ашій] к[оролівській] м[илості], однак тільки в конфедерації з Річчю Посполитою хочуть бути, так, як голландці у короля його Величності іспанського. І то В[ашій] к[оролівській] м[илості] повідомляю, що козаки кондицій, поданих московським царем, не прийняли і його посла свавільно зневажили» (Мицик, 2015, с. 361). 1 лютого 1658 р. той же Войцех Цецішевський написав листа аналогічного змісту до посла Австрії у Порті Йоганна Фердинанда, у якому стверджував, що козаки бажають бути лояльними до короля Польщі не як піддані, а «як союзники чи конфедерати Республіки Польща» подібно до того, як це зробили голландці супроти короля Іспанії. У листі теж було окремо згадано про те, що «козаки не прийняли умов великого князя московського» (Львівська наукова бібліотека, арк. 34).

Запропоновані від імені ВЗ більшість «українських пунктів» майбутньої угоди піддали критиці у Польщі. Познанський воєвода Ян Лещинський як один з головних експертів запропонованих для РП пунктів угоди, розкритикував ідею приєднання України до РП як «держави в державі» й пропозицію легалізації сформованого І. Виговським війська найманців численністю 10 000 вояків як своєї особистої гвардії під командуванням гетьмана. Головним автором цих пропозицій Я. Лещинський вважав Ю. Немирича, якого він запропонував привернути на бік РП призначенням на якусь важливу владну посаду й у такий спосіб нейтралізувати подальше «тихе лоббіювання» ним ідеї перетворення ВЗ практично на незалежну державу. 11 лютого 1658 р. Я. Лещинський у листі до великого коронного маршалка звернув увагу на те, що козаки не зберегли лояльності ні супроти Туреччини, ні супроти Московської держави. Він також висловив скепсис щодо того, що під час спроби пошуку ефективної моделі взаємин з РП Військо Запорізьке хотіло за-

стосувати досвід Нідерландів та Швейцарії: «Химерами й байками є те, що козаки уявляють себе голландцями чи швейцарцями <...> Козаки *eo loco* (з огляду на це (лат.) – А.Б.), що не можуть *per se sine tuitione subsistere* (існувати самі по собі без захисту (лат.) – А.Б.) і в будь-кого, кому б не піддалися під протекцію, викликати-муть *suspecti* (підозру (лат.) – А.Б.)» (Kubala, 1922, s. 544–545).

Незабаром Я. Лещинський висловив сумнів щодо потреби надавання верхівці козацтва шляхетства як ефективного засобу забезпечення лояльності козаків супроти РП, але виявив схильність погодитися на виокремлення основної частини контрольованих Військом Запорізьким територій в окрему республіку, мотивуючи це тим, що у разі входження до складу РП вона буде залежним державним утворенням. 25 березня 1658 р. він писав у листі до великого коронного маршалка: «Шляхетства козаки не бажають і не розуміють, а якщо хто забажає шляхетства, то йому не відмовляти; а навіть якби вони вимагали окремої провінції, я б не дуже тим переймався, бо вони будуть залежні від нас» (Kubala, 1922, s. 106).

Обґрунтування І. Виговським ідеї трансформації ВЗ в окрему державу за зразком ВКЛ та потреби комплектування в Україні окремого професійного війська найманців під особистим командуванням гетьмана, окрім регулярного козацького війська від 60 000 вояків у воєнний час до 30 000 у мирний час, теж викликало критику Я. Лещинського. Він вбачав головного автора цих положень угоди саме в Ю. Немиричеві, вважаючи, що той має амбіції бути гетьманом. 5 вересня 1658 р. Я. Лещинський з Варшави писав у листі Янові II Казимиру: «Признаюся, що мені це не дуже подобається та остання новина зі Львова, що Виговському знову потрібна *seorsivum statum* (окрема держава (лат.) – А.Б.), як у Литві, а другим пунктом є вільне вербування німців у Польщі, чого не має Литва, щоби *per se* (самі по собі (лат.) – А.Б.) могли бути *independentes* (незалежними (лат.) – А.Б.), швидше *socis* (партнерами (лат.) – А.Б.), ніж *cives corporatis unius Reipublicae* (корпоративними громадянами однієї Республіки (лат.) – А.Б.). Звідки ці концепції? Легко здогадатися, що там хтось хоче бути гетьманом над людьми цього нового простору (Немирич)». Я. Лещинський пропонував викликати прихильність Ю. Немирича до РП наданням йому високої посади в РП: «Бажано задовольнити п. Немирича обдаруванням його ласкою сановника Вашої Королівської Величності». Я. Лещинський застерігав, що якби не вдалося полонізувати Немирича й «коли б він залишився русином, боюся, що ситуація не зміниться на краще» (Kubala, 1922, s. 106).

Натомість у баченні Ю. Немирича конфедерації КП, ВКЛ і ВКР мали зберігати свої державний суверенітет, незалежну систему органів влади, законодавство і передавати до компетенції РП лише вирішення обмеженої кількості питань, зокрема щодо узгодження справ оборони та зовнішньої політики. Певною їхньою перемогою стало включення до окремого пункту угоди положення: «Спільна рада і спільні сили тих народів (поляків, литовців та українців – А.Б.) мають бути супроти будь-якого ворога» (Герасимчук, 1909, с. 88).

Польські політики прагнули не допустити до дезінтеграції РП і її трансформації в конфедерацію, тоді як І. Виговський та Ю. Немирич прагнули піддати ревізії Люблінську унію й закласти в основу угоди між трьома країнами ті форми взаємодії держав, які зберігали б їхню незалежність і суверенітет.

Незадовго до підписання Гадяцької угоди про її головну концепцію стало відомо також дипломатам Священної Римської Імперії (тогочасна назва Австрії), які повідомили про це її імператору Леопольду I. Її послы Франц Карл Коловрат і Франц Пауль фон Лізоля у доповненні до своєї депеші імператору з Варшави до Відня від 14 липня 1658 р. так описали плани майбутніх взаємин між Україною і РП: «Формою того, як вищезгадані козаки будуть возз'єднані з Польською Коронаю, буде не повне підпорядкування, як раніше, а певний вид приєднання та об'єднання на зразок Великого князівства Литовського, згідно з яким вони будуть користуватися своїми привілеями та призначатимуть своїх урядовців, призначатимуть їх на виборах та засідатимуть як окремих і особливий орган у тілі самої республіки, майже з тими самими умовами та прерогативами, як литовці» (Walewski, 1870, s. 5).

Військо Запорізьке, Україна чи Велике князівство Руське? Ідеї трансформації ВЗ, КП і ВКЛ в об'єднання трьох народів і трьох країн й створення союзу держав Центрально-Східної Європи для протистояння наступу агресії Москви стали логічним продовженням задекларованих у 1632 р. політичних візій Ю. Немирича щодо загрози Москви для КП, ВКЛ та України. Водночас для І. Виговського цю потребу диктувала логіка розвитку подій – агресивна політика Москви й послаблення Польщі, її готовність до компромісів з козацькою державою, що мала бути трансформованою у Велике князівство Руське (ВКР). Шляхом окремих сепаратних угод до цього об'єднання чи федерації трьох християнських держав мали приєднатися протестантська Швеція й дві ісламські держави – Османська імперія та Кримське ханство. Очевидно, що шляхом угод про союзи та об'єднані дії проти спільних ворогів були б нейтралізовані напади на РП та Україну в її складі, що дало б змогу організувати відсіч експансії Москви.

Деякі джерела дають підстави стверджувати, що ідею створення ВКР запропоновано не раніше кінця 1657 р. У тексті угоди зі Швецією від 25 жовтня 1657 р. козацька держава фігурувала як «Військо Запорізьке» й ніщо не свідчило про те, що І. Виговський планував перейменувати її у «Велике Князівство Руське» (Riksarkivet). Це свідчить про те, що концепція створення ВКР визрівала поступово й стала своєрідною політичною імпровізацією.

Принципова відмінність Люблінської унії від Гадяцької 1658 р. полягала в тому, що на час підписання першої з них тогочасні українські політичні еліти (нащадки давніх руських родів) не спромоглися підготувати й запропонувати підписантам у Любліні пропозиції визнання Русі-України окремим партнером й суб'єктом політичних відносин у РП. У 1658 р. ситуація змінилася: хоча давні еліти не відновилися, до того часу встигли сформуватися нові політичні еліти, які зуміли запропонувати синтез історичної спадщини Київської Русі й української козацької держави.

Ідея створення Великого Князівства Руського мала багатозначне змістовне наповнення, вона була планом мультикомпонентної угоди, кожна з договірних сторін якої сприймала її по-різному. Для Варшави вона була запізнілим майже на століття проєктом формування коаліції держав задля зупинення агресивних війн Великого Князівства Московського. Зрештою, створення ВКР автоматично перетворювало б

ВЗ на головного територіального ворога й конкурента Москви в тривалих війнах за спадщину Русі й відвертало б головне вістря боротьби Москви від Польщі й Литви. Створенням ВКР король легітимізував би владу над тими територіями, у результаті анексії яких він раніше додав до свого титулу як додаток слова «Великий князь руський».

Натомість для І. Виговського та Ю. Немирича ідея створення ВКР мала кілька змістовних наповнень. По-перше, концепція ВКР для них була амбітним планом відновлення суттєво територіально обмеженої Русі. Створення ВКР мало стати ще однією ланкою в процесі державотворення в Україні, що спочатку був реалізований у формі Київської Русі, згодом у формі Королівства Русі князями та королями династії Романовичів і згодом після майже трьохсотрічної перерви – у формі козацької держави Війська Запорізького.

Історичним парадоксом було те, що Військо Запорізьке було державою без фігурування в її назві національної чи географічної приналежності країни, на території якої вона функціонувала. Вона не фігурувала в такій ролі як єдине й унікальне державне утворення такого типу. Тоді було багато інших подібних держав (наприклад, теократичний Найсвятіший Престол (майбутній Ватикан), Священна Римська Імперія (майбутня Австрія)). Проте у разі реалізації угоди в Україні мали б відбутися суттєві трансформації. По-перше, радикальні зміни мали відбутися в назві держави. До того часу у ній не було етноніму «руський», назва держави Війська Запорізького свідчила про її вузькорегіональне походження з прикметником «Запорізьке», тоді як у новій державі ВКР зафіксовано історичний етнонім «Руське».

Важливо відзначити, що І. Виговський та його оточення тільки формально вживали щодо своєї держави назву «Військо Запорізьке», само по собі зрозумілим для них було те, що їхня країна – Україна, що зафіксовано у багатьох письмових джерелах того часу. 29 липня 1658 р. І. Виговський, наприклад, писав у листі до королеви Польщі Марії-Людівіки Гонзаги: «Я шукав усіх засобів, якими б Україна була повернута до спадкового пана. <...> Бо московити думали заволодіти Україною обманом, не дай Боже, щоб це сталося. Проте якщо Україна тепер не буде підпорядкована моїй владі, то потім буде важко» (Герасимчук, 1994, с. 96).

Отже, тоді назви «Україна» і «Русь» вживали як синоніми, тому М. Грушевський історично обґрунтовано поставив їх в один синонімічний ряд. Оскільки щодо території трьох воєводств під владою ВЗ і частини суміжних з ними земель, що входили до складу кількох воєводств КП і ВКЛ, вживали загальну назву «Україна», постає цілком резонне запитання: чому до тексту Гадяцької унії не було внесено назву «Велике князівство «Україна»»?

Тільки одне відоме сьогодні джерело дає підстави стверджувати, що спочатку було запропоновано перейменувати козацьку державу такою назвою. Саме вона була згадана в інформації про зміст попередніх пропозицій угоди, що була опублікована в газеті «Голландський меркурій». У ній сказано, що в лютому 1658 р. тези таких пропозицій передано для вивчення й схвалення або внесення змін сенаторам у Варшаві: «1. Польський король повинен зробити шляхтичами 10 000 запорізьких козаків. 2. Воєводства Київське, Брацлавське і Чернігівське повинні на вічні часи залишатися в козацькій власності. 3. Ані польський король, ані Річ Посполита не

можуть мати права призначати воєвод чи інших урядників, як-от підкоморія, підскарбія, яких тільки вони, козаки, мають право собі вибирати. 4. Їхні козацькі воєводи та інші урядники мають бути руської релігії. 5. Їхні козацькі вибрані воєводи мусять мати право засідати в Сенаті і сеймі. 6. Якщо вони забажають карбувати свою власну монету, тоді в їхньому краю жодна інша монета не повинна бути в обігу. 7. Унія і уніати повинні бути з цілої Польщі і Литви усунуті як такі, що поширюють ворожнечу серед грецької релігії. 8. Його Королівська Величність може додати до свого титулу: «Володар Великого Князівства Україна [Ukrania]». 9. Після підтвердження королем наведених вище пунктів вони (козаки – А.Б.) готові за кожної потреби служити Його Королівській Величності й Речі Посполитій, як також перебувати під його командуванням» (Брик, 1974, с. 54).

Зміст положень угоди був переказаний переважно точно, і їхня більшість схвалена у Варшаві, за винятком того, що вимогу надати статус шляхтичів для 10 000 запорізьких козаків суттєво перебільшено (згідно з Гадяцькою угодою, крім представників генеральної козацької старшини та оточення І. Виговського, король мав надати шляхетство для 1400 представників старшини у 14 козацьких полках). Більшість наведених пунктів за змістом збігаються з тим, що було зафіксовано у Гадяцькій угоді. Це дає підстави дійти висновку, що наведена у документі інформація про первісні плани щодо назви «Велике князівство «Україна»» правдива й не викликає сумнівів щодо її достовірності. Проте польська сторона тоді була готова до того, щоб допустити Русь, навіть козацьку Русь, до статусу партнера та спільного правителя Речі Посполитої, нехай навіть на тих правах, які мало ВКЛ як «молочний литовський брат». Проте геополітично ні промосковським елітам Польщі, ні будь-якій з інших тогочасних сусідніх держав Європи (Московській державі, Османській імперії, Кримському ханству) не була потрібна Україна як нова незалежна держава, що у разі свого утвердження могла стати серйозним геополітичним гравцем і непотрібним для них конкурентом у боротьбі на панування над українськими землями. Жодна тогочасна держава тоді ще не була готова для появи на географічній мапі світу нового державного утворення під назвою «Україна». Не була готовою до цього й Польща. Набагато простіше було визнати фактичне *status quo* – землі, що раніше входили до складу Руської держави, територія яких перебувала під владою Війська Запорізького, фактично могли бути виокремлені у ВКР. Формальним очільником РП і надалі залишався би король зі збереженням у титулі слів «великий князь руський» з тим, що насправді фактичним її очільником мав би бути І. Виговський, який отримував титули «гетьман військ руських» як намісник короля, «очільник політичної влади» і «головнокомандувач Збройних сил ВКР».

Незважаючи на це, для польських еліт зрозумілим фактом було те, що майбутнє ВКР – це фактично Україна. У день підписання угоди у Гадячі у промові від імені короля до гетьмана, генеральної козацької старшини, полковників й частини козаків С. Беневський постійно говорив саме про Україну як про країну, з якою укладає угоду РП. Він почав промову з того, що констатував: «Майже десять років за цю Україну борються поляки і москалі». Він стверджував у промові до козацтва, що цар Московської держави «тримає вас, поки не покорить нас, поляків, вашою кров'ю, а тоді переведе вас за Біле озеро і заселить Україну своїми московськи-

ми селянами». С. Беневський констатував, що задля того, щоб позбутися диктату Москви, «Військо Запорізьке <...> відправило на вальний сейм послів до Варшави із засвідченням вірного підданства найяснішому королю Янові Казимиру <...> з проханням про опіку й протекцію для себе й цілого руського народу в Україні» (Kubala, 10922, s. 113–114).

Вірогідно, що через відсутність у Варшаві згоди назвати майбутню союзну державу РП «Велике князівство «Україна»» І. Виговський планував перейменувати очолювану ним державу в Україну пізніше, коли для цього складуться сприятливі зовнішньополітичні та внутрішньополітичні обставини. Проте тоді для них «Русь» була історичною назвою України, й фіксація її у назві держави тоді сприймалася як успадкування ВКР кращих традицій державотворення Київської Русі й Королівства Русі.

Територія. Хоча договірні сторони дійшли консенсусу в багатьох політичних справах, в угоді не було переліку земель, що мали б увійти до складу ВКР. Там містилася загальна інформація про те, що народи КП, ВКЛ і ВКР залишаться «в своїх межах і свободах непорушними, як були перед війною». Юрисдикцію і владу ВЗ обмежено землями, які воно контролювало до війни: «Перебувати Військо Запорізьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною». На підставі аналізу змісту угоди можна дійти висновку, що основу ВКР мали скласти Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, тобто землі, які РП визнала за Військом Запорізьким відповідно до умов Зборівського договору. Проте чіткості у визначенні території ВКР у договорі не було. У одному з пунктів угоди, наприклад, під час перерахування територій, на які поширюється судочинство ВКР, крім цих трьох воєводств, було згадано також Подільське воєводство (Герасимчук, 1909, 88).

І. Виговський домагався включення до складу ВКР всіх земель «грецької віри народу руського». Хроніст історії Польщі XVII ст. Веспасіан Коховський стверджував, що козаки домагалися включення до ВКР, крім згаданих трьох воєводств, земель Волинського, Руського, Подільського та Белзького воєводств КП, а також Пінського, Овруцького та Стародубського повітів ВКЛ (Kochowski, 1688, s. 317). Ця вимога пролунала також у день підписання Гадяцької угоди (Kubala, 10922, s. 115–116). Проте КП і ВКЛ не хотіли втрачати на користь ВКР не тільки приєднаних до них воєводств з українськими землями, але й навіть Пінського повіту ВКЛ, жителі якого присягнули у вірності гетьманові ВЗ. Тому суперечливі територіальні питання договірні сторони за обопільною згодою відклали на пізніший час. Після обговорення тексту угоди в сеймі у ній мав би з'явитися окремий пункт з чітким переліком територій, що мали увійти до складу ВКР. Однак цього не сталося.

Спроба перетворення ВЗ на станову республіку під владою гетьмана руських військ і формування політичної та владної еліти. І. Виговський намагався перетворити Військо Запорізьке на напівреспубліканську-напівмонархічну державу. З одного боку, формальним очільником ВКР мав бути король Ян II Казимир, у титулі якого мав бути ще один – «великий князь руський». З іншого боку, фактичним очільником держави мав бути «гетьман військ руських», повноваження якого можна порівняти з повноваженнями президента республіки. В угоді було визначено, що «гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським

і першим сенатором у Воеводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне обрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воеводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, з яких одного король, його милість, вибере». Наприкінці угоди було сказано, що резиденцією гетьмана має бути тогочасна столиця ВЗ Чигирин (фактично як столиця ВКР), а його штаб-квартира буде у Варшаві при дворі короля. Законодавча влада у ВКР мала бути зосередженою в руках Генеральних зборів станів в Україні. Їхні функції в угоді не були чітко прописані. Наприкінці угоди було визначено час скликання зібрання станів в Україні після видання відповідного універсалу про це Яна II Казимира (Герасимчук, 1909, с. 87, 89–90).

І. Виговський та Ю. Немирич подали багато вимог, які суперечили інтересам шляхти. Внаслідок цього С. Беневському було складно домовлятися з ними, оскільки між соціальними інтересами польських магнатів та шляхтичів, з одного боку, і українських козаків, з іншого, було чимало відмінностей. Тому в РП були зацікавлені у появі в майбутньому ВКР нової політичної еліти – української шляхти з нащадків давніх руських родів, вбачаючи в них соціально близький стан, з представниками якого еліта РП зможе легше порозумітися, ніж з козаками. Саме тому у Варшаві погодилися на ті пункти угоди, в який І. Виговський та Ю. Немирич запропонували сформувати нову політичну еліту в майбутньому ВКР. Цьому наміру сприяли деякі передумови, але й водночас його реалізацію гальмували суб'єктивні та об'єктивні чинники. Православні магнати були соціально тотожними католицьким магнатам – і перші, і другі мали однакові інтереси, а тому разом їм було легше, серед іншого також завдяки спільній християнській релігії, стати стабілізуючим фактором у руських воеводствах. Проте колонізація та окатоличення частини руських магнатів після Люблінської унії (найтиповіші приклади – Ієремія Вишневецький та Адам Кисіль) були суттєвою перешкодою для того, щоб вони могли стати основою нової політичної еліти ВКР.

У договорі зафіксовано особливі права козацтва як окремого привілейованого стану. Проте українські автори угоди не зупинилися на цьому і прагнули перетворити козацьку верхівку на нову аристократію. ВКР мало стати симбіозом кращих традицій Русі, козацької держави і РП, а її політичну еліту мали скласти нащадки давньої руської шляхти та наділені шляхетством за особливі заслуги кращі представники козацької старшини. В угоді щодо цього було сказано, що гетьман буде наділений повноваженнями відбору кращих заслужених людей для внесення їх до списків людей для надання їх шляхетства Яном II Казимиром. Спеціальну увагу в тексті угоди приділено формуванню інтелектуальної еліти шляхом підготовки її в двох нових вищих навчальних закладах (одна академія мала бути створена у Києві, друга – в межах ВКЛ) (Герасимчук, 1909, с. 85, 87).

Намір створення незалежних адміністративної, судової та фінансової систем.

В угоді відведено окрему увагу формуванню ієрархічної системи адміністративної влади. Першорядного значення надано запозиченню кращих традицій державотворення РП. Згідно з нею, у ВКР мали бути запроваджені посади печаткарів, що були тотожні посадам великих канцлерів та підканцлерів. В угоді теж згадано про запровадження у ВКР, крім посади гетьмана військ руських, подібно до КП і ВКЛ, посад маршалків,

підскарбіїв та суддів. У разі спроб чиновників КП і ВКЛ видати розпорядження з претензіями на їхню чинність в межах ВКР це прирівнювалося до державного злочину й мало бути відповідним чином покаране (Герасимчук, 1909, с. 89).

Якщо в Короні (Польщі) магнати й представники середньої та малозаможної шляхтич зазвичай зловживали своїми правами, в Україні це набуло вражаючих масштабів у їхніх взаєминах не тільки одних з іншими, але й із селянами і набагато частіше з вільними козаками та жителями міст. З цієї та інших причин особливу увагу в Гадяцькій угоді приділено давно актуальній проблемі реформування судочинства. Велике значення українські автори домовленостей надали декларуванню в угоді їхніх намірів створення власної незалежної судової системи «у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, Подільському». Окремо в угоді скасовано усі судові позови й процеси проти учасників війни під проводом Б. Хмельницького з Київського, Брацлавського та Чернігівського, а також сусіднього з ними Волинського воєводств. До амбіцій І. Виговського належали також задуми створення незалежної фінансової системи і карбування власної грошової одиниці ВКР у Києві. На жаль, ні в тексті угоди, ні в інших документах не відображено детально шляхів реалізації цього задуму чи назви грошової одиниці. Очевидно, це мали бути монети із зображенням короля (Герасимчук, 1909, с. 87).

Положення про Збройні сили та військову допомогу РП для ВКР. Деякі російські та проросійські історики інкримінували І. Виговському державну зраду та зраду національних інтересів за підписання Гадяцької угоди, приписуючи йому як доказ на користь своїх звинувачень факт його згоди на зменшення кількості регулярного козацького війська удвічі. Насправді ж у первісному тексті угоди було зафіксовано ту ж численність війська, яка була за гетьмана Б. Хмельницького, й навіть зафіксовано можливість його збільшення у формулюванні «як вельможний гетьман подасть на реєстрі». В угоді було визначено: «Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі». В угоді зафіксовано намір Виговського сформувати корпус найманців кількістю 10 000 вояків, які мали стати чимось на зразок кварцяного платного війська КП. Його метою було не допускати до внутрішніх заворушень, які намагалася інспірувати Москва. В угоді закріплено порядок фінансування ВЗ та іноземного корпусу з податків з трьох воєводств ВКР, рішення про що мав ратифікувати сейм (Герасимчук, 1909, с. 86).

Враховуючи прикрий досвід Березневих статей угоди 1654 р. ВЗ із Московською державою, в якій обумовлено як одну з умов присутність в Україні московського війська, І. Виговський зумів забезпечити включення до Гадяцької угоди пункту про постійне розміщення в Україні козацького війська й виключення дислокації військ КП і ВКЛ, за винятком часу перебування України в стані війни проти іншої держави. Проте згідно з нею навіть під час воєнного стану в разі вступу на територію України польського війська воно переходило під командування гетьмана військ руських.

Найважливішим для ВЗ її пунктом було зобов'язання Варшави надавати козакам військову допомогу проти спільних ворогів. У четвертому пункті зафіксовано союзницькі зобов'язання допомоги КП і ВКЛ для ВКР у разі загрози з боку Москви.

Релігійні та церковні питання. Релігійні та церковні питання стали предметом особливо жвавих дискусій договірних сторін. Відомо, що влітку 1657 р. Ю. Немирич у складі об'єднаних козацько-семигородських сил брав участь у наступі на Варшаву, де зустрівся з нунцієм (послом) Папи Римського П'єтро Відоні, у розмові з яким говорив про релігійні аспекти майбутньої угоди між ВЗ і РП. Ю. Немирич вважав за можливе зберегти унію в Україні. 19 листопада 1657 р. у листі до Апостольського Престолу папський нунцій з Варшави повідомив: «Тут був також Немирич, аріанин, який був поряд з королем Швеції, робив великі речі проти короля [Польщі] <...> Я попросив згаданого пана сказати мені, чого можна сподіватися щодо інтересів католицької релігії та чи вони (козаки – *А.Б.*) наполегливо хочуть скасування унії русинів, і він мені відповів, що якщо справа буде вирішена силою й за допомогою московитів і татар, то можна сподіватися, що унія залишиться, інакше один з перших пунктів, які вони просять – вона повинна бути повністю знищена» (Welykuj, 1963, р. 79).

Згодом Ю. Немирич відмовився від ідеї збереження унії під впливом аргументів послідовних її опонентів в Україні. 10 липня 1658 р. у листі до великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького С. Бенєвський визнав: «Унія дійсно, як здається, найбільше перешкоджає, і щодо неї козаки так завзято обстоюють [її скасування], що проти них і слова не дають сказати, і я зрозумів, що ті дурниці найбільше дратують Україну» (Герасимчук, 1909, с. 70).

І. Виговський наполіг на внесенні пункту про скасування Берестейської унії до тексту договору задля того, щоб заручитися підтримкою своєї політики вищими ієрархами, духовенством та особисто Митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі Діонісієм Балабаном, який брав участь у формулюванні пунктів угоди стосовно церковно-конфесійних питань (Коваленко, 2008, с. 34). Проте, швидше всього, співавтором «церковних сюжетів українських пунктів» Гадяцької угоди був не Діонісій Балабан, а Михайло Гунашевський – православний шляхтич, урядник, військовий канцелярист, дипломат держави Б. Хмельницького, автор Львівського літопису. Він належав до поміркованої течії в повстанському таборі, схильної до компромісів з керівництвом РП, прихильно ставився до польського короля, проте засуджував католицизм та Берестейську унію. Довірі до нього гетьмана й втаємниченню його в зміст угоди сприяли родинні зв'язки між ними: дружиною Гунашевського була донька гетьмана від першого шлюбу Мар'яна (Герасименко, 2004, с. 254).

Релігійна частина стала дуже важливою складовою частиною Гадяцької угоди. У разі її реалізації мала відбутися легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (Скочиляс, 2008, с. 89). Автори Гадяцької угоди зазначили ефективні шляхи вирішення церковного питання. Згідно з нею, Православну і Римо-католицьку церкви було зрівняно в правах. Явною перевагою для української сторони була фіксація в тексті гарантування рівності «народу руського» з поляками та литовцями не тільки у межах майбутнього ВКР, але й у межах усієї РП.

Одним з найважливіших пунктів Гадяцької угоди стала гарантія РП на функціонування в Україні Православної церкви, підпорядкованої константинопольському патріархові. У договорі її прибічників зрівняно у правах з римо-католиками не тільки в межах майбутнього ВКР, але й у межах КП і ВКЛ. Підтвердженням фактичного урівноправнення Православної і Римо-католицької церков у межах РП

стало положення про те, що «київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, персмишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно з їхнім власним порядком, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання». І. Виговський погодився на те, що представники ієрархії Православної церкви ВКР будуть займати місця в сенаті тільки після представників вищої ієрархії Римо-католицької церкви Польщі. В угоді визначено, що у Київському воєводстві мають право бути обраними сенаторами РП не тільки православні, але й римо-католики, а сенаторами РП від України у Брацлавському та Чернігівському воєводствах можуть бути призначені почергово православні й римо-католики. У тексті договору теж зафіксовано, що за вступу на посади чиновники ВКР мали давати клятву вірності не королю, а новій владі (тобто гетьману), а приналежність людей до православної релігії не може бути завадою для обрання їх до магістратів у містах.

Гадяцька угода формально скасувала Берестейську унію на території ВКР. Проте це політичне рішення було неправомірним, оскільки, згідно з церковними канонами, прийняття чи скасування унії міг здійснити тільки церковний собор діячів наміченої для творення чи ліквідації церкви (Герасимчук, 1909, с. 83–84).

Правові аспекти договору. Після підписання угоди І. Виговський склав присягу як «великий гетьман Великого Князівства Руського», текст якої з його підписом згадані комісари РП передали для Яна II Казимира. Характерно, що водночас представники генеральної козацької старшини погодилися присягнути дотримуватися пунктів підписаного в Гадячі договору тільки за умови одночасної присяги щодо їх дотримання її пунктів керівництвом РП (королем, найвищими посадовими особами КП і ВКЛ, примасом Римо-католицької церкви й представниками усіх станів РП у Варшаві), про що вони й кілька полковників повідомили у листі до короля 7 вересня 1659 р. (Kubala, 1922, s. 549–551).

Договір врегулював порядок його ратифікації парламентом РП. В угоді визначено норми й порядок його вступу в силу шляхом голосування за його прийняття в сеймі й присяги дотримування його умов віленським єпископом, канцлерами і гетьманами КП і ВКЛ і маршалком сейму на сеймі, який мав бути чимшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від гетьмана ВЗ. У договорі визначено, що він почне діяти після складення присяги комісарів від імені короля й присяг полковників, сотників та усіх старшин ВЗ після сейму, на якому буде затверджено текст угоди, а його текст буде внесено до конституції РП.

Висновки. Оцінюючи Гадяцьку угоду, підписану у вересні 1658 р., доходимо висновку, що цей історичний документ мав багато переваг і водночас недоліків для його підписантів. Оцінюючи договір як багато в чому прогресивний крок уперед в українсько-польських відносинах, маємо насамперед відзначити, що він увійшов в історію як перша реальна спроба перетворити тогочасну Україну з об'єкта на суб'єкт міжнародних відносин, що було одним з найголовніших прагнень І. Виговського. Згідно з його планами, Україна мала стати повноцінним партнером європейських держав. Одним з найбільших здобутків для України на час підписання Гадяцької угоди було те, що її як Русь вперше після багатьох століть бездержавності

у формі Великого князівства Руського було визнано рівноправним партнером і союзником двох великих країн Центрально-Східної Європи. Водночас, відповідно до Гадяцької угоди, українців вперше офіційно визнано як окремий «руський народ» і як суб'єкт міжнародних відносин.

Очевидно, що у разі успішної реалізації угоди у Гадячі історія розвивалась би інакше. По-перше, Гадяцька унія могла стати найкращим для обидвох сторін воєнного протистояння завершенням політичного конфлікту між ними й нормативною підставою для спаду градусу напруги в українсько-польських взаєминах. По-друге, поява на мапі світу Великого князівства Руського з міцними союзними взаєминами з Польщею та Литвою поклала би край претензіям Москви на роль «збирача земель руських». Без панування над Україною в наступні століття царська Росія не змогла би проводити агресивну політику, яку вона здійснювала спочатку як Московська держава, пізніше як Російська імперія й згодом як її фактична держава-наступник – Радянський Союз.

Незважаючи на пункти, що мали негативні наслідки для сторін-підписантів, Гадяцька угода мала більше плюсів, ніж мінусів. Вона мала велике значення як модель стратегічного партнерства й політичний дороговказ для України, Польщі та Литви на багато подальших років і десятиліть. У результат її підписання у вересні 1658 року здійснено спробу створити потужний союз держав, здатних протистояти територіальній експансії Кремля. Угода, укладена у Гадячі між гетьманом ВЗ І. Виговським і представниками керівництва РП, залишилася в історії як втрачений шанс політичної інтеграції України з Європою й першим кроком на шляху до творення східноєвропейської системи безпеки, здатної протистояти територіальній експансії Кремля, спрямованій на окупацію Московським царством земель України, Білорусі, Польщі та Литви. І. Виговський вийшов поза межі сприймання очолюваної ним держави як «суто козацької» у сенсі відстоювання насамперед інтересів козацтва як окремого військового стану й у час свого гетьманства в Україні запровадив у політичний дискурс революційні трансформації у свідомості козацтва, значно виразніше проголошуючи услід за Б. Хмельницьким, що козаки – це тільки невелика частина нащадків великого народу Київської Русі.

Підписання Гадяцької угоди у вересні 1658 р. у її первісному варіанті стало найбільшим успіхом козацької держави у відносинах з РП за всю тогочасну історію козацтва й прогресивним кроком вперед порівняно з історією співпраці й конфліктів між ВЗ і РП від Люблінської унії. Успішна імплементація Гадяцької унії у її первісному варіанті із суттєвою принциповою ревізією або принаймні корегуванням питання про реституції та реставрацію влади польських шляхтичів в Україні могла б стримати подальше зміцнення Московської держави, зупинити її територіальну експансію в Центрально-Східній Європі й у такий спосіб кардинальним чином змінити співвідношення вирішальних політичних гравців й державно-територіальні зміни у цьому регіоні на багато століть. Нездатність договірних сторін знайти ефективне вирішення окремих принципово важливих питань угоди розділила їх і стала фатальною помилкою в історії спроб об'єднання трьох народів у нову геополітичну спільноту.

Незважаючи на те, що Гадяцьку угоду не було реалізовано, закладена у ній ідея союзу трьох народів стала дороговказом для польських та українських по-

літичних діячів. Її текст вивчали під час формування концепцій українсько-польсько-литовської співпраці задля захисту від агресії Росії. Насамперед йдеться про взаємини гетьманів Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка з Яном II Казимиром у 1660–1668 рр., короточасні союзні та партнерські відносини між королем Польщі Станіславом Лещинським та гетьманом Іваном Мазепою і його наступником Пилипом Орликом у 1705–1711 рр. Гадяцьку угоду брали до уваги, коли укладали союз між РП та Українською Народною Республікою (УНР) у 1920 р., під час пошуку порозуміння між урядом УНР в екзилі та урядами РП і розробки концепції Міжмор'я й прометеївського руху міжвоєнного періоду ХХ ст., перемовин між підпіллям Організації Українських Націоналістів (ОУН) й еміграційним урядом РП й командуванням Української Повстанчої Армії та Армії Крайової у роки Другої світової війни, під час спроб порозуміння української і польської еміграції від закінчення цієї війни до розпаду СРСР у 1991 р., спроби консолідації зусиль діячів Солідарності й Народного Руху щодо досягнення незалежності від Росії у 1990–1991 рр. На початку ХХІ ст. ідею українсько-польсько-литовської співпраці намагалися реалізувати у формі спроб творення союзу Балто-Чорноморських держав у 2004–2009 рр. та налагодження стратегічного партнерства України, Польщі та Литви у рамках партнерства «Україна–НАТО».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссією. (1872). (Т. 7: 1657–1663, 1668–1669). Санктпетербургъ.

Бобятинський, К. (2009). Гадяцька унія в польській історіографії. *Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 року)*. Полтава, 48–78.

Борисенко, В., Ярмошик, І., Новик, М., Шевчук А. (2013) Гадяцька угода в контексті польсько-українських відносин. Збірник наукових праць. ПП «Житомироблдрукарня», Житомир.

Брик, М. (1974). Юрій Немирич, 1612–1659 рр.: на тлі історії України. Льоссер.

Верменич, Я. (1995). Гадяцький трактат і його оцінки в українській історіографії ХІХ – початку ХХ ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань)*. Київ, Черкаси, Вип. 5, 118–120.

Волошин, Ю., Діптан І., Зелюк В. та ін. Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність: збірник статей за матеріалами Міжнародної наукової конференції (4–5, 16–17 вересня 2008 р.). Полтава: ПОППО, 2009.

Герасименко, Н. (2004). Гунашевський Михайло Гнатович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ. Т. 2: Г–Д. С. 254.

Герасимчук, В. (1994). *Матеріали до історії козаччини ХVІІ віку*. Львів. Герасимчук, В. Виговщина і Гадяцький трактат. ІV. Гадяцький трактат. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Т. LXXXIX [89], кн. 3 . 1909, 46–90.

Грушевський, М. (1998). Історія України-Руси. Т. Х: 1657–1658. Київ.

Дашкевич, Я. (1994). Павло Тетеря. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети*. Київ, 253–283.

Історія Української РСР: у 2 т. (1956) / за ред. О. Касименка. Т. І. Київ.

Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. (1979). Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII–XVIII ст.) / АН УРСР. Ін-т історії; голов. редкол.: Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; редкол. тому: Я. Сергієнко (відп. ред.) та ін. Київ.

Коваленко, С. (2008). Балабан Діонісій. *Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах*. Т. 2. Київ, 34.

Костомаров, Н. (1863). Гетманство Выговскаго. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург: Тип. Товарищества «Общественная польза». Т. 2, 39–200.

Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника Відділ рукописів. Ф.61 – Мирон Кордуба. Спр. 20.

Мицик, Ю. (упоряд.). (2015). Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. (Т. 4: (1655–1658)). Київ.

Памятники, изданные Киевскою комиссією для разбора древних актов. 2-е изд., съ допол. Киевъ, 1898. Т. III. Отдель третій: Матеріали для історії Малоросії. С. 154–355.

Перналь, А. (2013). Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659. Київ.

Скоцилас, І. (2008). Ідея Гадяцької унії як легітимізація правового та матеріального статусу Східної церкви в Речі Посполитій (приклад Львівської єпархії) І. Сकोчеляс. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa, 89–124.

Стадник, М. (1910). Гадяцька унія. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. № 7, 65–85.

Стадник, М. (1911). Гадяцька унія. *Записки Українського наукового товариства у Києві*. № 8. С. 5–39.

Тарасов, С. (2009). Гадяцький договір у російській дореволюційній історіографії. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Історія. 2009. Т. 115. Вип. 102. С. 96–100.

Чухліб, Т. (2008). Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). Київ: Інститут історії України НАН України.

Чухліб, Т. (2014). Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? *Український історичний журнал*. № 4, 71–93.

Щербак, В. (2008). Гадяцький трактат в контексті українського державотворення. *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)*. Warszawa, 35–41.

Юга, О. (2016). Політична еліта Речі Посполитої та «Українська проблема»: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.) [дис. ... канд. іст. наук., Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка]. http://history.org.ua/LiberUA/YugaPolEl_2016/YugaPolEl_2016.pdf.

Яковлева, Т. (1998). Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ.

Chynczewska-Hennel, T. (1997). *Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy. Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Vol. IV–V. Warszawa, 105–117.

Chynczewska-Hennel, T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później. *Kwartalnik historyczny*. 2002. Vol. CIX, 135–146.

Chynczewska-Hennel, T., Kroll P., Nagielski M. (2008). 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). Warszawa.

Jemiołowski, M. (1850). Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane. Lwów (in Polish).

Franz, M. (2008). Unia hadziacka – idea i marzenia. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008). Warszawa, 155–167.

Kaczmarczyk, J. (1994). Hadziacz 1658 – kolejna uгода czy nowa unia? *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Vol. II: Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ucrainica. Ed. by S. Kozak. Warszawa, 35–40.

Kaczmarczyk, J. (2007). Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. Kraków: Księgarnia akademicka.

Kochowski, V. *Annalium Poloniae climacter secundus bella. Scriptores Vespasiano a Kochow Kochowski*. Cracovie: ex officina Georgii et Nicolai Schedel, Anno Ch. MC. DC. LXXXIII [1688]. 540 s.

Kościółkowski, S. (1958). Uгода Hadziacka. W trzechsetną rocznicę: 1658–1958. Alma Mater Vilnensis. Prace społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego na obczyźnie. Prace zebrane, Opr. S. Kosciolkowski, K. Okulicz, B. Podolski, A. Urbański, W. Wielhorski, Londyn.

Kot, S. (1960). Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. Paryż.

Kovalenko, S. (2008). Balaban Dionisii. *Ukraina pid bulavoiu Bohdana Khmelnytskoho. Entsyklopediia u 3-kh tomakh*. T. 2. Kyiv, 34 (in Ukrainian).

Kowal, T. (2010). Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiogra i polskiej i ukraińskiej. Retrieved from <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r.-w-oczach-najnowszej-historiogra-i-polskiej-i-ukrainskiej-4185> [in Polish].

Kroll, P. (2008). Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa.

Łukaszewicz, J. (1860). Jerzy Niemierzyc podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki. Przyczynek do historyi panowania Jana Kazimierza. *Biblioteka Warszawska*. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. Warszawa. T.2. Nowej seryi tom X, 355–370.

Nouers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Su de de 1655 a 1659*. Berlin: B. Behr.

Pernal, A. (2008). The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. 350-lecie Unii Hadziackiej..., 43–52.

Pernal, A. (1989). The Union of Hadiach (1658) in the Light of Polish Historiography. Millennium of Christianity in Ukraine 988–1988. Winnipeg, 117–192.

Rawita Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: od mierci B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej*. Lwów.

Riksarkivet. Diplomata Muscovitica Cosacica. Handlingar rörande förhandlingar mellan Sverige och kosackerna 1655–1719. Referenskod SE/RA/2113/2113.2/1a.

Tazbir, J. (1984). Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. *Przegląd Historyczny*, 1, 23–37.

Tazbir, J. (2008) Uгода hadziacka jako utopia szlachecka. *350-lecie Unii Hadziackiej...*, 23–34.

Walewski, A. (1870). Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660). T. I. Kraków: nakł. Towarzystwa Nauk. Krak. z Fundacyi Księcia Jerzego Romana Lubomirskiego; w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Welykyj, A. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae.

REFERENCES

Akty, otnosyashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoyu komissieyu (1861). (T. 3: 1638–1657). Sankt-Peterburg (in Russian).

Bobiatynskyi, K. (2009). Hadiatska uniia v polskii istoriografii. *Hadiatska uniia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*. Poltava, 48–78.

Borysenko, V., Yarmoshyk, I., Novyk, M., Shevchuk, A. (2013) *Hadiatska uhoda v konteksti polsko-ukrainskykh vidnosyn. Zbirnyk naukovykh prats*. Zhytomyr (in Ukrainian).

Bryk, M. (1974). *Yurii Nemyrych, 1612–1659 rr.: Na tli istorii Ukrainy*. Losser (in Ukrainian).

Vermenych Ya. (1995). Hadiatskyi traktat i yoho otsinky v ukrainskii istoriografii XIX – pochatku XX st. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku (Materialy Piatykh Vseukrainskykh istorychnykh chytan)*. Kyiv, Cherkasy, Vyp. 5, 118–120 (in Ukrainian).

Voloshyn, Yu., Diptan I., Zeliuk V. *Hadiatska uniia 1658 roku: kontroversii mynuloho i suchasnist: zbirnyk statei za materialamy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (4–5, 16–17 veresnia 2008 roku)*. Poltava: POIPPO, 2009 (in Ukrainian).

Herasymenko, N. (2004). Hunashevskyi Mykhailo Hnatovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. Smolii (holova) ta in.; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. Kyiv. T. 2: H–D, 254 (in Ukrainian).

Harasymchuk, V. (1994). *Materialy do istorii kozachchyny XVII viku*. Lviv (in Ukrainian, Latin, & Russian).

Herasymchuk, V. (1909). Vyhovshchyna i Hadiatskyi traktat. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Tarasa Shevchenka (ZNTSh)*, LXXXIX, 3, 46–90 (in Ukrainian).

Hrushevskyi, M. (1998). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Kyiv, X, 1657–1658 (in Ukrainian).

Dashkevych, Ya. (1994). Pavlo Teteria. *Volodari hetmanskoï bulavy: Istorychni portrety*. Kyiv, 253–283 (in Ukrainian).

Istoriia Ukrainy RSR u dvokh tomakh. Za redaktsiieiu O. Kasymenka (1956). T. I. Kyiv: Vydannia Akademii Nauk URSR (in Ukrainian).

Istoriia Ukrainsoi RSR: u 8 t., 10 kn (1979). T. 2: Vyzvolna viina i vozziednannia Ukrainy z Rosiiei. Pochatok rozkladu feodalizmu ta zarodzhennia kapitalistychnykh vidnosyn (druha polovyna KhVII–KhVIII st.) / AN URSR. In-t istorii; Holov. redkol.: Yu. Kondufor (hol. red.) ta in.; Redkol. tomu: Ya. Serhiienko (vidp. red.) ta in. Kyiv (in Ukrainian).

Kostomarov, N. (1863). Hetmanstvo Vyhovskaho. In *Istoricheskie monografii i issledovaniia Nikolaia Kostomarova*. Sankt-Peterburg, 2, 327–424 (in Russian).

Mytsyk, Yu. (Comp.). (2015). *Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr.* (T. 4: (1655–1658)). Kyiv (in Ukrainian).

Pamyatniki, izdannie Kievskoyu Kommissieyu dlya razbora drevnikh aktov. (1898). (T. 3. 2-e izd. Otd. 3: Materiali dlya istorii Malorossii). Kiev, 154–355 (in Polish, Latin, Russian).

Pernal, A. (2013). *Rich Pospolyta dvokh narodiv i Ukrayna: dyplomatychni vidnosyny 1648–1659*. Kyiv (in Ukrainian).

Skochylas, I. (2008). Ideia Hadiatskoi unii yak lehitymizatsiia pravovoho ta materialnoho statusu Skhidnoi tserkvy v Rechi Pospolytii (pryklad Lvivskoi yeparkhii). *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa, 89–124 (in Ukrainian).

Stadnyk, M. (1910). Hadiatska uniia. *Zapysky Ukrainskoho naukovohto tovarystva u Kyievi*, 7, 65–85.

Stadnyk, M. (1911). Hadiatska uniia. *Zapysky Ukrainskoho naukovohto tovarystva u Kyievi*, 8, 5–39.

Chukhlib, T. (2008). *Hadiach 1658 roku ta ideia yoho vidnovlennia v ukrainsko-polskykh stosunkakh (1660-ti – pochatok 1680-kh rr.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Chukhlib, T. (2014). Proekt “kozatskoho kniazivstva” – istorychna alternatyva politychnoho ustroiu Hetmanshchyny? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (UIZh)*. № 4, 71–93 (in Ukrainian).

Shcherbak, V. (2008). Hadiatskyi traktat v konteksti ukrainskoho derzhavotvorennia. *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa: Wydawnictwo “DiG”, 35–41.

Yuha, O. (2016). *Politychna elita Rechi Pospolytoi ta “Ukrainska problema”: poshuk shliakhiv rozviazannia (1648 – persha polovyna 1659 rr.)* [PhD thesis, Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka]. http://history.org.ua/LiberUA/YugaPolEl_2016/YugaPolEl_2016.pdf (in Ukrainian).

Yakovleva, T. (1998). *Hetmanshchyna v druhii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia. Prychyny i pochatok Ruiny*. Kyiv (in Ukrainian).

Chynczewska-Hennel, T. (1997). Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, IV–V, 105–117 (in Polish).

Chynczewska-Hennel, T. (2002). Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później. *Kwartalnik historyczny*, CIX, 135–146 (in Polish).

Chynczewska-Hennel, T., Kroll P., Nagielski M. (2008). *350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa (in Polish).

Jemiołowski, M. (1850). *Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 społecznie, porządkiem lat opowiedziane*. Lwów (in Polish).

Franz, M. (2008). Unia hadziacka – idea i marzenia. *T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski. 350-lecie Unii Hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa, 155–167 (in Polish).

Kaczmarczyk, J. (1994). Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia?, *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Vol. II: Spotkania polsko-ukraińskie. *Studia Ucrainica*. Ed. by S. Kozak. Warszawa, 35–40 (in Polish).

Kaczmarczyk, J. (2007). *Rzeczpospolita Trojga Narodów mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka*. Kraków (in Polish).

Kochowski, V. (1688). *Annalium Poloniae climacter secundus bella*. *Scriptores Vespasiano a Kochow Kochowski*. Cracovie: ex officina Georgii et Nicolai Schedel, Anno Ch. MC. DC. LXXXIII. 540 s. (in Latin).

Kot, S. (1960). Jerzy Niemirycz. W 300-lecie Ugody Hadziackiej. Paryż (in Polish).

Kowal, T. (2010). Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej. Retrieved from <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r.-w-oczach-najnowszej-historiografii-polskiej-i-ukraińskiej-4185> (in Polish).

Kroll, P. (2008). Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa (in Polish).

Łukaszewicz, J. (1860). Jerzy Niemierzyc podkomorzy kijowski, starosta owrucki i krzemieniecki. Przyczynek do historii panowania Jana Kazimierza. *Biblioteka Warszawska*. Pismo poświęcone naukom, sztukom i przemysłowi. Warszawa, 2, 355–370 (in Polish).

Nouers, P. (1859). *Lettres de Pierre Des Noyers secrétaire de la reine: de Pologne Marie-Louise de Gonzague pour servir a l'histoire de Pologne et de Su de de 1655 a 1659*. Berlin (in French).

Pernal, A. (2008). The Union of Hadiach (1658): Its Genesis, Terms and Significance. *350-lecie Unii Hadziackiej...*, 43–52 (in English).

Pernal, A. (1989). The Union of Hadiach (1658) in the Light of Polish Historiography. *Millennium of Christianity in Ukraine 988-1988*. Winnipeg, 1989, 117–192 (in English).

Rawita Gawroński, F. (1907). *Poselstwo Bieniewskiego: odmierni B. Chmielnickiego do umowy Hadziackiej*. Lwów (in Polish).

Riksarkivet. *Diplomatica Muscovitica Cosacica*. Handlingar rörande förhandlingar mellan Sverige och kosackerna 1655–1719. Referenskod SE/RA/2113/2113.2/1a (in Swedish).

Tarasov, S. (2009). Hadiatskyi dohovir u rosiiskii dorevoliutsiinii istoriohrafii. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly]*. Ser.: *Istoriia*. 2009. T.115. Vypusk 102. S. 96–100.

Tazbir, J. (1984). Polityczne meandry Jerzego Niemirycza. *Przegląd Historyczny*. 1984, 1, 23–37 (in Polish).

Tazbir, J. (2008). Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka. *350-lecie Unii Hadziackiej...*, 23–34 (in Polish).

Walewski, A. (1870). *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej wpadającej pod jarzmo domowe za panowania Jana Kazimierza (1655–1660)*. T. I. Kraków: nakł. Towarzystwa Nauk. Krak. z Fundacyi Księcia Jerzego Romana Lubomirskiego; w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego (in Polish).

Welykyj, A. (Coll.). (1963). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*. (Vol. 9: (1657–1659)). Romae (in Italian & Latin).

Andrii BOLIANOVSKYI

Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow

Department "Center for Ukrainian-Polish Relations Research"

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine

Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Institute of Humanities and Social Sciences

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskyi@gmail.com

HADIACH AGREEMENT OF 1658: MAIN AUTHORS, ANALYSIS OF THE CONTENT AND PRINCIPLES OF COEXISTENCE OF THE CONTRACTING PARTIES

The content of the treaty signed in Hadyach on September 16, 1658 between the Zaporizhian Army and the Polish-Lithuanian Commonwealth is analyzed. The motivations of the authors of its "Ukrainian clauses" are clarified. The arguments that guided them when working out the proposals for the agreement are presented. It is assessed as the first important stage on the way to creating a collective security system in Central and Eastern Europe and a program document that was supposed to deter the aggression of the Muscovite state. Attention is focused on the differences in the goals and interpretation of the content between the signatories of the document from the Zaporizhian Army and the Polish-Lithuanian Commonwealth: the former sought to create a confederation of states under the supremacy of a single monarch with united armed forces and a coordinated foreign policy, while the latter wanted to create a federal state with restrictions on the sovereignty of the countries that were part of it. The primary objectives of the treaty were to establish peace between Ukraine and Poland and to grant amnesty to the participants in the war between the Zaporizhian Army and the Polish-Lithuanian Commonwealth. It is stated that this historical document reflected the aspirations of Ukrainian authors for peace, freedom, statehood and international recognition of Ukraine. It is concluded that the Cossack state was to be transformed into the Grand Duchy of Rus, since for the authors of the "Ukrainian clauses" the fixation of such a name was then perceived as an inheritance of the traditions of Kyiv Rus and the Kingdom of Rus. The declarative intentions of the agreement are the revival of the national state in Ukraine with its territory, elite, administrative, judicial and financial systems, army and national church. It is noted that the clause on the implementation of restitutions was unrealistic to implement, provoking a conflict between the former owners and their new masters from the Cossack foreman. Attention is drawn to the important symbolic significance of the agreement for the development of understanding in the history of Ukrainian-Polish relations.

Keywords: Hadyach Agreement, Ukraine, Zaporizhian Army, Polish-Lithuanian Commonwealth, Grand Duchy of Rus.

Василь БОСАК

магістр історії

аспірант кафедри історичного краєзнавства

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8350-0205>

e-mail: Vasyl.Bosak@lnu.edu.ua

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ У ЛЬВОВІ (ЛИПЕНЬ 1915 – ЖОВТЕНЬ 1918 РОКІВ)

Стаття присвячена аналізу демографічної ситуації у Львові в період відновлення австро-угорської влади (липень 1915 – жовтень 1918 рр.) під час Першої світової війни. Дослідження охоплює ключові демографічні показники: загальну чисельність населення, рівень народжуваності, смертності та причини смертей, а також міграційні процеси, зокрема рух біженців. Хронологічні рамки роботи зумовлені поверненням австрійської влади після російської окупації (1914–1915 рр.) та завершенням періоду Листопадовим чином 1918 р. Актуальність теми полягає у необхідності осмислення впливу воєнних подій на демографічні процеси міського середовища, що дозволяє провести паралелі із сучасними викликами, спричиненими війнами. На основі архівних даних, зокрема матеріалів Державного архіву Львівської області та Статистичного міського бюро, проаналізовано динаміку чисельності населення Львова. У 1918 р. чисельність мешканців міста становила 187 431 особу, що свідчить про зменшення порівняно з довоєнним періодом (212 030 осіб у 1914 р.). Значний вплив на демографію мали міграційні процеси: масовий відтік мешканців під час російської окупації, евакуація до тиллових регіонів Австро-Угорщини, а також повернення біженців після 1915 р. У 1915–1916 рр. до Львова повернулася значна кількість релокантів, що спричинило перевантаження соціальної інфраструктури міста. Брусиловський прорив 1916–1917 рр. посилив міграційну кризу, змусивши тисячі осіб переїхати до Львова як відносно безпечного тилового центру. У дослідженні також розглянуто показники народжуваності та смертності. У 1915–1918 рр. народилося 10 423 дитини, однак високий рівень смертності під час пологів (2,8%) відображає низький рівень медичного забезпечення. Загальна смертність у місті становила 18 530 випадків, з яких 10,8% припадало на біженців. Основними причинами смертей були епідемічні захворювання (натуральна віспа, тиф, холера), туберкульоз легень, пневмонія та хвороби серця. У 1918 р. коефіцієнт народжуваності становив 15,66 на 1000 осіб, смертності – 27,9 на 1000 осіб, що призвело до від'ємного природного приросту (-2295 осіб).

Ключові слова: Перша світова війна, Східна Галичина, Львів, соціальне становище, демографія, біженці, австро-угорська адміністрація.

Демографічна ситуація є важливим аспектом дослідження соціального життя Львова у період Першої світової війни. Під терміном «демографія» у цьому випадку розуміємо комплексне вивчення таких чинників: загальної чисельності населення, рівня народжуваності, кількості біженців, а також показників смертності з визначенням її основних причин. Аналіз цих показників дозволяє нам розширити уявлення про мешканців міста в умовах відновлення австрійської влади після російської окупації (яка тривала з 3 вересня 1914 р. до 22 червня 1915 р.). Тому

хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку липня 1915 р. до кінця жовтня 1918 р., тобто від моменту остаточного повернення у місто австрійської влади і до початку Листопадового чину.

Актуальність цього дослідження зумовлена потребою осмислення впливу воєнних подій на демографічні процеси окремого населеного пункту під час Великої війни, зокрема зміну чисельності і структури населення, міграційну кризу та особливості соціальної адаптації його мешканців. Аналіз зазначених процесів на прикладі Львова дозволяє виявити вплив масштабних потрясінь на трансформацію міського середовища; водночас на основі цього дослідження можна провести паралелі для розуміння викликів, що постають перед суспільством у часи сучасних військових конфліктів.

Метою статті є комплексний аналіз демографічної ситуації у Львові в період відновлення австро-угорської адміністрації (липень 1915 – жовтень 1918 р.) на основі вивчення показників загальної чисельності населення, рівня народжуваності, смертності з окресленням її основних причин.

Демографічні процеси у Львові періоду Першої світової війни ще не стали предметом окремого цілісного історичного дослідження. Лише побіжно окремі статистичні дані та спостереження трапляються у працях польських дослідників Г. Крамаж (Kramarz, 1994) та Т. Краголя (Kargol, 2012), а також в окремих публікаціях українських істориків: К. Кондратюка (Кондратюк, 2006, с. 616–622), І. Кучери (Кучери, 2004, с. 42–51), О. Щодри та І. Петрія (Щодра, Петрій, 2015, с. 354–378), В. Голубця (Голубець, 2023, с. 318–332) та ін. У зазначених працях питання зміни чисельності населення, біженців і впливу епідемій розглядаються фрагментарно у вигляді окремих демографічних даних та не аналізуються у контексті міського простору Львова.

Проблема визначення чисельності населення Львова протягом 1915–1917 рр. є однією з найдискусійніших у межах демографічного аналізу. Найчастіше в наукових працях використовується орієнтовна цифра у 212 030 мешканців, яка базується на довоєнних статистичних показниках (Lwów w cyfrach, 1914, s. 1). Однак ця величина є умовною, оскільки об'єктивне встановлення кількості населення у воєнний період ускладнене надзвичайно високим рівнем мобільності мешканців міста, зумовленим перебігом подій на фронті. Історик К. Кондратюк оцінює загальну кількість воєнних біженців з Галичини та Буковини приблизно в 1,1 млн осіб (Кондратюк, 2006, с. 619). Польський дослідник Томаш Карголь подає скромніші оцінки: станом на 1915–1916 рр. від 224 до 321 тис. (Kragol, 2012, s. 25). Близько 30 тис. релокантів зі східних повітів залишилися в окупованому Львові (Голубець, 2023, с. 319).

Лише напередодні вступу російських військ до Львова щонайменше 13 тис. осіб залишили місто (Щодра, Петрій, 2015, с. 360) та евакуювалися до тиллових районів Австро-Угорщини. Станом на початок квітня 1916 р. тільки у Відні зареєстровано 200 тис. біженців зі Східної Галичини (Kramarz, 1994, s. 37), з них близько 10 тис. були львів'янами (Powrot uchodźcow, 1916, s. 3).

Окрім цього, після виводу російських військ у 1915 р. ще кілька тисяч мешканців (переважно ті, хто був задіяний у структурах Галицько-Буковинського

генерал-губернаторства чи інших формах колаборації) залишили місто разом з відступаючою армією. Серед утікачів також були представники русофільських кіл, які побоювались переслідувань. Загалом під час квітневого наступу австрійського війська до Російської імперії з Галичини виїхало від 15 до 17,5 тис. осіб (Кучера, 2004, с. 43–44). Серед них кількісно виділити мешканців Львова наразі не вдалося, проте про їх значну чисельність свідчить кількість кримінальних справ за 1915–1918 рр. у матеріалах Державного архіву Львівської області з фонду 350 «Дирекція поліції Львова».

У процесі відновлення австро-угорської адміністрації та часткової нормалізації безпекової ситуації до Львова почали повертатися мешканці, які покидали місто в попередній період. Суттєвим чинником, який сприяв концентрації переміщеного населення саме у Львові, була роль міста як одного з ключових транспортних і логістичних вузлів у регіоні. Процес повернення біженців до Львова розпочався у грудні 1915 р., після того як дирекція поліції у Відні офіційно відкрила місто, а також ще 12 повітів (зокрема, Перемишлянський, Бібський, Стрийський тощо) для повернення виключно сталих мешканців (Otwarcie Lwowa i 12 powiatów, 1915, s. 1). Уже 14 грудня 1915 р. під час наради міських урядовців та членів Комітету у справах біженців лунали побоювання щодо напливу до міста від 10 до 30 тис. осіб. Тоді ж було озвучено прогноз, що через заборону подальшого вільного переміщення кількість біженців зросте до 50 тис.

Надалі австрійська влада класифікувала повіти за рівнем небезпеки та наближеності до бойових дій (W sprawie powrotu, 1918, s. 3): до категорії «А» віднесено повіти, повністю відкриті для повернення біженців; до категорії «В» – частково відкриті, з окремими винятками; до категорії «С» – повністю закриті для повернення. Перевезення біженців здійснювали групами по 500 осіб за умови наявності в них дійсного щеплення проти натуральної віспи, зробленого не пізніше ніж за 12 місяців до моменту повернення.

По прибутті до Львова (який функціонував як люстраційна станція) біженці проходили обов'язкову дезінфекцію та поліційну перевірку. Розміщення прибулих відбувалося двома шляхами: шляхом підселення у приватні помешкання, муніципальні будівлі – найчастіше школи (Powrot uchodźcow, 1915, s. 1) або у спеціально збудовані бараки. Дослідник К. Мік зазначає, що таким чином у тимчасових умовах протягом 1915–1916 рр. розмістили 18 846 релокантів (Mick, 2016, p. 97). Після поселення місцева адміністрація проводила облікування прибулих з фотографуванням, що мало на меті фіксацію кількості населення та контроль за його подальшими переміщеннями.

Соціальне забезпечення біженців здійснювалося вибірково (Sprawa uchodźcow i ewakuowanych, 1917, s. 3–4). Право на отримання урядової грошової допомоги, яка становила половину денного заробітку, надавали лише тим, хто був визнаний непрацездатним. Крім того, забезпечувалися безплатна лікарська опіка та право безоплатного проїзду залізницею. Найбідніші верстви біженців могли отримати одяг і талони на харчування в громадських кухнях. Утім на практиці у Львові спостерігався брак одягу, а громадські кухні не справлялися з навантаженням (Z posiedzenia sekcji gospodarczej, 1916, s. 3).

Другу масову хвилю біженців спричинив Брусиловський прорив та подальші тактичні успіхи російських військ у 1916–1917 рр. Внаслідок цих подій значна кількість цивільного населення покинула території, наближені до фронту, й перемістилася до відносно безпечних тилових повітів Галичини. Станом на цей період у зазначених повітах, значна частина зосередження яких припадала на Львів, перебувало 70 997 біженців (ЦДІАЛ–1, арк. 1–3). За національним складом вони розподілялися таким чином: русини – 36 691 особа, поляки – 24 286, євреї – 9486, німці – 400.

Дані про населення Львова наприкінці Першої світової війни подає перепис, проведений Статистичним міським бюро 6 червня 1918 р. Загальна чисельність мешканців міста оцінювалася у 187 431 особу (ДАЛО–1, арк. 1); це значення співпадає з наведеною К. Міком інформацією про 157 000 місцевих мешканців і 20 тис. постійно перебуваючих біженців станом на 1917 р. (Mick, 2016, 97). Для наочності у таблиці 1 подано порівняння динаміки чисельності населення Львова з довоєнним періодом (ДАЛО–1, арк. 1–2).

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення Львова у 1900–1918 рр.

Рік	1900	1906	1910	1914	1918
Кількість осіб	159 877	177 996	206 113	212 030	187 431

У досліджуваній період адміністративно-територіальний поділ Львова включав шість міських дільниць: I – Галицьке передмістя, II – Краківське передмістя, III – Жовківське передмістя, IV – Личаківське передмістя, V – Середмістя, VI – Новий Світ. У таблиці 2 представлено розподіл населення за міськими округами станом на червень 1918 р. Таким чином, дільниці Жовківська та Новий світ (в основному це приватний сектор з передмістями) були найбільш густонаселеними – 41 824 та 39 831 житель відповідно. У центральній частині міста зафіксовано найменшу кількість мешканців, там проживало 22 667 львів'ян. За статевим розподілом у місті проживало 75 891 чоловіків та 111 540 жінок. Показник за національною належністю відсутній, оскільки облік вівся за критеріями віросповідання та мови повсякденного вжитку. Польську мову як основну вказали 163 814 осіб, руську (українську) – 13 174, їдиш – 8155, німецьку – 1981. За віросповіданням 100 974 мешканці ідентифікували себе як римо-католики, 24 639 – як греко-католики, 59 655 – як юдеї.

Таблиця 2

Чисельність населення Львова за міськими дільницями станом на 6 червня 1918 р.

Номер дільниці	I	II	III	IV	V	VI
Кількість осіб	25 425	32 207	41 824	25 477	22 667	39 831

Оцінюючи демографічні процеси, важливо звернути увагу не тільки на загальну чисельність населення, але й на показники його природного руху – народжуваності

та смертності. Рівень народжуваності у цей період варто аналізувати у співвідношенні з рівнем смертності, оскільки саме ця динаміка відображає об'єктивний стан відтворення населення в умовах війни. Попри воєнні обставини, народження дітей у місті не припинялося, однак через низький рівень розвитку медицини і брак фахових лікарів частим явищем залишалася смертність під час пологів.

У таблиці 3 наведено статистику народжуваності у досліджуваний період (Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1926, s. 25–27). Загальна кількість народжень становить 10 423 дитини, з них 5 414 хлопчиків (51,9%) та 5009 дівчаток (48,1%). Сумарний показник смертності під час пологів – 290 немовлят, що становить 2,8% від усіх народжених. За віросповіданням 5563 немовлят записані римо-католиками, 1771 – греко-католиками, 2761 – юдеями і 328 – євангелістами.

При цьому звертаємо увагу на методологічні труднощі: статистичні щомісячні дані за 1915 р. дозволяють виокремити дані досліджуваного періоду другого півріччя за липень–грудень у межах календарного року (тут і у наступних таблицях – Lwow w cyfrach, 1915a; 1915b; 1915c; 1915d; 1915e; 1915f, s. 1–2); для 1918 р. подаємо загальний річний показник, оскільки через відсутність точних даних за листопад–грудень вилучення їх із загального показника неможливе.

Таблиця 3

Динаміка народжуваності у 1915–1918 рр.

Показник	Загальна кількість	Хлопців	Дівчат	Мертвона-роджених
1915 (весь рік/дослідж. період)	3822/1863	1986/1012	1836/851	73
1916	2998	1543	1455	84
1917	2627	1371	1256	81
1918	2935	1488	1447	52

У таблиці 4 подано загальну динаміку смертності серед населення Львова у досліджуваний період (Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1926, s. 45–48). За цей час у місті було зафіксовано 18 530 випадків смерті, з яких 16 513 осіб є місцевим населенням (89,2%), а 2017 – біженцями (10,8%).

Таблиця 4

Динаміка смертності у 1915–1918 рр.

Рік	1915 (липень–грудень)	1916	1917	1918
Загальна кількість	4230	4406	4664	5230
Міщани	3579	3976	4224	4734
Біженці	651	430	440	496

Таблиця 5 узагальнює основні причини смертності серед мешканців Львова у досліджуваний період (Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1926, s. 45–48). Найвищу питому вагу серед них мають епідемічні захворювання, зокрема натуральна віспа, черевний і висипний тиф, азійська холера та інші інфекційні хвороби –

загалом 2487 випадки. У період зміни влади протягом липня–грудня 1915 р. відзначаємо найвищий епідемічний стрибок – 1792 смерті (72%). На це безпосередньо вплинула значна концентрація біженців, антисанітарія у міському просторі і брак продовольчого забезпечення. Від початку 1916 р. міська влада шляхом запровадження строгих санітарних правил, масової дезінфекції та примусової вакцинації поступово знизила смертність від перелічених вище хвороб до мінімуму (Босак, 2025, с. 77; 79–80). Весь перелік епідемічних захворювань за кількістю летальних випадків поступається туберкульозу легень, що забрав 3879 життів. Цей показник є ознакою затяжної соціальної кризи та ослаблення організмів населення міста внаслідок воєнних злиднів. Також нами виділено смерті, спричинені іншими хронічними або гострими захворюваннями, природним зношенням організму (старістю).

Таблиця 5

Основні причини смертності

	1915 (липень– грудень)	1916	1917	1918	Весь період
Епідемії	1792	336	181	178	2487
Туберкульоз легень	539	1013	1206	1121	3879
Пневмонія	259	589	520	979	2347
Органічні хвороби серця	228	421	449	485	1583
Ниркові захворювання	59	121	128	99	407
Від старості	71	513	583	531	1698

На основі наведених даних можемо здійснити базові статистичні розрахунки демографічних показників для Львова протягом 1918 р. За основу беремо чисельність населення у 187 431 осіб. Таким чином:

1. Коефіцієнт народжуваності становив приблизно 15,66 на 1000 осіб ($2935 / 187\,431 \times 1000$).
2. Коефіцієнт смертності був суттєво вищим – 27,9 на 1000 осіб ($5230 / 187\,431 \times 1000$).
3. Природний приріст населення за 1918 р. мав від’ємне значення: -2295 осіб ($-12,24 \times 187\,431 / 1000$).

Таким чином, у 1918 р. (як і протягом усього досліджуваного періоду) спостерігалась виразна депопуляційна динаміка та соціально-демографічна криза.

Демографічна ситуація у Львові в період відновлення австро-угорської адміністрації (липень 1915 – жовтень 1918 рр.) характеризувалася виразною депопуляційною кризою, зумовленою впливом Першої світової війни. Чисельність населення міста скоротилася з 212 030 осіб у 1914 р. до 187 431 у 1918 р. через значні міграційні процеси, включаючи відтік мешканців під час російської окупації 1914–1915 рр., евакуацію до тиллових регіонів Австро-Угорщини та повернення біженців після 1915 р. Брусиловський прорив 1916–1917 рр. посилив міграційну кризу, що призвела до концентрації 70 997 релокантів у Львові та перевантаження соціальної інфраструктури.

Показники природного руху населення відображають соціально-демографічну кризу: за 1915–1918 рр. народилося 10 423 дитини, однак високий рівень смертності під час пологів (2,8%) вказує на низький рівень медичного забезпечення. Загальна смертність становила 18 530 випадків, з яких 10,8% припадало на біженців. Основними причинами смертей були епідемічні захворювання (2487 випадків), туберкульоз легень (3879 випадків), пневмонія та хвороби серця. У 1918 р. коефіцієнт народжуваності становив 15,66 на 1000 осіб, смертності – 27,9 на 1000 осіб, що зумовило від’ємний природний приріст (-2295 осіб). Ці дані підкреслюють глибокий вплив воєнних умов, санітарних проблем та браку ресурсів на демографічні процеси у Львові.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Босак, В. (2025). Епідемія холери у Львові та її вплив на соціальне життя міста (червень–листопад 1915 р.). *Етнічна історія народів Європи*, 75, 76–82.

Голубець, В. (2023). Продовольче забезпечення Львова під час російської окупації (вересень 1914 – червень 1915 рр.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 24, 318–332.

ДАЛО–1: Державний архів Львівської обл. ф. 3, оп. 1, спр. 6617, 1–2.

Кондратюк, К. (2006). Втрати Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : збірник наукових праць, 15, 616–622.

Кучера, І. (2004). Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*, 10, 42–51.

ЦДАЛ–1: Центральний державний історичний архів України, м. Львів ф. 146, оп. 32, спр. 182, 3.

Щодра, О., Петрій, І. (2015). Повсякденне життя Львова під час російської окупації 1914–1915 рр. *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. T. 9: Życie codzienne miasta*, 354–378.

Kargol, T. (2012). Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych 1914–1918. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica».

Kramarz, H. (1994). Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP.

Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne. (1914). 8, 1.

Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne. (1915a). 7, 1–3.

Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne. (1915b). 8, 1–3.

Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne. (1915c). 9, 1–3.

Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne. (1915d). 10, 1–3.

Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne. (1915e). 11, 1–3.

Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne. (1915f). 12, 1–3.

Mick, C. (2016). Lemberg, Lwów, L’viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City. West Lafayette: Purdue University Press.

Otwarcie Lwowa i 12 powiatów galicyjskich dla uchodźców. (1915, 4 grudnia). *Kurjer Lwowski*, 459.

- Powrót uchodźców do Lwowa. (1915, 24 grudnia). *Kurjer Lwowski*, 496.
- Powrót uchodźców do Lwowa. (1916, 8 kwietnia). *Kurjer Lwowski*, 179.
- Sprawa uchodźców i ewakuowanych. (1917, 20 stycznia). *Kurjer Lwowski*, 35.
- Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1912–1922*. (1926). (T. 15).
- W sprawie powrotu. (1918, 7 kwietnia). *Kurjer Stanisławowski*.
- Zebranie w sprawie powrotu uchodźców do Lwowa. (1915, 15 grudnia). *Kurjer Lwowski*, 479.
- Z posiedzenia sekcji gospodarczej Komitetu dla uchodźców. (1916, 23 lutego). *Kurjer Lwowski*, 97.

REFERENCES

- Bosak, V. (2025). Epidemia kholery u Lvovi ta yji vplyv na sotsialne zhyttia mista (cherven–lystopad 1915 r.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 75, 76–82 (in Ukrainian).
- DALO–1:** Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi obl. f. 3, op. 1, spr. 6617, ark. 1–2 (in Ukrainian).
- Holubets, V. (2023). Prodovalche zabezpechennia Lvova pid chas rosiiskoi okupatsii (veresen 1914 – cherven 1915 rr.). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 24, 318–332 (in Ukrainian).
- Kargol, T. (2012). Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych 1914–1918. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica» (in Polish).
- Kramarz, H. (1994). Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP (in Polish).
- Kondratiuk, K. (2006). Vtraty Skhidnoi Halychyny v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zbirnyk naukovykh prats*, 15, 616–622 (in Ukrainian).
- Kuchera, I. (2004). Bizhenskyi rukh u Skhidnii Halychyni v 1914–1916 rr. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Istorii*, 10, 42–51 (in Ukrainian).
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. (1914). 8, 1 (in Polish).
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. (1915a). 7, 1–3 (in Polish).
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. (1915b). 8, 1–3 (in Polish).
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. (1915c). 9, 1–3 (in Polish).
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. (1915d). 10, 1–3 (in Polish).
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. (1915e). 11, 1–3 (in Polish).
- Lwów w cyfrach. Miesięcznik statystyczne*. (1915f). 12, 1–3 (in Polish).
- Mick, C. (2016). Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City. West Lafayette: Purdue University Press.
- Otwarcie Lwowa i 12 powiatów galicyjskich dla uchodźców. (1915, 4 grudnia). *Kurjer Lwowski*, 459 (in Polish).
- Powrót uchodźców do Lwowa. (1915, 24 grudnia). *Kurjer Lwowski*, 496 (in Polish).
- Powrót uchodźców do Lwowa. (1916, 8 kwietnia). *Kurjer Lwowski*, 179 (in Polish).
- Shchodra, O., Petrii, I. (2015). Povsiakdenne zhyttia Lvova pid chas rosiiskoi okupatsii 1914–1915 rr. *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. T. 9: Życie codzienne miasta*, 354–378 (in Ukrainian).

Sprawa uchodźców i ewakuowanych. (1917, 20 stycznia). *Kurjer Lwowski*, 35 (in Polish).

TsDIAL-1: Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 146, op. 32, spr. 182, ark. 3 (in Ukrainian).

Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie 1912–1922. T. 15. (1926) (in Polish).

W sprawie powrotu. (1918, 7 kwietnia). *Kurjer Stanisławowski* (in Polish).

Zebranie w sprawie powrotu uchodźców do Lwowa. (1915, 15 grudnia). *Kurjer Lwowski*, 479 (in Polish).

Z posiedzenia sekcji gospodarczej Komitetu dla uchodźców. (1916, 23 lutego). *Kurjer Lwowski*, 97 (in Polish).

Vasyl BOSAK

Master of History

PhD student

Department of Historical Local Studies

I. Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-8350-0205>

e-mail: Vasyl.Bosak@lnu.edu.ua

THE IMPACT OF WORLD WAR I ON DEMOGRAPHIC PROCESSES IN LVIV (JULY 1915 – OCTOBER 1918)

This article is devoted to the analysis of the demographic situation in Lviv during the period of the restoration of Austro-Hungarian power (July 1915 – October 1918) during World War I. The study covers key demographic indicators: total population, birth rate, mortality rate and causes of death, as well as migration processes, in particular the movement of refugees. The chronological framework of the work is determined by the return of Austrian rule after the Russian occupation (1914–1915) and the end of the period with the November Uprising of 1918. The relevance of the topic lies in the need to understand the impact of military events on the demographic processes of the urban environment, which allows us to draw parallels with modern challenges caused by wars. Based on archival data, in particular materials from the State Archives of Lviv Oblast and the City Statistical Bureau, the dynamics of Lviv's population were analyzed. In 1918, the city's population was 187 431 people, which indicates a decrease compared to the pre-war period (212 030 people in 1914). Migration processes had a significant impact on demography: the mass outflow of residents during the Russian occupation, evacuation to the rear regions of Austria-Hungary, and the return of refugees after 1915. In 1915–1916, a significant number of resettlers returned to Lviv, which caused an overload of the city's social infrastructure. The Brusilov Offensive of 1916–1917 exacerbated the migration crisis, forcing thousands of people to move to Lviv as a relatively safe rear center. The study also examined fertility and mortality rates. In 1915–1918, 10 423 children were born, but the high maternal mortality rate (2.8%) reflected the low level of medical care. The total mortality in the city was 18 530 cases, of which 10.8% were refugees. The main causes of death were epidemic diseases (smallpox, typhus, cholera), pulmonary tuberculosis, pneumonia and heart disease. In 1918, the birth rate was 15.66 per 1000 people, the death rate was 27.9 per 1000 people, which led to a negative natural increase (-2295 people).

Keywords: World War I, Eastern Galicia, Lviv, social situation, demography, refugees, Austro-Hungarian administration.

Ярослав КУШНІР

магістр історії

аспірант кафедри історії України

факультету історії політології та міжнародних відносин

Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2427-4796>

e-mail: iaroslav555@ukr.net

МІЖ ДЕКЛАРАЦІЄЮ І ЦЕНТРАЛІЗАЦІЄЮ: МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА БУКОВИНІ В УМОВАХ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПОЛІТИКИ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ У 1918–1938 РОКАХ

У статті досліджено процес інституційного становлення та функціонування системи місцевого самоврядування на території Північної Буковини після її анексії Королівством Румунія у 1918 р. Автор аналізує нормативно-правові основи управління в регіоні, зокрема впровадження положень конституції 1923 р., закону про адміністративну уніфікацію 1925 р. та супровідної підзаконної бази. Зазначено, що, попри проголошення принципів децентралізації та демократичного управління, фактична адміністративна політика Румунії щодо приєднаних територій, включаючи Буковину, характеризувалася централізацією повноважень, ліквідацією автономних органів, типових для австрійської адміністративної системи та призначенням лояльних тимчасових органів управління.

Після ухвалення закону 1925 р. місцеве самоврядування набуло двоступеневої структури: громади (сільські та міські) та повіти. Громади мали статус юридичних осіб, утворювали громадські ради з виборних і посадових членів, які мали право ухвалювати рішення з питань місцевого значення: освіта, охорона здоров'я, культура, благоустрій, кооперація. Керівною особою в громаді виступав примар, якого вибирали терміном на 5 років. Примар мав широкі повноваження, включаючи виконання рішень рад, регламентування адміністративної діяльності та представництво громади перед державними органами.

Повітові ради формувалися з урахуванням чисельності населення й мали у своєму складі як виборних радних, так і представників ключових міністерств і установ. Їхня діяльність була спрямована на реалізацію загальних державних та місцевих завдань у сферах освіти, охорони здоров'я, інфраструктури, соціального захисту.

Поряд із громадськими та повітовими радами діяла вертикаль виконавчої адміністрації: префекти, субпрефекти, претори, нотарі, які реалізовували функції центральної влади на місцях. Префект був представником уряду в повіті, координував діяльність адміністративних служб і здійснював загальний контроль за дотриманням законності.

Окрему увагу приділено статусу приміських громад, які могли бути приєднані до міської громади, однак зберігали часткову автономію. Автор акцентує на складності правових процедур, що супроводжували зміну статусу населених пунктів, а також на взаємодії між міськими та приміськими адміністраціями.

Значна увага в роботі присвячена персональному складу місцевих рад, вимогам до службовців, а також ролі таких ключових постатей, як секретар громади, нотар і службовці спеціалізованих відділів (ветеринарних, санітарних, технічних тощо). Подано класифікацію працівників адміністрації за категоріями (загальноадміністративні, спеціалізовані), описано їх функціональні обов'язки та порядок призначення.

Таким чином, автор робить висновок про поєднання в румунській моделі місцевого самоврядування на території Буковини елементів демократичного представництва з інструментами жорсткого адміністративного контролю, що в підсумку забезпечувало збереження унітарної моделі державного управління у багатонаціональному регіоні.

Ключові слова: місцеве самоврядування, Буковина, Королівська Румунія, адміністративна реформа, громада, повіт, примар, префект, децентралізація, державне управління, міжвоєнний період, адміністративно-територіальний устрій.

Постановка проблеми. Після завершення Першої світової війни та включення Північної Буковини до складу Королівства Румунія в 1918 р. розпочався процес трансформації адміністративної системи регіону відповідно до загальнодержавної моделі управління. На зміну австрійським традиціям місцевого самоврядування, які базувалися на певній автономії громад і повітів, прийшли централізовані румунські адміністративні норми, закріплені, зокрема, у «Законі про адміністративну уніфікацію» 1925 року. Формально нове законодавство проголошувало принципи децентралізації та виборності місцевої влади, однак на практиці в регіонах із багатонаціональним населенням, зокрема в Буковині, впроваджувалася політика посилення контролю з боку центральної влади. Такий підхід створював парадокс: офіційна риторика про розвиток місцевої демократії не супроводжувалась реальними механізмами самоуправління. Тому виникає необхідність об'єктивного історико-правового аналізу функціонування інститутів місцевого самоврядування Північної Буковини в міжвоєнний період, їх правового статусу, повноважень, кадрового складу та взаємодії з адміністрацією.

Метою статті є дослідження правових засад, інституційної структури та особливостей функціонування системи місцевого самоврядування в Північній Буковині в умовах реалізації адміністративної політики Королівської Румунії в період 1918–1938 років. Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання: проаналізувати нормативно-правові акти, які регулювали діяльність органів місцевого самоврядування в Румунії міжвоєнного періоду; визначити організаційно-структурні особливості громади та повіту як основних одиниць самоврядування; охарактеризувати порядок формування, повноваження та обов'язки посадових осіб місцевої влади, зокрема примарів, радних, префектів, субпрефектів; вивчити роль центральної адміністрації в діяльності місцевих органів самоврядування; виявити специфіку реалізації адміністративної політики щодо приміських громад та взаємодії з міськими органами влади.

Аналіз наукової розробки. Проблематика розвитку місцевого самоврядування на Буковині в умовах румунської адміністративної політики міжвоєнного періоду отримала обмежене, але важливе висвітлення в історико-правовій літературі. Загальні тенденції трансформації адміністративно-територіального устрою Румунії після Великого об'єднання 1918 р. ґрунтовно проаналізовані у праці Раду Седжете «Evoluția organizării administrativ-teritoriale a României în perioada interbelică (1918–1940)», де простежується процес уніфікації управлінських структур, зокрема на новоприєднаних територіях, серед яких Буковина посідала особливе місце як багатонаціональний прикордонний регіон (Săgeată, 2002, р. 1–9).

Фундаментальні положення про державну політику, правову систему та еволюцію адміністративного устрою Королівської Румунії подано в курсі Еміль Черня

«*Istoria statului și dreptului românesc*», де викладено законодавчі основи адміністрування та принципи функціонування органів місцевої влади в умовах посиленої централізації (Cernea, 2006, p. 352).

Більш безпосередньо до теми дослідження звертаються українські автори. Так, Іван Торончук, який аналізує структурну перебудову місцевих інституцій влади, висвітлює зміну статусу громад і повітів, а також окреслює функції та компетенції посадових осіб. Автор наголошує на специфіці взаємодії між органами самоврядування та централізованою адміністрацією, що дозволяє простежити реальний рівень самостійності місцевих громад.

Важливим для поглиблення теми є також внесок Ігоря Піддубного, який зосереджується на юридичних і організаційних аспектах діяльності виконавчої вертикалі – префектів, нотарів, примарів. Дослідник подає розгорнуту характеристику адміністративної системи в регіоні, аналізує нормативно-правову базу та практику реалізації законодавства на місцях, зокрема в контексті національних і соціальних викликів (Піддубний, 1999).

Незважаючи на наявність вказаних праць, в українській науковій традиції відсутній комплексний аналіз місцевого самоврядування Північної Буковини з урахуванням і нормативного регулювання, і конкретної практики функціонування інституцій. Також не досить вивчено питання взаємодії громадських органів з представниками центральної влади, вплив адміністративної централізації на локальні ініціативи, кадрову політику та правовий статус службовців. Це зумовлює актуальність теми та необхідність її подальшої системної розробки.

Виклад основного матеріалу. Процес формування місцевого самоврядування у Румунії бере початок від 1864 р. зі схвалення закону про право місцевих громад на самоврядування (Săgeată, 2002, p.1–9). Однак, незважаючи на численні політичні заяви, основною метою тогочасної Румунії було недопущення децентралізації влади на місцевому рівні. Подібний стан речей зберігався до осені 1918 р., коли Румунія розширила свої території, анексувавши Буковину та Трансильванію, де місцеві органи влади були наділені правом на самоврядування. З метою найшвидшої уніфікації місцевої влади румунська влада обмежила права місцевих громад Буковини на самоврядування. Відразу було прийнято рішення розпустити Австро-Угорські ради місцевих громад та звільнити чинних примарів і призначити для організації місцевої влади тимчасові комісії з числа осіб, які користувалися найбільшою довірою (священнослужителів, учителів, адвокатів).

Як відомо, стаття 108 конституції 1923 р. проголошувала основні засади організації управління на місцях та права на самоврядування. Цією ж нормою права передбачалося надання членам повітових рад і рад громад бути обраними на основі загального, рівного, прямого, таємного, обов'язкового голосування та з представництвом меншості відповідно до вимог, передбачених законом (Constituțiunea nouă din 29 Martie 1923). Конституція передбачала проведення адміністративно-територіальної реформи, уніфікації з метою завершення процесу організації місцевої влади на приєднаних територіях.

Однак Буковина побачила закон про адміністративну уніфікацію тільки у липні 1925 р. У законі місцевим громадам було гарантовано право на самовряду-

вання. За новими нормами про адміністративну уніфікацію самоврядування здійснювалося на двох рівнях – повітовому та на рівні місцевих громад, які поділялися на сільські та міські (Sernea, 2006, p. 324). Перші виступали у законі як такі, що формувалися з одного або більше сіл із встановленням центру громади в одному із сіл (ст. 3). Також у згаданій статті містилися положення про можливість асоціації громад у випадку неспроможності фінансово утримувати адміністративний, технічний, лікарський персонал. За статтею 4 міські громади визначалися як центри повітові (резидентні громади) та громади не-резидентні. Найважливіші за економічним чи культурним значенням міські громади відповідними законами проголошувалися муніципіями. З метою здійснення контролю, нагляду за виконанням законів та покращення адміністрування повіті поділялися на волості, які включали різну кількість громад. Міські громади з цією метою поділялися на сектори. Волость та сектор у такому випадку не виступали юридичними особами (ст. 5) (Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924, p. 338).

Власне, громада і повіт виступали юридичними особами і мали всю повноту влади у сфері ініціативи та управління місцевими інтересами та виконували свої повноваження. Згідно зі статтею 10 закону, інтереси громад та повітів представляли ради, що складалися з обраних за законом радників. Кількість радних у повітових радах визначалася пропорційно до кількості населення повіту, але без урахування кількості мешканців повітового центру. Право бути кандидатами до повітових рад мали громадяни Румунії, яким виповнилося 25 років, що мали право голосу й проживали на території, де вони висунули свою кандидатуру, не менше року. Повітові органи самоврядування були представлені повітовими радами. Такі ради виконували свої повноваження під керівництвом центральних органів та в інтересах місцевої громади. Окремим законом передбачалося встановлення управління громадами з населенням понад 300 тис. мешканців (Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924, p. 339).

Главою адміністрації громади був примар (primarul), якому потрібно було виконувати всі рішення ради чи постійних делегацій та наглядати за управлінням громадою. Примарії (primarii) міст Буковини було створено наприкінці 1918 р. після встановлення румунської адміністрації у краї, які виконували функції управління містами та селами. Очолювалися такі адміністративні органи примарами, яких обирали на комунальних виборах терміном на 5 років. Примарі були місцевими представниками влади у містах та селах, до повноважень яких, зокрема, належало виконання рішень комунальних рад, вони видавали накази, положення, регламенти та різного роду акти локальної нормотворчості.

У складі примарії перебували такі структурні підрозділи (відділи чи бюро): адміністративний, юридичний, статистичний, фінансовий, відділи економічного постачання, мобілізації, організації нації на території, записів актів цивільного стану, обліку населення, технічний, дорожній, зоотехнічний та комунальний відділи.

За час перебування Буковини у складі Королівства Румунії було утворено дев'ять міських примарій, зокрема: примарії міст Сторожинець, Вашківці та Вижниця Сторожинецького повіту, Герца Дорохойського повіту, Садгора, Заставна й Кіцмань Чернівецького повіту, Хотин, Новоселиця Хотинського повіту (Кушнір, 2024, с. 151–154).

Примарії громад (comunelor) півночі Буковини (Чернівецький, Сторожинецький, пласа Радівецького повітів) було створено наприкінці 1918 р. після встановлення в краї румунської адміністрації. Очолювали примарії примарі – представники місцевої влади, які обиралися сільськими зборами терміном на 5 років. Усі громади Буковини, крім муніципій, були підпорядковані повітам, тоді як муніципії підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ.

Главою повітової адміністрації виступав префект, який на своєму посту мав виконувати постанови і рішення повітової ради та повітових делегацій, контролював управління повітом загалом та громадами зокрема (ст. 11). Рішення громадських та повітових рад не могли бути скасовані чи заборонені інакше як згідно із законом. Згідно зі статтею 14 префект визнавався представником центральної влади в межах повіту і мав здійснювати свої функції прямо через субпрефекта, претора, поліцію, нотаря.

За міністром внутрішніх справ залишалися повноваження у сфері контролю та спрямування діяльності громад та повітів у напрямі спільних з державою інтересів. Також міністру належало право контролю та перевірки місцевих адміністрацій, як і інших представників влади. Підпорядкування громад владі повіту було прямим, тоді як муніципії підпорядковувалися міністерству внутрішніх справ (Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924, p. 339–340).

Стаття 7 передбачала обов'язок кожного громадянина незалежно від статі чи національності бути членом однієї громади та брати участь у її житті. Переміщення осіб з однієї громади в іншу могло здійснюватися з обов'язковим повідомленням про це органів влади.

Так, громада мала раду, яка складалася на 3/5 із виборних радних та на 2/5 з радних по праву. Кооптувалася до складу рад і певна кількість радних від жіноцтва. Пропорції тут визначалися таким чином: для міських громад з населенням понад 250 тис. осіб – 7 радних, для міських громад з населенням до 100 тис. – 5 радних та у громадах до 50 тис. – 3 радних. У решті громад їх число мало становити 2 особи. Статтею 18 визначалося число радних, яке безумовно було найменшим та незмінним у сільських громадах – 9 осіб. Громади з населенням понад 250 тис. вибирали 36 радних, від громад з населенням у 100–250 тис. осіб – 30 радних.

Серед тих, хто виступав радним по праву, могли бути представники державних початкових та середніх і професійних навчальних закладів, представники найчисельніших культів, вищі представники міністерств соціального захисту, сільського господарства, громадських робіт.

Усі громадські радні мали проживати в межах громади, виняток становили радні повітової ради, які могли мешкати в межах повіту. Проте число обраних радних мало переважати суму радних по праву та кооптованих. Загальне ж число громадських радних могло змінюватися раз на десять років відповідною радою та із затвердженням міністерства внутрішніх справ (Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924., p. 340–341). Існував відповідний порядок в обранні примара. Також існувала необхідність у підготовці виборів постійною делегацією.

Вибори її проводилися раз на 4 роки у відповідному порядку. При цьому примар вибирався в усіх громадах за виключенням муніципій. Вибори були таємними

з більшістю голосів. Навіть якщо на засіданні не вибирали, то вибори повторювалися на цьому ж засіданні. У муніципіях громадська рада вибирала зі свого складу кандидатів на примара, окрім тих, хто направлявся до повітової ради (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 341–344).

Засідання громадської ради було обов'язковим раз на триместр чи скликалося в разі потреби громади. Скликання ради проводилося примарем чи особою, яка його замінювала, за три дні до зібрання. Запрошення мало містити порядок денний. Право виступу на таких засіданнях муніципій мав і префект, але він не володів схвальним голосом. Не включене до порядку денного питання не могло розглядатися на засіданні. Рішення приймалися абсолютною більшістю наявних членів, за виключенням тих, які по закону мали прийматися більшістю. Рішення засідання вносилися до звіту та короткого оголошення, яке оприлюднювалося (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 344–345).

Сфера діяльності громадських рад обмежувалася інтересами громади. До них входили питання початкової освіти, професійної підготовки, питання культу, охорони здоров'я, підтримання на належному рівні стану ветеринарії, утримання доріг, організації руху, збереження навколишнього середовища та пам'яток, підтримання закладів громадської освіти, контроль за бюджетом, кооперацією і т. ін. (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 346–347).

Примар представляв громаду перед судовими органами та був шефом поліції громади. Всі основні повноваження примаря зосереджені у ст. 60 закону, адже на ньому були і повноваження призначення службовців, передачі частини повноважень у певній сфері члену постійної делегації, нотарю чи директору або шефу служби муніципії. У повноваженнях примаря було інспектування шляхів, зал для виступів, ринків з тим, щоб дотримувалися санітарні норми. Також примар був єдиним у праві давати розпорядження в межах своїх повноважень. Окремі з них, які робилися в межах аграрних, ветеринарних, санітарних, громадських робіт, могли бути дані після відповідних консультацій. Рішення примаря могли оскаржуватися у законний спосіб (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 348–350).

Окремо виділялися приміські громади. Згідно із законом статус приміської надавався громаді за рішенням ради міської громади. Таким же правом володів і префект повіту. Проте зробити це можна було на підставі рішення комісії, що складалася з члена постійної делегації, інженера, старшого медика примарії, примаря та 2 членів громадської ради відповідного села. Комісії слід було вивчити розташування населеного пункту та чисельність населення, засоби утримання, санітарний стан, водопостачання, освітлення, водовідведення, шляхи сполучень, заняття населення.

Схвалені рішення публікувалися в «*Monitorul Oficial*» і ставали обов'язковими до виконання. При цьому кожна приміська громада зберігала свою окремішність, маючи громадську раду та адміністративні органи. Примар чи делегований входив до складу міської громадської ради на правах делегованого члена. Інтереси приміської громади мав представляти примар та постійна делегація з правом ухвального голосу.

У випадку непорозумінь між міською та приміською громадами арбітром у суперечці виступало міністерство внутрішніх справ, яке мало розглянути справу протягом 10 днів (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 353–354).

Відповідно до закону кожна громада мала своїх службовців, адже вона мала право засновувати служби для власних потреб. Служби ці були адміністративна, технічна, економічна, фінансова, статистична, санітарна, юридична та ін. При цьому громади мали право створювати і спеціалізовані служби. Обов'язковою була посада секретаря громади, який одночасно виступав і касиром громади. Його посада дозволяла бути шефом канцелярії, що робило секретаря відповідальним і за архів, і за контрпідписання актів, редагування протоколів. Службовці громади поділялися на адміністративних та за спеціальністю. Таким чином, до першої категорії належали громадські секретарі, директори чи шефи бюро, службовці. До іншої категорії належав вчительський персонал, персонал лікарський, ветеринарний, технічний, економічний, фінансовий, сільськогосподарський (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 354–355).

Повітова рада також складалася на 3/5 з обраних членів та 2/5 з членів по праву. Чисельність ради залежала від кількості населення в повіті і була пропорційною їй. Так, у повіті з населенням понад 400 тис. осіб рада складалася з 36 радних, з населенням 200–400 тис. – 30 та 24 у решті повітів. Одночасно з радними вибирали їх заступників (третина чисельності) для заміни вакантних місць у разі потреби. Число радних могло змінюватися раз на 10 років рішенням відповідної ради з підтвердженням міністерства внутрішніх справ. Членами ради по праву були примар та 2 радні міської громади центру повіту, шкільний ревізор та найстарший за чином представник професійної та середньої освіти, представники міністерств охорони здоров'я, сільського господарства та громадських робіт, фінансовий адміністратор, радник сільського господарства, протоієрей тієї церкви, що мала найбільше вірних, представники Аграрної палати, Палати промисловості та торгівлі, шеф юридичної служби, представник кооперації.

Члени новоствореної повітової ради після складання присяги на засіданні вибирали таємним голосуванням бюро, яке мало діяти 4 роки. До його складу входили голова, 2 співголови, 2 секретарі, 2 квестори. В такому складі бюро мало діяти до обрання нового. Після обрання бюро формувалися 5 комісій, кожна з яких мала чисельність 5–8 членів. Комісія діяла 4 роки, а радний міг бути членом у двох комісіях. Власне, комісії були адміністративна, фінансова і контролю, громадських робіт, економічна, культів та освіти, санітарна та соціальної допомоги.

У повноваженнях повітових рад була ініціатива у всіх питаннях, що стосувалися інтересів повіту. Ці інтереси перебували у сфері початкової освіти, професійної та середньої, охорони здоров'я та соціальної допомоги, будівництва та підтримання в належному стані шляхів сполучення, сільського господарства (рільництва та тваринництва), підтримання комерції, промисловості, ремесел та відповідних освітніх напрямів.

Засідання повітової ради проводилися 1 жовтня та 1 березня щороку, навіть якщо не скликалися попередньо. Позачергові засідання скликалися у разі потреби, якщо існувала така з точки зору інтересів повіту, на вимогу префекта чи міністра

внутрішніх справ. Скликання таких засідань проводилося головою ради, а у випадку нескликання впродовж 10 днів правом таким міг скористатися префект повіту.

Тривалість звичайної сесії становила 15 днів і рішенням ради та з інформуванням префекта могла бути продовжена. Тривалість надзвичайної сесії не могла перевищувати 10 днів. Відповідним був порядок винесення питань на обговорення на сесії та участі радних у цих обговореннях. Із числа доповідачів від комісій складали повітову делегацію, яку очолював префект. Справи делегації вів секретар повітової ради. Делегація виступала дорадчим органом при префекті повіту (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 359–363).

Адміністративні служби повіту включали: адміністративну, фінансову та бухгалтерію, статистичну, технічну, шляхів і споруд, санітарну та соціальну охорону, ветеринарну і зоотехнічну, освітню, культів, економічну, юридичну. Службовці у повіті були адміністративними та спеціалістами, до першої категорії належали секретар, директори та шефи відповідних служб, шефи бюро. До другої категорії належав персонал початкових та професійних навчальних закладів, юристів, персонал санітарний, ветеринарний, технічний, фінансовий, економічний, сільсько-господарський. Вимоги до секретаря ради були такими ж, як і до претора. Повітова адміністрація мала право здійснювати контроль за діяльністю службовців-спеціалістів (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, р. 363–364).

Обиралися до громадських і повітових рад румунські громадяни віком від 25 років. Не могли обиратися до складу рад активні військові, торговці спиртним у сільській громаді, ченці, орендарі повітової та громадської власності, службовці, найняті повітом чи громадою. Готувалися вибори за 2 місяці чи мінімум 21 день до їх дати, оголошення про які у громаді сільській чи міській давав наказ префекта.

Основні умови призначення префекта були: вік повних 30 років, володіння дипломом вищої школи, який визнавався державою. Префект не мав права обіймати інші оплачувані посади чи займатися вільними професіями, також не міг мати посаду у кооперативі чи банку. У випадку вакантної посади префекта міністр внутрішніх справ міг призначити на це місце субпрефекта чи генерального адміністративного інспектора. Префект виступав у подвійній якості – представника центральної влади та глави повітової адміністрації та здійснював контроль за всіма повітовими та громадськими службами.

Будучи шефом поліції, префект мав право вживати заходів до охорони правопорядку, використовуючи не лише поліцію, але й жандармів. У випадку потреби негайних дій саме письмове розпорядження префекта було підставою для виконання його офіцерами. Те ж стосувалося і судових справ, оголошення яких також було у сфері компетенції префекта.

Обов'язком префекта було скликання двічі на рік у центрі пласи нарад за участю фінансового керівника, радника із сільського господарства, медика і ветеринара та ін. для обговорення питань місцевого розвитку, виконання законів. Наприкінці року префект подавав звіт міністру внутрішніх справ про стан повіту у всіх аспектах. На допомогу префекту були один або два службовці, призначені міністром, які формували кабінет префекта. Діяла також рада префектури, яка складалася з префекта (голова), примаря резиденційної громади, першого прокурора чи про-

курора суду, першого медика, фінансового управителя, інженера, архітектора, ветеринара, шкільного ревизора, радника аграрного, командира жандармської роти, представників міністерств промисловості, торгівлі, праці (*Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924*, p. 392–394).

Королівським декретом призначався субпрефект, представлення на якого подавалися префектом і міністром внутрішніх справ. Кандидат на посаду мусив мати диплом ліценціата права чи диплом вищої школи у іншій галузі та прослужити не менше 5 років службовцем волості (*plasa*). На субпрефекта покладалися обов'язки допомагати префекту у здійсненні ним своїх повноважень. Виступав він також у якості судового чиновника. Префект мав право делегувати йому частину своїх повноважень. Ранг субпрефекта відповідав рангу шефа служби I класу.

У прямому підпорядкуванні префекту перебував претор, якому належало виконувати повноваження та підтримувати порядок і громадську безпеку. Претору могли делегуватися префектом частина його повноважень. У пласі претор очолював поліцію і у цьому питанні також був підпорядкованим та підзвітним префекту. Призначався претор рішенням міністерства і мусив мати диплом про професійну підготовку чи п'ятирічний термін роботи нотарем. Іменуватися преторами могли й ліценціати права. Ранг претора відповідав рангу директора I класу у міністерстві.

Обов'язковим для претора було подання префекту щомісячного звіту про стан волості. Представником центральної влади в громаді виступав нотар, призначенням якого було спостереження за дотриманням законів та регламентів, виконанням розпоряджень, дотриманням заходів безпеки. Його участь у засіданнях громадських рад зводилася до нагляду, надання порад адміністрації. Призначався нотар префектом і особа, яка проходила цю процедуру, мала відповідати вимогам до службовців. У тому числі перевагу отримували ліценціати права, випускники шкіл нотарів у Фегераші, Лугожі, Арадї, шкіл Старого королівства. Призначалися нотарі на термін у два роки тимчасово і отримували звання після доведення ними відповідності своїй посаді.

Висновки. У ході дослідження становлення та розвитку місцевого самоврядування на Північній Буковині в період входження регіону до складу Королівства Румунія було виявлено низку системних закономірностей та суперечностей, що визначали характер управлінської політики держави стосовно приєднаних територій.

Формальне впровадження румунської моделі місцевого самоврядування, закріплене в законодавстві 1920-х років, у тому числі в Законі про адміністративну уніфікацію 1925 р., не передбачало реального розширення повноважень місцевих громад. Навпаки, адміністративна система Румунії будувалася на принципах унітарності, централізації та підпорядкованості регіональних структур державному апарату.

Структура громад і повітів передбачала існування виборних органів – громадських рад, радних, примарів, їхня діяльність постійно перебувала під наглядом представників центральної влади (префектів, нотарів, інспекційних органів). У результаті місцеві органи влади перетворювались із носіїв самоврядних повноважень на виконавців рішень з центру.

Адміністративна модель Румунії включала поділ службовців на загальних та спеціалізованих, чітко регламентувала їхній статус, обов'язки та механізми при-

значення, що свідчить про високий рівень бюрократизації управління. Водночас така система обмежувала гнучкість та ініціативність на місцях, особливо в умовах багатонаціонального складу населення Буковини.

На особливу увагу заслуговує проблема приміських громад, які внаслідок законодавчих та адміністративних змін частково втрачали свою правосуб'єктність, що викликало конфлікти компетенцій між міськими та сільськими адміністраціями.

У підсумку, досвід функціонування місцевого самоврядування у Північній Буковині в міжвоєнний період ХХ ст. демонструє, як за умов формального закріплення демократичних механізмів у державному управлінні можлива їх фактична нейтралізація через централізовані форми адміністративного контролю. Така практика свідчить про пріоритет державної уніфікації над регіональною автономією. Такий досвід важливий для осмислення проблем децентралізації у сучасних умовах реформування адміністративно-територіального устрою України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Кушнір, Я. (2024). Принципи реформування адміністративно-територіального устрою на Буковині у 1925 р. *Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: актуальні проблеми всесвітньої історії»*. Одеса, 151–154.

Піддубний, І. (1999). Адміністративне управління Буковини у міжвоєнний період (1918–1940 рр.). *Питання історії України* : збірник наукових статей. Чернівці, 3, 294–304.

Торончук, І. (2009). Система органів управління Буковиною після проведення адміністративної уніфікації 1925 р. у Румунії. *Науковий вісник ЧНУ імені Юрія Федьковича. Правознавство*. Чернівці : Рута, 518, 32–39.

Săgeată, R. (2002). Evoluția organizării administrativ-teritoriale a României în perioada interbelică (1918–1940). *România*, 1–9.

Cernea, E. (2006). *Istoria statului și dreptului românesc: curs universitar* (ed. rev. și adăug.). București : Universul Juridic, 352.

Constituțiunea nouă din 29 Martie 1923. Adnotată cu trimiteri la art. Constituției din 1866 și la art. din textul belgian. *Codul General al României*. Vol. XI–XII: Legi noi de unificare 1922–1926. (1927). Hamangiu, C. (Ed.). București, 18–20.

Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924. *Codul General al României*. Vol. XI–XII: Legi noi de unificare 1922–1926. (1927). Hamangiu, C. (Ed.). București, 338 – 403.

REFERENCES

Cernea, E. (2006). *Istoria statului și dreptului românesc: curs universitar* (ed. rev. și adăug.). București: Universul Juridic (in Romanian).

Hamangiu, C. (Ed.). (1927). *Constituțiunea nouă din 29 Martie 1923. Codul General al României* (Vol. XI–XII: *Leginoui de unificare 1922–1926*). București, 18 (in Romanian).

Hamangiu, C. (Ed.). (1927). *Lege pentru unificarea administrativă din 14 Iunie 1924. Codul General al României* (Vol. XI–XII: Legi noi de unificare 1922–1926). București, 338 – 403 (in Romanian).

Kushnir, Ya. (2024). Pryntsypy reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu na Bukovyni u 1925 r. In *Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh «Odeski chytannia: aktualni problemy vsesvitnoi istorii»*. Odesa, 151–154 (in Ukrainian).

Piddubnyi, I. (1999). Administratyvne upravlinnia Bukovyny u mizhvoyennyi period (1918–1940 rr.). *Pytannia istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh statei*. Chernivtsi, 3 (in Ukrainian).

Săgeată, R. (2002). Evoluția organizării administrativ-teritoriale a României în perioada interbelică (1918–1940). *România*, 1–9 (in Romanian).

Toronchuk, I. (2009). Systema orhaniv upravlinnia Bukovynoiu pislia provedennia administratyvnoi unifikatsii 1925 r. u Rumunii. *Naukovyi visnyk ChNUim. Yuriia Fedkovycha*, 518 (*Pravoznavstvo*), 32–39. Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).

Yaroslav KUSHNIR

Master of History

PhD student Department of Ukrainian History,

Faculty of History, Political Science and International Relations,

Y. Fedkovych National University of Chernivtsi

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2427-4796>

iaroslav555@ukr.net

BETWEEN DECLARATION AND CENTRALIZATION: LOCAL SELF-GOVERNMENT IN BUKOVINA UNDER THE ADMINISTRATIVE POLICY OF ROYAL ROMANIA IN 1918–1938

Abstract. The article examines the process of institutional formation and functioning of the local self-government system in the territory of Northern Bukovina after its annexation to the Kingdom of Romania in 1918. The author analyzes the regulatory and legal framework of governance in the region, in particular the implementation of the provisions of the 1923 constitution, the 1925 law on administrative unification, and the accompanying bylaws.

It is noted that, despite the proclamation of the principles of decentralization and democratic governance, the actual administrative policy of Romania regarding the annexed territories, including Bukovina, was characterized by the centralization of powers, the elimination of autonomous bodies typical of the Austrian administrative system, and the appointment of loyal temporary governing bodies.

After the adoption of the 1925 law, local self-government acquired a two-tier structure: communities (rural and urban) and counties. Communities had the status of legal entities, formed public councils of elected and official members, who had the right to make decisions on issues of local importance: education, healthcare, culture, improvement, cooperation, etc. The leading person in the community was the mayor, who was elected for a term of 5 years. The mayor had broad powers, including the implementation of council decisions, regulation of administrative activities and representation of the community before state bodies.

County councils were formed taking into account the size of the population and included both elected councilors and representatives of key ministries and institutions. Their activities were aimed at implementing general state and local tasks in the areas of education, healthcare, infrastructure, and social protection.

Along with public and county councils, there was a vertical executive administration: prefects, sub-prefects, praetors, notaries, who implemented the functions of central government in the localities. The prefect was the government representative in the county, coordinated the activities of administrative services and exercised general control over compliance with the law.

Special attention is paid to the status of suburban communities, which could be attached to the urban community, but retained partial autonomy. The author emphasizes the complexity of the legal procedures that accompanied the change in the status of settlements, as well as the interaction between urban and suburban administrations.

Considerable attention in the work is devoted to the personal composition of local councils, requirements for employees, as well as the role of such key figures as the community secretary, notary and employees of specialized departments (veterinary, sanitary, technical, etc.). The classification of administration employees by categories (general administrative, specialized) is presented, their functional responsibilities and the procedure for appointment are described.

Thus, the author of the article concludes that the Romanian model of local self-government in Bukovina combines elements of democratic representation with instruments of strict administrative control, which ultimately ensured the preservation of the unitary model of public administration in a multinational region.

Keywords: local self-government, Bukovina, Royal Romania, administrative reform, community, county, mayor, prefect, decentralization, public administration, interwar period, administrative-territorial structure.

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

кандидат історичних наук,

науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9358-0443>

e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com

ПОЛЬСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ (РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК)

У статті розглянуто питання отримання автокефалії Польською Православною Церквою (ППЦ) від Константинопольського патріархату у 1925 р., простежено роль уряду Другої Речі Посполитої та спротив Російської Православної Церкви в процесах набуття самостійності ППЦ. Виокремлено роль українського чинника в сприянні самостійницьким тенденціям церковного життя. Актуалізовано питання правових наслідків спроби надання повторної автокефалії Польській Автокефальній Православній Церкві (ПАПЦ) від Московського патріархату у 1948 р. Акцентовано увагу на провідній ролі промосковського вектору у житті ПАПЦ після Другої світової війни до сьогодення. Констатовано невизнання ПАПЦ створення Православної Церкви України (ПЦУ) у 2018 р. та синхронність дій з позицією Московського патріархату, а також неоднозначну позицію на російську агресію проти України.

Ключові слова: Польська Православна Церква, Польська Автокефальна православна Церква, Друга Річ Посполита, автокефалія, православ'я.

Особливості церковно-релігійного життя у Західній Україні у міжвоєнний період XX століття, повоєнний період у Польській Народній Республіці частково висвітлені науковцями України та Польщі (Горбачевський, 2015; Литвин, 2017; Борщевич, 2000; Саган, 2020; Drozd, 2000). Однак суспільна діяльність Польської Православної Церкви (від 1948 р. – Польська Автокефальна Православна Церква) потребує додаткового дослідження. Воєнні перипетії початку XX століття на європейському континенті та, як наслідок, Версальська система мирних договорів, до якої додався Ризький мирний договір 1921 р. між новоствореною Другою Річчю Посполитою та радянською Росією, узаконив нові кордони Польщі з етнічними землями українців та білорусів. Тож поруч з традиційно національною для поляків Римо-католицькою Церквою (РКЦ) значну кількість вірян об'єднала Польська Православна Церква (ППЦ). Адже значна кількість українців (близько 3 млн), білорусів (1 млн), російських мігрантів залишалися православними. Незначний відсоток серед православних налічували поляки, а швидше – полонізовані українці чи білоруси, литовці, чехи. Загалом на початку міжвоєнної доби XX століття на теренах Польщі налічувалося 1 411 православних громад (Саган, 2020).

Польський національний уряд, дбаючи про необхідність унезалежнення Церкви від московського православного центру у ворожій державі, активно сприяв незалежницьким прагненням частини православних ієрархів (перш за все, українських) на шляху до автокефалії. Рішенням патріарха Московського і всієї Русі Тихона архієпископ Георгій Ярошевський (Jerzy Jaroszewski) був призначений тимчасовим екзархом Православної церкви в Польщі. На соборі єпископів, що відбувся на початку літа 1922 р., спершу – в Почаєві, де серед іншого розглядалися питання видання богослужбових книг та ведення проповідей українською мовою, провалений промосковськими силами, а потім – у Варшаві, з ініціативи уряду було проголошено автокефалію ППЦ (єпископи, які цей акт не підписали й покинули собор, були позбавлені кафедр) (Макарчук, 2016; Борщевич, 2000, с. 362). Паралельно з процесом набуття автокефалії Польське міністерство віровизнань виробило «Тимчасові Правила про ставлення Уряду Речі Посполитої Польської до Православної Церкви в Польщі», що склали юридичне підґрунтя для жорсткого контролю уряду за православними інституціями, оголошені в січні 1922 р. (Купранець, 1974, с. 62).

Проте замість очікуваної автокефалії московський патріарх Тихон у січні 1922 р. надав ППЦ лише «широку помісну автономію», а архієпископ Георгій був возведений в сан митрополита. Свою позицію патріарх мотивував тим, що «святі канони нашої церкви передбачають автокефалію для окремих самостійних народів. Коли б народ польський, що недавно здобув незалежність, був православним та просив для себе, то ми йому не відмовили б. Проте давати автокефалію для різноплемінних православних, що перебувають у польській державі в стані національних та релігійних меншин, не дозволяють нам ні здоровий глузд, ні святі канони» (Саган, 2020; Кабачій, 2023).

Вбивство митрополита Георгія промосковськими силами на початку 1923 р. не зупинило пошуку шляхів отримання автокефалії наступником Варшавської кафедри архієпископом Діонісієм Валединським (Dionizjusz Waledyński), що прикметно, чие обрання затвердив вже не московський патріарх, тоді фактично ув'язнений більшовиками, а Константинопольський – Мелетій IV (Μελέτιος). Польський уряд все активніше підтримував можливість отримання автокефалії не від Москви, а від Константинополя. Спеціальна комісія Константинопольського патріархату після ретельного розгляду наданих митрополитом Діонісієм документів установила, що «приєднання Київської митрополії до Московського патріархату відбулося внаслідок симонії (підкупу), а тому анулюється». Про це ж йшлося і в Томосі Вселенського патріарха: «Перше відокремлення від Нашого Престолу Київської Митрополії і православних митрополій Литви та Польщі, залежних від неї, а також прилучення їх до Святої Московської Церкви настало не за приписами канонічних правил» (Саган, 2020). Факт симонії, як і неканонічність приєднання Київської митрополії, ревно заперечувався Московським патріархатом і заперечується донині вже в рамках надання томосу Православній Церкві України. Російська церковна та радянська дипломатія активно протидіяли отриманню ППЦ Томоса з Константинополя. Всі Константинопольські патріархи, дотичні до схвалення і надання Томоса (Мелетій IV, Григорій VII (Πατριάρχης Γρηγόριος Ζ'), Константин VI (Πατριάρχης Κωνσταντίνος ΣΤ' Αράμπουλου)), зазнали різноманітного політичного

тиску (Саган, 2020). Все ж таки у листопаді 1924 р. патріарх Константинопольський Григорій VII видав Томос про автокефалію ППЦ, у складі якої було п'ять епархій – Варшавсько-Холмська, Віленська, Гродненська, Поліська (319 парафій) та найбільша – Волинська (680 парафій). Організовано діяльність Священного Синоду Церкви, який де-факто був недієздатним через несприйняття польської влади, яка всіляко толерувала РКЦ. Для залагодження національних непорозумінь між поляками та українцями і в боротьбі проти застосування офіційною Варшавою у 1930-х рр. ревіндикації митрополит Діонісій вимагав у влади проведення Всепольського православного собору, в підготовці якого узяв участь професор Іван Огієнко, в майбутньому митрополит ППЦ Ілларіон (Білокінь).

З огляду на релігійно-політичну ситуацію та фактичний розрив з Московським патріархатом митрополит Діонісій наважився опублікувати Томос й супровідні документи лише 13 квітня 1925 р., після смерті Московського патріарха Тихона. Урочище проголошення автокефалії у Варшаві за участю представників Константинополя відбулося у вересні цього ж року в храмі Св. Марії Магдалини у Варшаві, що надало Томосу чинності (Православна церква, 2024). Текст документа зачитано у православних храмах Польщі. Серед усіх тогочасних помісних Православних церков ППЦ не визнав тільки Московський патріархат, розцінивши надання Томоса польським вірянам як втручання Константинополя у свої внутрішні справи, що значно загострило відносини двох православних патріархів (Миронович, 2010, с. 243–242). З точки зору Московської патріархії надання ППЦ автокефалії було неканонічним, адже на територію Польщі юрисдикція Константинопольського патріарха не поширювалась. Давня територіальна суперечка між РПЦ та Вселенським патріархом, яка велася ще з 1686 р. про приєднання Київської Митрополії до РПЦ, на той момент не мала юридичної сили, бо Московський патріархат посилався на канонічні правила щодо суперечки між церковними округами щодо кордонів, які зникають з 30-річним терміном давності. Черговим прикладом російської імперської реакції на спроби пошуку контактів з Константинополем є лист від патріарха Тихона, адресований митрополиту Діонісію у 1922 р.: «Для нас залишається незрозумілим, на основі яких канонічних правил частина Всеросійської Православної Церкви без згоди Помісного Собору могла стати незалежною» (Хомич, 2016, с. 37). У тому ж листі вимагалось надати повний звіт життєдіяльності ППЦ в структурі РПЦ від травня 1922 р. та фактичну відмову від отримання автокефалії. Згодом постать митрополита Діонісія в РПЦ була піддана критиці та публічному осуду. У рапорті-донесенні волинського священника Олексія Власика до Московського патріарха Алексія (Алексій І) від 24 червня 1944 р. йшлося про події надання ППЦ першої автокефалії: «Ставши на чолі Православної церкви в Польщі, митрополит Діонісій за допомогою польського уряду, домігся у Царгородського патріарха визнання очолюваної ним Церкви автокефальною. Дійсно, Царгородський патріарх особливим Томосом оголосив Православну церкву в Польщі автокефальною, незалежною від інших церков, і таким чином Православна церква на західних землях України і Білорусії була відірвана від Матері-Церкви – Московської» (Хомич, 2016, с. 37–38).

Після отримання автокефалії найважливішим актом, що регламентував відносини ППЦ з польською державою, став декрет президента Польщі Ігнація Мосці-

цького (Ignacy Mościcki) від 18 листопада 1938 р., який надав повне правове регулювання ППЦ (Православна церква, 2024).

Отже, 1925 р. ППЦ отримала та використала Томос про автокефалію від Константинопольського патріарха. передусім для майже 3 млн українців та 1 млн білорусів, які у 20-х рр. минулого століття опинилися у юрисдикції Польщі. Власних православних поляків було у межах соціологічної похибки – кілька десятків тисяч. Саме у цьому Томосі вперше офіційно задокументовано, що Київська митрополія опинилася у складі Московського патріархату «не за приписами канонів» (Церковне протистояння, 2023).

Наприкінці 1930-х рр. у Польщі проведено акцію «ревіндикації» на Холмщині й Підляшші. Її декларована мета була закрити храми, до яких ходить «мало вірних», проте фактично вона перетворилася на безжальне, в більшовицькому дусі, нищення старовинних православних церков, а в кращому разі їх закриття або перетворення на костели. Загалом розібрали понад сотню церков, каплиць (Кабачій, 2023; Верховинець, 1960, с. 56). Нацистська адміністрація в роки Другої світової війни сповна використала міжнаціональне та міжрелігійне протистояння між поляками-римо-католиками та українцями-православними, дозволивши українське шкільництво та повернувши деякі церкви у користування православних парафій. Найвідомішим був Собор Різдва Пресвятої Богородиці в Холмі, де єпископське служіння здійснював Іларіон Огієнко. Коли після відходу нацистів за Люблінськими угодами 9 вересня 1944 р. між Польщею та УРСР розпочався так званий обмін населенням, міжнаціональна ненависть досягла апогею, тож залишатися православним у Польщі в багатьох випадках стало небезпечним для життя. Православні церкви в низці місцевостей дійсно стали полишеними та повторно закритися прокомуністичною владою (Кабачій, 2023).

Влада ПНР після Другої світової війни вже не рахувалася з автокефалією ППЦ та в рамках уніфікованої церковної політики зі сталінським режимом змусила митрополита Тимофія Шреттера (Tymoteusz Szretter) написати покаянного листа до Москви, у якому той визнав «тимчасовість і канонічну неповноту» ППЦ від 1924 р. визнану всіма православними Церквами, крім РПЦ. У відповідь патріарх Московський Алексій I зголосився надати автокефалію вже Польській Автокефальній Православній Церкві (ПАПЦ) і від Москви (Церковне протистояння, 2023). Однак польські православні вірогідно отримали лише «Акт про возз'єднання Польської Православної Церкви з Російською Православною Церквою і про дарування їй автокефалії». Цей Акт складався з тексту звернення делегації ПАПЦ до Московського патріарха і Синоду та Постанови патріарха й Синоду, в якій зазначено: «Після затвердження Собором єпископів Православної Російської Церкви автокефалії Польської Церкви Польська Церква обирає Главу своєї Церкви. До цього часу Польська Церква отримує устрій, що вимагається канонами для автокефалії». Самого Томосу не надано. Отже, Актом визначено, що цей документ мав підтримати Архієрейський собор РПЦ, і лише по тому ПАПЦ зможе обрати свого предстоятеля. Тобто фактично Акт був не правочинним документом про надання автокефалії, а швидше, декларацією намірів її майбутнього надання, після затвердження Архієрейським собором Московського патріархату. З огляду

на те, що жоден наступний Архієрейський собор Російської ПЦ не порушував це питання, а Синод до 22 листопада 1948 р. запитував думки єпископів через телеграми, процедура, встановлена Актом, не була дотримана. Фактично сьогодні РПЦ офіційного Томосу про автокефалію ПАПЦ не надали – були лише усні обіцянки і попередні підготовчі документи. Принаймні цей документ не було оприлюднено й обговорено з іншими помісними Православними Церквами. Відкликання Томосу (1924) Константинопольським патріархатом теж не було, тому ПАПЦ святкувала 90-річчя автокефалії у 2015 р. (Церковне протистояння, 2023). У 2024 р. відбулися урочистості з нагоди століття надання самостійності. Зрештою, ПАПЦ на своєму офіційному сайті не згадує автокефалію, надану РПЦ, пояснюючи події 1948 р. визнанням РПЦ автокефального статусу, наданого у 1924 р., але не проголошенням нової автокефалії (Jubileusz 100-lecia, 2024). Сучасна дослідниця Хомич Марина схильна перебільшувати значення цих подій, стверджуючи канонічну автокефалію та історичність моменту саме наданням автокефалії від Москви у 1948 р., посиляючись на деякі сумнівні джерела, в тому числі передрук у Москві праці А. Світич, К. Фотієва «Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950 гг.» (Москва, 1997. 300 с.): «О другій годині дня 21 червня відбулась зустріч з патріархом Алексієм. Архієпископ Тимофій офіційно попросив благословення на автокефалію ППЦ та на прийняття її в канонічне спілкування з Руською Православною Церквою. У відповідь Московський патріарх сказав: «Беручи до уваги відмову Польської церкви від її неканонічної автокефалії, Святіший патріарх і Священний Синод відновлюють з нею канонічне молитовне і літургійне спілкування і дають їй право на повне самостійне керування». Таким чином, 22 червня 1948 р. ППЦ було надано канонічну автокефалію. Її проголошував спеціальний акт, який містив «Звернення делегації Польської православної церкви», а також «Постанову московського патріарха і Священного синоду». Від Московської патріархії документ підписали патріарх Алексій, митрополит Крутицький і Коломенський Миколай, архієпископ Дмитревський Віталій, єпископ Курський і Білгородський Нестор, єпископ Донецький і Ворошиловоградський Никон, єпископ Можайський Макарій. З боку Польської церкви під історичним актом свої підписи поставили архієпископ Білостоцький і Бельський Тимофій, єпископ Лодзький Георгій, протоієрей Михаїл Кедровий, протоієрей Євгеній Наумов, Микола Серебренников» (Хомич, 2016, с.44). Однак, як уже з'ясовано, самого Томосу не було надано.

Практика примусу входження в структуру РПЦ різними завуальованими маневрами залишилася незмінною. Імперський московський православний центр за відновленої підтримки влади не гребував поглинанням національних Церков або підпорядкуванням їх власним інтересам. З того часу тривав період тісної «співпраці» керівництва ПАПЦ та комуністичної влади, де у кожній зі сторін були свої вигоди. Влада перетворювала церковних діячів на агентів та інформаторів, що здійснювали доноси на своїх же прихожан та колег. Серед завербованих опинився і теперішній очільник ПАПЦ Сава, в миру Михайло Грицуняк (Michał Hrycuniak), завербований у середині 1960-х під псевдонімом «Юрек». Про факти його співпраці із секретними службами Польської Народної Республіки розповів в інтерв'ю тижневику «Polityka» дослідник Павел Врублевський (Paweł Wrublewski). Нато-

мість ПАПЦ отримала можливість легального існування, зокрема в колишніх греко-католицьких храмах, особливо на Лемківщині. Окрім того, втративши мільйони вірних внаслідок депортацій населення та депортацій, ПАПЦ вже не спиралася здебільшого на українців і швидко колонізувалася, запровадивши проповіді та богослужіння польською мовою поруч із церковно-слов'янською (Кабачій, 2023).

Довоєнна ППЦ деякий час зберіглася у колах підтриманих польським урядом у вигнанні в Лондоні. Крім того, опубліковані документи Управління у справах релігій 1981 р., в яких містилися плани розвалу «неприєднаної» польської православної групи в Англії, що налічувала приблизно 200 осіб на чолі з двома єпископами, які зберегли євхаристійне єднання з Константинополем, – Матвієм Семашко (Maciej Siemaszko), Савою Советовим (Sawa Sowietow; помер у 1951 р.). Головну роль у реалізації цього проєкту у 2012 р. відіграв єпископ Сава, який як голова ПАПЦ сприяв перепохованню останків цих єпископів у Польщі, декларуючи парадоксальне правонаступництво ПАПЦ від ППЦ (Prochy arcybiskupa, 2012).

Розпад комуністичного блоку та демократичні зміни в Польщі наприкінці 1980-х рр. загалом не вплинули на політику ПАПЦ у національному питанні. Показувати приналежність до українського чи білоруського народів (окрім як належності до польської політичної нації) в рамках діяльності Церкви дозволяли собі не всі. Одним з винятків був владика Перемиський і Новосанчівський Адам (Олександр Дубець) (Aleksander Dubec), який в нових умовах відродження Української греко-католицької церкви (УГКЦ) розумів, що без проукраїнських кроків у єпархії він втратить левову частку вірян, схильних приєднатися до греко-католиків. Однак це, швидше, винятки. Здебільшого ієрархи ПАПЦ – противники єкуменічного діалогу з УГКЦ та ПЦУ. Серед них – архієпископ Холмський і Люблінський Авель (Андрій Поплавський) (Andrzej Popławski), який став яскравим речником проти визнання ПЦУ, називаючи її священників «рядженими хлопчиками». У 2019 р. він очолив делегацію польських православних до Москви, з нагоди 10-річчя патріаршої служби Кирила I (Патріарх Кирилл), де зустрічався з кремлівським очільником. У лютому 2022 р., вже після повномасштабного російського вторгнення в Україну, Авель їздив до Амману на організовану московським патріархом Кирилом зустріч представників Церков, які є противниками надання Томосу Україні. Дії єпископа Авеля спровокували відповідь православних українців у Любліні, організувавши окрему парафію св. Петра Могили поза ПАПЦ, що стало тривожним дзвіночком, який керівництво ПАПЦ проігнорувало, вперто продовжуючи лінію національної розмитості, «вірності канонам» і специфічних уявлень про єкуменізм (Кабачій, 2023).

Принциповою та співзвучною РПЦ стала позиція ПАПЦ у невизнанні ПЦУ: «Від імені Собору єпископів ПАПЦ, у відповідь на листи у справі автокефалії Церкви Православної в Україні, однозначно інформуємо, що Польська Автокефальна Православна Церква була і є за визнання повної самостійності – автокефалії Церкви Православної в Україні», про що говорив очільник церкви на Всеправославному Соборі на Криті. У канцелярії неодноразово наголошували на тому, що надання автокефалії має відбуватися відповідно до догматично-канонічних норм щодо цілої Церкви, а не групи розкольників. Очевидно, що до розкольників зарахували колишній

Київський патріархат та Автокефальну Церкву України, об'єднані в ПЦУ. Зазначалося, що ПАПЦ співпрацювала з іншими помісними церквами задля врегулювання церковно-релігійного питання в Україні. Водночас Собор єпископів ПАПЦ відповів на звинувачення у визнанні хіротоній розкольників, які були прийняті до лона Польської Церкви у 1990 р. з Російської Православної Церкви за кордоном РПЦЗ та з грецьких старостильників. Собор єпископів ПАПЦ пояснював, що вони наново висвятили розкольників та лише після цього прийняли їх у канонічну єдність. Однак жодних документів чи інших свідчень про це не відомо (Польська Церква, 2019).

«Залишити незмінною свою позицію щодо автокефалії Української Церкви, виражену в Соборних Постановах від 9 травня 2018 р. № 340, від 25 червня 2018 р. № 341 і від 2 квітня 2019 р. № 342, Польська Автокефальна Православна Церква не проти надання автокефалії Церкви в Україні на підставі догматично-канонічних норм для цілої Церкви, а не групи відступників-розкольників. Відступники від вчення Святої Церкви не можуть представляти здоровий церковний організм. Це порушує євхаристійну єдність всього Православ'я» (Бей, 2019). Наведена спільна позиція ПАПЦ з російським православ'ям насправді має і близьке бачення, адже Київська митрополія охоплювала і частину Польщі, тому в остаточному розгляді українського питання є і її інтерес: відновлення Константинополем Київської митрополії, до якої колись входили і польські православні, теоретично може спричинити зміну меж помісних Церков. По-друге, митрополит Варшавський Діонісій під час Другої світової війни ненадовго став предстоятелем УАПЦ, що підтверджувало спадкоємство та єдність з Київською митрополією. По-третє, в представників ПАПЦ збереглася образа на Філарета, який прийняв у спілкування декількох польських священників, чим вторгся у чужий канонічний простір. Тому польські православні ієрархи не заперечували можливість майбутньої автокефалії, але послуговувалися московськими наративами про розкольників та можливе визнання лише після повного об'єднання всіх православних в Україні (Бей, 2019).

У листопаді 2018 р. Собор ПАПЦ заборонив входити у будь-які літургійні зв'язки з ПЦУ. Таким чином, слова Сави про підтримку незалежнення стосувалися лише структур Російської православної церкви в Україні – Української православної церкви московського патріархату (УПЦ МП), яка сама після декларативного відмежування від Московського патріархату з початком повномасштабного російського вторгнення в Україну мала незрозумілий канонічний статус. Вважаємо, що до монополіста в православ'ї у Польщі ПАПЦ не дотягує, адже спроби заборонити неканонічні зв'язки з Київським патріархатом чи ПЦУ призводили до втрати парафії чи навіть монастиря, як це було у 2015 р. в Уйковичах біля Перемишля (Кабачій, 2023). Засновано парафію ПЦУ для тих, хто виїхав з України, також і в Кракові. Приклад Любліна, коли фактичний глава громади парафії св. Петра Могили Григорій Купріянович орієнтувався на відозви Патріарха Константинопольського Варфоломія та вітав його з уродинами, спонукав до роздумів симпатиків ПАПЦ. Фактично по всій Польщі можливі альтернативи для вірних та кліру ПАПЦ, яка зберігає шлях до полонізації обрядовості й орієнтації на Москву. Якщо ПАПЦ хоче бути дійсно впливовою структурою, то мала б орієнтуватися на новий імпульс з України, що волею війни прийшов до Польщі (Кабачій, 2023).

Щедрі фінансові вливання з Росії в ПАПЦ підтвердили журналістські розслідування. У грудні 2021 р. представники «Росатома» відвідали керівництво ПАПЦ, які тримали інформацію про ці зустрічі у таємниці. Під головуванням виконавчого директора Єгора Скопенка (Егор Скопенко) делегація відвідала православний жіночий монастир у Грабарці та монастир у селі Злешани. Делегацію супроводжував співробітник Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського Патріархату Андрій Хошев (Хошев Андрей). Після візиту росіян до Польщі в українських ЗМІ з'явилася інформація, що «Фонд підтримки християнської культури та спадщини» надав Польській Православній Церкві великі кошти (понад 1 млн євро). «Gazeta Polska» не отримала жодного коментаря від митрополита Сави, а Білостоцько-Гданська єпархія спростувала отримання коштів. «Gazeta Polska» встановила, що російський фонд, спонсорований «Росатомом», пожертвував кошти на завершення будівництва та внутрішнього розпису варшавської церкви св. Софії Премудрості Божої, яка належить до ПАПЦ. Крім того, у квітні 2021 р. російське державне телебачення показало документальний фільм про Польську православну церкву. Головним оповідачем у фільмі є митрополит Варшавський і всієї Польщі архієпископ Сава. «Gazeta Polska» нагадала, що, на жаль, серед тих, хто не визнав законності ПЦУ, є Польська православна церква, яка однозначно стоїть на боці Московського патріархату (Гаврищак, 2022).

Проведена 2022 р. в Білостоці білбордова кампанія «Православні – не росіяни» мала двоякі наслідки та показала, наскільки у польському суспільстві діяльність православної Церкви ототожнюється з московським православ'ям, а спроби заперечити це не мають достатнього підґрунтя (Православна Церква, 2024). Співпраця ПАПЦ з Московським Патріархатом морально стала обтяжливим фактом для польського суспільства.

Лист митрополита Сава до патріарха Кирила від 2 лютого 2023 р. з нагоди 14-ї річниці інтронізації підкреслював, що «ворогові віри не подобається стабільність Церкви і вона намагається її знищити. Наочно про це свідчить те, що сталося в Україні» і що «зло, яке нищить Божий церковний організм, буде знищене переможцем смерті і пекла». Лист викликав серед польської громадськості хвилю обурення. Зокрема, католицький публіцист Томаш Терліковський (Tomasz Terlikowski) написав: «Лист митрополита Сава до патріарха Кирила <...> є не тільки ганебним, але й абсурдним з теологічної точки зору. А його текст повинен не лише зацікавити польські спецслужби, але й виключити Саву з реального екуменічного діалогу». Релігієзнавиця Ева Голушко (Ewa Holuszko) 17 лютого у відкритому листі до польського митрополита визнала, що «на закиди, які ми чули від інших, ми не були в стані відповісти – бо нами опанував сором за те, що зверхник нашої Церкви, звертаючись до глави Московського Патріархату, який підтримує варварську і злочинну агресію російських військ на Україну, його вихваляє». Зрештою, на сайті ПАПЦ опублікували відповідь митрополита Сава, у якій він намагався довести, що його лист до Кирила – це формальний жест ввічливості, а Церква війну в Україні засуджує і «підтримує потребу незалежнення Православної Церкви в Україні». Наприкінці Сава написав, що в душі прийдешньої прощеної неділі просить співвітчизників, братів і сестер у Христі вибачити його, грішного

(Кабачій, 2023). Однак це не завадило через рік у посланні на Великий піст відкрити питання «проявів діяльності сатани» в Україні, натакуючи на нібито переслідування православних християн і відбирання їхнього майна. Митрополит Сава заявив, що таким чином «світ, створений Богом, втратив свою первісну гармонію», тим самим припускаючи, що цю «споконвічну гармонію» в Україні створив Московський Патріархат. Така інтерпретація перетворила жертву на агресора, де Україна порушила право на релігійну свободу православних християн. Митрополит Сава вкотре ухилився засудити зло тисяч українських жертв і підтримку Московським патріархатом жаків війни (Православна Церква, 2024). Водночас ПАПЦ активно співпрацює з УПЦ МП, відіграє роль посередника для контактів з європейськими міжнародними організаціями. ПАПЦ підтримувала діяльність, спрямовану на розширення осередків УПЦ МП для українських біженців у Європі, у тому числі через переміщення священнослужителів. Фактично ці дії сприяли реалізації так званої стратегії гуманітарної політики за кордоном, прийнятої Росією у 2022 р., яка передбачала участь підконтрольних російській державі релігійних об'єднань у «боротьбі за культурний вплив» та «нейтралізації антиросійських настроїв» у Європі (Православна Церква, 2024).

Незважаючи на все, місцеві осередки ПАПЦ здійснювали харитативну діяльність допомоги українським біженцям. Православна спільнота Польщі з перших днів війни допомагала Україні. Православні Польщі за підтримки Американської православної церкви передавали гуманітарні вантажі в Україну. Доставленням «вантажу братньої любові і турботи» займався український благодійний фонд «ФАВОР». У складі гуманітарного вантажу переважно були продукти харчування тривалого зберігання, засоби гігієни та медикаменти (Як православні поляки українцям допомагають, 2022).

Отже, шлях історичного становлення та вибору для православ'я в Польщі ознаменувався створенням самостійної структури ППЦ з Томосом від Константинополя 1924 р. та урочистим проголошенням автокефалії 1925 р., яка не змогла забезпечити самостійність Церкви після Другої світової війни перед імперськими впливами комуністичного режиму. Створення лояльної Московському патріархату ПАПЦ 1948 р. забезпечило збереження структур Церкви та швидке відновлення в сучасній Польщі. Вважаємо, що тісний зв'язок з російськими церковними структурами маргіналізує ПАПЦ та викликає занепокоєння про її майбутнє в польському громадянському суспільстві.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Білокінь, С. *Польська православна церква*. http://www.history.org.ua/?termin=Polska_pravoslavna.

Бей, І. (2019). *Квантове рішення ПАПЦ*. https://risu.ua/kvantove-rishennya-parc_n100827.

Борщевич, В. (2000). Політика Другої Речі Посполитої щодо Української Православної церкви на Волині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, Вип. 7.

Верховинець, М. (1960). *На руїнах і пустелях далеких: Руйнація українських святинь у Польщі*. Пітсбург, США.

Гавришак, Р. (2022). *Польська православна церква і гроші від Путіна. Таємний фонд «Росатома»*. <https://www.polskieradio.pl/398/7857/artukul/2894424,%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0-%D1%96-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%88%D1%96-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D0%BF%D1%83%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4-%C2%AB%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%C2%BB>.

Горбачевський, Т. (2015). *Римо-католицька церква у Львові в міжвоєнний період ХХ століття*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Кабачій, Р. (2023). *Православні храми у Польщі — чи мають вони «національність»*. <https://uainkrakow.pl/pravoslavni-hramy-u-polshhi-chy-mayut-vony-naczionalnist>.

Купранець, О. (1974). *Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918–1939. Записки Чина св. Василя Великого. Рим, серія 2, 31*.

Литвин, М. (2017). Церковно-релігійний чинник українських визвольних змагань першої третини ХХ ст.: на прикладі життя та діяльності митрополита Андрія Шептицького. *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 2.

Макарчук, С. (2016). *Питання українізації православної церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ ст.* <https://web.archive.org/web/20170906180717/http://church.net.ua/detalno/uapc/pitannja-ukrajinizaciji-pravoslavnoj-cerkvi-v-gromadsko-politichomu-zhitti-volini-u-20-khrokakh-khkchst.html>.

Миронович, А. (2010). *Православная Церковь в Польше в XX столетии. Православная Церковь в Восточной Европе. XX век / пер. с фр.; под ред. К. Шайо*. Киев: Дух і Литера.

Польська Церква підтримує Українську автокефалію – офіційна заява. (2019). <https://web.archive.org/web/20200805101544/https://cerkvarium.org/novyny/pomistni-tserkvy/polska-tserkva-pidtrimue-ukrajinsku-avtokefaliyu-ofitsijna-zayava>.

Православна Церква у Польщі: залежність від Москви є викликом для безпеки польського суспільства, — розмова з д-ром Павлом Врублевським. (2024). https://risu.ua/pravoslavna-cerkva-u-polshchi-zalezhnist-vid-moskvi-ye-viklikom-dlya-bezpeki-polskogo-suspilstva--rozmova-z-d-rom-pavelom-vrublevskim_n147203.

Саган, О. (2020). *Польська автокефальна православна церква*. https://vue.gov.ua/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0.

Хомич, М. (2016). *Польська автокефальна православна церква у 1945 р. – на початку ХХІ століття: інституційний розвиток та культурна діяльність: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. Львів.

Церковне протистояння з поляками – через Москву? (2023, 26 січня). *Укрінформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3659684-cerkovne-protistoanna-z-polakami-cerez-moskvu.html>.

Як православні поляки українцям допомагають. (2022). <https://www.youtube.com/watch?v=i9Qm5EJQpYQ>.

Drozd, R. (2000). *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989)*. T. I. Słupsk-Warszawa.

Jubileusz 100-lecia samodzielności Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. (2024). <https://www.orthodox.pl/jubileusz-100-lecia-samodzielności-polskiego-autokefalicznego-kosciola-prawoslawnego>.

Prochy arcybiskupa Sawy powróciły do Polski. (2012). <https://web.archive.org/web/20130217012401/http://ekai.pl/diecezje/warszawska/x62127/prochy-arcybiskupa-sawy-powrocily-do-polski>.

REFERENCES

Bilokin, S. *Polska prawosławna tserkva*. http://www.history.org.ua/?termin=Polska_prawoslawna (in Ukrainian).

Biei, I. (2019). *Kvantove rishennia PAPTs*. https://risu.ua/kvantove-rishennya-papc_n100827 (in Ukrainian).

Borshcheych, V. (2000). Polityka Druhoi Rechi Pospolytoi shchodo Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy na Volyni. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Lviv. Vyp.7. (in Ukrainian).

Verkhovynets, M. (1960). *Na ruinakh i pusteliakh dalekykh: Ruinatsiia ukrainskykh sviatyn u Polshchi*. Pitsburh, SSHa. (in Ukrainian).

Havryshchak, R. (2022). *Polska prawosławna tserkva i hroshi vid Putina. Taiemnyi fond "Rosatoma"*. <https://www.polskieradio.pl/398/7857/artukul/2894424,%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0-%D1%96-%D0%B3%D1%80%D0%BE%D1%88%D1%96-%D0%B2%D1%96%D0%B4-%D0%BF%D1%83%D1%82%D1%96%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%84%D0%BE%D0%BD%D0%B4-%C2%AB%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%C2%BB> (in Ukrainian).

Horbachevskyi, T. (2015). *Rymo-katolytska tserkva u Lvovi v mizhvoienniy period XX stolittia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Kabachii, R. (2023). *Pravoslavni khramy u Polshchi — chy maiut vony "natsionalnist"*. <https://uainkrakow.pl/pravoslavni-hramy-u-polshhi-chy-mayut-vony-naczionalnist> (in Ukrainian).

Kupranets, O. (1974). *Pravoslavna tserkva v mizhvoiennii Polshchi, 1918–1939. "Zapysky Chyna sv. Vasyliia Velykoho"*. Rym, seriia 2. t. 31 (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (2017). *Tserkovno-relihiiniy chynnyk ukrainskykh vyzvolnykh zmahan pershoi tretyny XX st.: na prykladi zhyttia ta diialnosti mytropolyta Andreia Sheptytskoho*. Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk. Vyp. 2. (in Ukrainian).

Makarchuk, S. (2016). *Pytannia ukrainizatsii pravoslavnoi tserkvy v hromadsko-politychnomu zhytti Volyni u 20-kh rokakh XX st.* <https://web.archive.org/web/20170906180717/http://church.net.ua/detavno/uapc/pitannja-ukrajinizaciji-pravoslavnoji-cerkvi-v-gromadsko-politichomu-zhitti-volyni-u-20-khrokakh-khkhst.html> (in Ukrainian).

Myronovych, A. (2010). *Pravoslavnaia Tserkov v Polshe v XX stoletii. Pravoslavnaia Tserkov v Vostochnoi Evrope. XX vek.* Per. s fr.; pod red. K. Shaio. Kyiv: Dukh i Litera. (in Russian).

Polska Tserkva pidtrymuie Ukrainsku avtokefaliu – ofitsiina zaiava. (2019). <https://web.archive.org/web/20200805101544/https://cerkvarium.org/novyny/pomistni-tserkvy/polska-tserkva-pidtrimue-ukrajinsku-avtokefaliyu-ofitsijna-zayava> (in Ukrainian).

Pravoslavna Tserkva u Polshchi: zalezhnist vid Moskvyye vyklykom dlia bezpeky polskoho suspilstva, – rozmova z d-rom Pavelom Vrublevskym. (2024). https://risu.ua/pravoslavna-cerkva-u-polshchi-zalezhnist-vid-moskvi-ye-viklikom-dlya-bezpeki-polskogo-suspilstva-rozmova-z-d-rom-pavelom-vrublevskim_n147203 (in Ukrainian).

Sahan, O. (2020). *Polska avtokefalna pravoslavna tserkva.* https://vue.gov.ua/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0 (in Ukrainian).

Khomych, M. (2016). *Polska avtokefalna pravoslavna tserkva u 1945 r. – na pochatku XXI stolittia: instytutsiinyi rozvytok ta kulturna diialnist. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk.* Lviv. (in Ukrainian).

Tserkovne protystoiannia z poliakamy – cherez Moskvu? (2023, 26 sichnia). Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3659684-cerkovne-protystoanna-z-polakami-cerez-moskvu.html> (in Ukrainian).

Yak pravoslavni poliakyy ukraintsiam dopomahaiut. (2022). <https://www.youtube.com/watch?v=i9Qm5EJQpYQ> (in Ukrainian).

Drozd, R. (2000). *Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989). T. I.* Słupsk-Warszawa (in Polish).

Jubileusz 100-lecia samodzielności Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. (2024). <https://www.orthodox.pl/jubileusz-100-lecia-samodzielnosci-polskiego-autokefalicznego-kosciola-prawoslawnego> (in Polish).

Prochy arcybiskupa Sawy powróciły do Polski. (2012). <https://web.archive.org/web/20130217012401/http://ekai.pl/diecezje/warszawska/x62127/prochy-arcybiskupa-sawy-powrocily-do-polski> (in Polish).

Taras HORBACHEVSKIY

*PhD in History, Research Fellow of the department
“Research Center Ukrainian-Polish relations”
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
National Academy of Sciences of Ukraine*

**THE POLISH AUTOCEPHAL ORTHODOX CHURCH
IN SOCIO-POLITICAL PROCESSES OF THE 20TH –
EARLY 21ST CENTURY (RUSSIAN FACTOR)**

The article examines the issue of obtaining autocephaly by the Polish Orthodox Church (POC) from the Patriarchate of Constantinople in 1925, traces the role of the government of the Second Polish Republic and the opposition of the Russian Orthodox Church in the processes of gaining independence of the POC. The role of the Ukrainian factor in promoting independent tendencies in church life is highlighted. The issue of the legal consequences of the attempt to grant autocephaly to the Polish Autocephalous Orthodox Church (PAOC) from the Moscow Patriarchate in 1948 is highlighted. Attention is focused on the leading role of the pro-Moscow vector in the life of the PAOC after World War II to the present. The PAOC's non-recognition of the creation of the Orthodox Church of Ukraine (OCU) in 2018 and the synchronism of actions with the position of the Moscow Patriarchate, as well as the ambiguous position on Russian aggression against Ukraine, are noted.

Keywords: Polish Orthodox Church, Polish Autocephalous Orthodox Church, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, autocephaly, Orthodoxy.

Микола ҐЕНИК*кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних інститутів та процесів**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5716-8299>e-mail: mykola.genyk@ukr.net

ЛОБІЮВАННЯ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ АЛЕКСАНДРА КВАСНЄВСЬКОГО¹

Важливим етапом польсько-українського примирення стала імплементація його принципів, розроблених еміграційними середовищами, у міждержавних відносинах. Велика заслуга у нормалізації польсько-українських відносин належить польському політикові, журналістові і громадському діячеві Александру Кваснєвському. Концепція польсько-української співпраці в політичній думці А. Кваснєвського містила кілька елементів, як-от усвідомлення вирішального значення осі Варшава-Київ для безпеки регіону, розв'язання історичних суперечок, лібералізація політики щодо національних меншин, досягнення примирення, лобіювання інтеграційних та економічних прагнень України. Нормалізація польсько-українських відносин, інституалізація двостороннього примирення та лобіювання інтересів України на міжнародній арені стали важливими напрямками діяльності Александра Кваснєвського. В період його двох президентських каденцій ініційовано низку двосторонніх проєктів у політичній і економічній галузях. А. Кваснєвський взяв участь у розв'язанні внутрішньо української кризи 2004 р., виступає радником українських політичних інституцій та експертом у питаннях двостороннього співробітництва. Неодноразово визнавався кращим лобістом України на міжнародній арені.

Президентура А. Кваснєвського вирізняється порівняно з правліннями інших глав держави III Речі Посполитої. За його каденції ухвалено нову Конституцію, Польща вступила в ЄС і НАТО. Започатковані А. Кваснєвським ініціативи – запрошення України до групи центрально-європейських держав, підтримка реформ і демократизації, лобіювання вступу до НАТО і ЄС, декларація про примирення, побудова нафтопроводу Одеса-Іданськ, щорічний економічний форум в Жешові, створення польсько-українського військового підрозділу – залишаються актуальними.

Ключові слова: польсько-українські відносини, польсько-українське примирення, Александр Кваснєвський, лобіювання.

Важливим етапом польсько-українського примирення стала імплементація його принципів, розроблених еміграційними середовищами, у міждержавних відносинах. Велика заслуга у нормалізації польсько-українських відносин належить польському політикові, журналістові, громадському діячеві та президентові Александру Кваснєвському.

Джерельну базу дослідження склали матеріали Архіву Президента РП у Варшаві, архіву Літературного інституту у Парижі, Національного закладу ім. Осолінських у Вроцлаві, виступи, промови та інтерв'ю А. Кваснєвського. Метою

¹ Публікацію підготовлено у межах стипендіальної дослідницької програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського (Варшава).

публікації є розкриття ролі президента Польщі в лобіюванні інтересів України на міжнародній арені та у двосторонніх відносинах.

Александр Квасневський народився 1954 р. в Бялогарді в сім'ї переселенців з Віленщини. Брав участь у діяльності молодіжних соціалістичних політичних організацій. У період трансформаційних процесів був учасником нарад Круглого стола. Співзасновник та керівник Соціал-демократії Речі Посполитої Польщі. У 1995 р. переміг на президентських виборах чинного главу держави Л. Валенсу.

З перемогою на президентських виборах А. Квасневського активізувалися польсько-українські контакти, зокрема на рівні Консультативного комітету президентів України і Польщі, який був унікальним інструментом у європейській політичній практиці. Лобіювання інтересів України стало одним з основних завдань глави польської держави. Президент Польщі зайняв позицію активного просування українського партнера у європейській структурі (*Rozmowa z prezydentem*, 1997, s. 1, 3; *Informacja o Komitecie Konsultacyjnym*, 1993, s. 156; *Komunikat z posiedzenia Komitetu*, 1993, s. 156–158).

В одному з інтерв'ю А. Квасневський згадував, що в молоді роки зачитувався паризькою “*Kultura*”, яка була провідним польським інтелектуальним журналом. Певний вплив на формування позиції новообраного польського президента мала обставина, що під час першого закордонного візиту А. Квасневського Є. Гедройць у Мазон-Ляфіт вручив йому два особисті меморіали стосовно відносин з Росією і Україною (AILP, Rosolak, 1996; AILP, *Rozmowa o wschodnich*, 1996). Важливим кроком на шляху польсько-українського зближення стало запрошення А. Квасневським президента Л. Кучми на саміт глав держав Центральної Європи у Ланьцуті у червні 1996 р. Тоді ж було узгоджено питання щодо підписання декларації про міжнаціональне примирення, яке було відкладено на наступний рік і приурочено до 50-ліття акції “*Wisła*” (AILP, Krzemień, 1996).

Концепція польсько-української співпраці в політичній думці А. Квасневського містила кілька елементів, як-от усвідомлення вирішального значення осі Варшава-Київ для безпеки регіону, розв'язання історичних суперечок, лібералізація політики щодо національних меншин, досягнення примирення, лобіювання інтеграційних та економічних прагнень України. А. Квасневський виходив з визначального значення Польщі і України для всього регіону. Виголошуючи тост у Києві 20 травня 1997 р., ствердив, що, «коли в польсько-українському діалозі виникали розбіжності, це мало наслідки, які виходили за рамки наших двосторонніх відносин. Однак, коли в нашій співпраці переважає консенсус – Польща і Україна стають основою відносин як у нашому регіоні Європи, так і на всьому континенті. У мирній і процвітаючій Європі не можуть бути відсутніми обидва наші народи і країни» (*Wizyta państwowa na Ukrainie 32205*, 1997).

Цю думку він розвинув під час промови у Верховній Раді України 21 травня 1997 р.: «Розмір і потенціал наших країн свідчать на користь того, що кожна з них може відігравати важливу роль у стабілізації ситуації в нашому регіоні. Тому ще більш важливим є об'єднання наших зусиль, що виражається у стратегічному партнерстві Польщі та України. Безпека демократичної і незалежної Польщі тісно пов'язана з безпекою демократичної і незалежної України, а мирне і процвітаюче

існування Європи навряд чи можна уявити у відриві від безпеки і успішного розвитку обох наших країн» (Wizyta państwowa na Ukrainie 32204, 1997).

На відкритті Польсько-українського економічного форуму в Жешові А. Квасневський наголосив на тому, що якщо ми хочемо вирішити наші проблеми, якщо ми хочемо побудувати кращу, безпечнішу, більш конкурентоспроможну Центральну Європу, то, безсумнівно, співпраця наших країн стає завданням першочергової важливості. Польща та Україна, які разом мають майже 100 мільйонів громадян, можуть запропонувати одна одній багато різних форм співпраці.

Розширення НАТО і ЄС – це два напрями одного й того ж загального процесу європейської інтеграції. Їх слід розуміти як зсув зони стабільності та безпеки на схід, який відбувається під загальним припущенням, що європейська безпека є неподільною, а існування будь-яких «сірих» або «буферних» зон є неприйнятним. А. Квасневський запевняв, що Польща, також як член НАТО і Європейського Союзу, продовжуватиме всіма силами підтримувати зміцнення безпеки України і прагнення України до участі в європейських структурах.

Президент Польщі виражав бажання, щоб кордони між нашими країнами були відкритими, дружніми до людей і водночас виконували свою функцію у боротьбі з організованою злочинністю, наркотиками, нелегальною еміграцією (Polsko-Ukraiński Szczyt Gospodarczy, 1998).

Важливим фактором міждержавного зближення вважав розв'язання історичних конфліктів і подолання упереджень і ворожості. А. Квасневський звертав увагу на глибоку укоріненість конфліктів та негативний вплив тоталітарного минулого: «Ворожнеча і конфлікти між народами зазвичай мають давнє коріння. Але це також факт, що повоєнні десятиліття не скрізь у Європі були однаково сприятливими для тривалого подолання історичної напруженості та проблем. У країнах, що потрапили під радянське панування після Другої світової війни, дружба і братерство між народами були одними з провідних пропагандистських гасел, але реальність була іншою. Тисячі людей зазнали жорстоких переслідувань за політичними, релігійними та етнічними мотивами. Інші були змушені жити в лицемірстві і невігластві, роками стираючи зі своєї пам'яті ті фрагменти історії, які не вписувалися в усталену модель інтернаціоналістичного братерства».

Отримання незалежності державами ЦСЄ та глибинні трансформації дали змогу почати формувати відносини між народами на основі загальнолюдських цінностей і поваги до людської гідності. Однак у багатьох регіонах ця трансформація також розморозила небезпечний потенціал націоналістичних настроїв, ксенофобії та ворожих стереотипів. Суперечки і конфлікти на національному підґрунті сьогодні є однією з найсерйозніших загроз європейській безпеці (Statement by Aleksander Kwasniewski, 1997).

Під час відкриття пам'ятника жертвам табору в Явожно польський президент наголосив на тому, що немає такого обґрунтування, немає такої ідеології, немає такої національної чи державної ідеї, яка могла б виправдати порушення основоположних прав, яка могла б пояснити застосування нелюдських методів колективної відповідальності: «Ніхто і ніщо не може виправдати сталінізм, його злочини і беззаконня. Люди, відповідальні за існування цього табору і за все, що тут від-

бувалося, – винні перед Польщею, винні перед її історією». Метою тоталітарного режиму було назавжди розділити поляків та українців. Однак сучасні суспільства не повинні дивитися на історію як на виправдання для ненависті і помсти, для зведення нових рахунків. Вони повинні дивитися на неї як на застереження і урок на майбутнє: «Тільки вільна нація, суверенна нація, зріла нація може дивитися в обличчя своїй історії, бачити її без ухилянь і сумнівних виправдань. Ненависть – поганий порада. Ми живемо не для того, щоб ненавидіти, а для того, щоб пам'ятати і залишити нашим дітям кращий світ, ніж той, у якому жили наші батьки і діди» (Prezydent Polski i Ukrainy, 1998).

Напередодні саміту президентів Центральної Європи у Львові А. Кваснєвський наводив приклад цього міста як можливість досягнення міжнародного співжиття. У Європі є небагато місць, які символізують досвід останніх кількох сотень років, які є місцем зустрічі стількох культур, які насправді найкраще відображають дух європейської співпраці та співробітництва в Центральній Європі. Різноманітність – це не прокляття: «Різноманітність може бути багатством, і я думаю, що Львів доводить, що чим більше ми відрізняємося і чим більше ми можемо працювати разом, тим більше ми можемо творити і тим більше ми можемо відбудовувати» (Szczyt Prezydentów, 1999).

На переконання А. Кваснєвського, після десятиліття фундаментальних змін, започаткованих у 1989–1991 рр., Центрально-Східна Європа постає як приклад особливого історичного успіху в подоланні міжетнічної напруженості та розбудові регіональної співпраці, зміцненні спільної безпеки і стабільності: «Цей успіх не був нам гарантований, ми завдячуємо йому власними зусиллями, мудрістю та відповідальністю. Адже коли розтанула крига «холодної війни» і мороз ялтинського порядку, постало питання, як суверенні держави цієї частини Європи впораються з багажем важкого минулого. Протягом історії та у спогадах поколінь, що досі живуть тут, людські долі по-різному складалися в киплячій стихії політичних інтересів, національних прагнень, цивілізаційних зіткнень і переплетення культур. Були війни, ворожнеча і конфлікти – залишилися болючі спогади, образи і стереотипи. У вогні розпалених емоцій вони могли б створити вибухонебезпечну суміш. Ми уникнули цієї небезпеки. Ми обрали діалог, відкритість, важке, але послідовне примирення. Ми показали, що хочемо будувати майбутнє на довірі, повазі відмінності та пошуку спільного блага» (Prezydent RP Aleksander Kwaśniewski, 2000).

А. Кваснєвський звертав увагу на нерозв'язаність проблем національних меншин у тоталітарних суспільствах. Коли ялтинська мерзлота розтанула, відкрився рухомий і пульсуючий ландшафт. Відносини Польщі з її сусідами стали діалогом незалежних держав, які проводять суверенну політику – з усіма перевагами, але також і труднощами цієї нової ситуації. Національні меншини також отримали можливість повноцінно та автентично виражати свої потреби, почуття та прагнення. Великі досягнення нашого перехідного періоду – демократія, верховенство права, свобода слова, відкритість суспільного життя, плюралізм поглядів – сприяють дебатам. Вони не придушують суперечки і не штучно замовчують конфлікти (Otwarcie międzynarodowej konferencji, 2000).

Одним з найважливіших та історичних досягнень А. Квасневського слід вважати підписання польсько-української декларації про примирення. У процесі підготовки декларації до підписання відбувалися доволі гострі польсько-українські дискусії. Заступник міністра закордонних справ України А. Бутейко виступав за усунення з тексту речення про пролиту кров поляків на Волині у 1942–1943 рр. Радикальні прихильники примирення пропонували внесення у текст формули «пробачаємо і просимо пробачення», яку було застосовано у відомому листі польського єпископату до німецького у справі міжнародного примирення під час II Ватиканського собору у 1966 р. (AILP, Nowosad, 1997, s. 1, 16).

Напередодні поїздки в Україну президент Польщі зустрівся з групою польської і української молоді у Кракові. Пояснюючи сутність декларації, яка готувалася до підписання, А. Квасневський ствердив, що «польсько-українська повоєнна історія була сповнена драматичних подій, які залишили слід у свідомості поляків та українців. Необхідно назвати те, що було поганим, і сказати, що це ніколи не може повернутися. Необхідно також показати, як багато хорошого було в нашій спільній історії протягом кількох сотень років» (Spotkanie z grupą, 1997).

В інтерв'ю українським ЗМІ польський президент пояснював, що ідея цієї декларації полягає в переконанні, що ми повинні намагатися винести уроки з важкого, драматичного минулого таким чином, щоб це допомогло нам будувати добре майбутнє. Декларація повинна закрити деякі рахунки, створюючи можливість для молодого покоління, щоб польсько-українські відносини були сповнені порозуміння, примирення і багаті на економічні, політичні та культурні контакти: «У цій декларації ми хочемо сказати, що було неправильно, що було трагічно, до чого немає права повернення. Якщо Польща і Україна хочуть жити разом у мирі, в дружбі, то не повинно бути повторення ні драми Волині під час війни, ні операції «Вісла». Це дуже важливо, щоб ми могли подолати погане минуле, щоб ми не будували нових націоналізмів на основі цих подій» (Wywiad dla mediów, 1997).

Пояснюючи концепцію польсько-українського примирення під час промови у Верховній Раді України, А. Квасневський наголосив на тому, що ми також повинні набратися сміливості говорити про те, що було складним у нашій історії і що досі викликає емоції в деяких колах: «Я впевнений, що завдяки мудрому і сміливому промовлянню правди про важке минуле ми знайдемо шлях до справжнього примирення, яке зміцнить добросусідство між Польщею та Україною. Це підказують нам не лише політичні міркування, але й мораль. Наші народи хочуть дивитися насамперед у майбутнє, в якому домінують молодість і бажання творити, а не заціклюватися на проблемах минулого». Але глибоко людська формула «прощаємо і просимо прощення» має сенс навіть тоді, коли хтось не несе безпосередньої відповідальності за драматичні події минулого. Вона вимагає від нас поваги і співчуття до чужого страждання (Wizyta państwowa na Ukrainie 32204, 1997).

Символічним актом польсько-українського порозуміння стала міждержавна декларація про примирення, яка була прийнята на рівні глав держав. 21 травня 1997 р. президенти Польщі та України А. Квасневський і Л. Кучма підписали у Києві спільну заяву про порозуміння і примирення. В преамбулі документа відзначалося, що заява ухвалена, спираючись на усвідомлення історичної відповідальності

щодо теперішнього і майбутнього покоління українців і поляків та ролі Польщі і України у зміцненні безпеки й стабільності у ЦСЄ, оцінюючи важливість стратегічного партнерства обох країн, керуючись постановами Договору про добросусідство, дружні відносини і співпрацю, будучи переконаними у необхідності побудови майбутніх польсько-українських відносин на правді, справедливості, щирому порозумінні і примиренні та прагнучи спільно подолати складну спадщину польсько-українських відносин, щоб тіні минулого не накладалися на теперішні дружні і партнерські зв'язки між обома країнами і народами.

В заяві відзначалося, що протягом багатовікової історії польсько-українського сусідства є багато хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги, співпраці, братерства зброї, та взаємних культурних впливів, які збагачували обидва народи. Не слід оминати також трагічних сторінок, як-от десятиліття воєн XVII і XVIII ст. ст., прояви антиукраїнської політики польських урядів міжвоєнного періоду, переслідування польського населення на Радянській Україні у період сталінських репресій, польсько-український конфлікт періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, події на Волині 1942–1943 рр. та акцію «Вісла»: «Замовчування чи одностороннє висвітлення всіх цих фактів не зменшує болю покривджених і їхніх близьких, не сприяє поглибленню взаєморозуміння між нашими народами. Дорога до справжньої дружби веде передусім через правду і взаєморозуміння. Визнаємо, що жодна мета не може становити виправдання для злочинів, насильства і застосування колективної відповідальності». У заяві відзначалося, що інколи джерела конфліктів були поза Україною і Польщею, склалися через не залежні від поляків і українців обставини та недемократичні політичні системи, нав'язані нашим народам проти їхньої волі.

У заяві запламовувалося виконавців усіх злочинів, які спричинили терпіння загиблیم і примусово переселеним полякам і українцям. Одночасно виражалася вдячність усім, хто протягом тих важких років діяв на користь зближення наших народів.

Оскільки незалежні Україна і Польща є добрими сусідами і стратегічними партнерами, у декларації наголошувалося на важливості подолання кривди, яка залишилася у пам'яті багатьох українців і поляків: «До цього схиляє нас не тільки повага демократичних цінностей, пошана прав людини, основних принципів і норм міжнародного права, але й прагнення побачити Україну і Польщу в об'єднаній Європі».

Інтерпретацією спільного минулого та його складних періодів повинні зайнятися спеціалісти, які в атмосфері відкритості ретельно дослідять факти та підготують їхні об'єктивні оцінки. Для кращого взаєморозуміння між польським і українським народами необхідно стимулювати діалог середовищ, які формують громадську думку. Слід також ширше використовувати можливості польських громадян українського походження і українських громадян польського походження, які своєю працею роблять значний внесок до культурного і економічного розвитку наших держав. Вони повинні стати аніматорами тісної співпраці Польщі і України. Обидві держави повинні опікуватися польською меншиною в Україні і українською меншиною в Польщі, а також підтримувати їх розвиток. У декларації

стверджувалося, що Польща і Україна докладуть старань, щоб свідомість молодого покоління не була обтяжена спогадами трагічних сторінок історії. Майбутнє покоління повинне жити у спільному європейському домі, в якому не буде місця для упереджень і недовіри. Президенти обох держав обіцяли здійснювати патрунування над зміцненням ідеї польсько-українського порозуміння і примирення: «У давнину наші предки виливали воду на шаблі на знак миру, союзу і братерства. І сьогодні ми, поляки і українці, хочемо влити у наші серця почуття дружби і солідарності. На порозі XXI ст. пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє!» (AILP, *Wspólne oświadczenie*, 1997, s.17; *Przewyciężyć gorycz*, 1997, s. 9).

З нагоди підписання спільної декларації президентів України і Польщі про порозуміння і примирення Є. Гедройць видав заяву, в якій назвав цю подію історичною: «Дружба і співпраця наших народів дає надії на стабілізацію у цій частині Європи. Однак декларація обох президентів є тільки дороговказом». На шляху її реалізації необхідно переламати наявні упередження з обох боків, розрахунки кривд, змінити нездатну і неохочу бюрократію та не піддаватися провокаціям: «Ставкою у цій боротьбі є наша і ваша незалежність і демократія» (AILP, List J.Giedroycia, 1997).

Юліуш Урбанович стверджував, що подолання конфліктів є імпульсом до спільного майбутнього та демонструє бажання обох народів опинитися в об'єднаній Європі. Публіцист розглядав польсько-українське примирення на фоні аналогічних процесів у Європі, зокрема порівнював його значення з німецько-французьким (AILP, Urbanowicz, 1997, s. 86–88; *Orzeł z Tryzubem*, 1997, s. 1; *Wizyta na medal*, 1997; Dębski, 1997).

Декларація про примирення була неоднозначно сприйнята насамперед у польському суспільстві. Публіцисти і політики націоналістичного спрямування критикували А. Квасневського за надмірні, на їхню думку, поступки українській стороні. Різко ставилося також питання відновлення цвинтаря Орлят у Львові (AILP, Lipiński, 1997). На зустрічі 7 квітня 2000 р. з прем'єром В. Ющенком А. Квасневський висловився за наповнення політики примирення конкретним змістом, що повинно «мати результатом залучення до взаємної співпраці не тільки політиків, але й громадян» (APRP, *Spotkanie*).

Підтримку намаганням польського і українського керівництва досягнути компромісів у сфері політики пам'яті надавав Папа Римський. З нагоди 60-ї річниці подій на Волині Іоанн Павло II видав звернення, в якому зазначив, що нове тисячоліття вимагає, щоб українці і поляки не залишалися поневоленими сумними споминами минулого: «Роздумуючи над минулими подіями в новій перспективі і будуючи краще майбутнє для всіх, нехай подивляться на себе взаємно поглядом примирення. <...> Заохочую обидва братні народи, щоб безмірно і наполегливо прагнули до пошуків співпраці і миру» (ZNiO, *Katolicka Agencja Informacyjna; Zwільніть серця*, 2009, с. 117–119; *Мир між народами*, 2009, с. 185–190). У своєму коментарі Я. Новак-Єзборанський відзначив, що «лист Папи є дуже міцним виразом підтримки і заохочення для польсько-українського примирення, зокрема пробачення провин і кривд, які обидва народи заподіяли у минулому» (ZNiO, Jan Nowak-Jeziorański).

Польща і Україна піднесли свої відносини до рівня стратегічного партнерства. Реалізація політики міжнародного примирення передбачала також вирішення проблем національних меншин та історичних пам'яток. Виступаючи з промовою 24 червня 2005 р. на відкритті Цвинтаря Орлят, В. Ющенко наголосив на тому, що у Львові відбувається «історична для всієї Європи подія – примирення України і Польщі».

Згідно з домовленостями 2004 р. був проведений як Рік Польщі в Україні, а 2005-й – як рік України в Польщі. Систематично відбуваються зустрічі на найвищому рівні, діє Консультативний комітет. На засіданнях польсько-українського президентського комітету обговорювалися питання європейської і євроатлантичної інтеграції, військово-політичні проблеми, енергетична безпека, хід підготовки до спільного проведення фіналу чемпіонату Європи з футболу 2012 р., культурна і наукова співпраця (APRP, Prezydent RP przyjął Ministra). Зокрема, 29–30 червня 2000 р. у Львові на засіданні Консультативного комітету Президентів Польщі і України обговорювалися проблеми примирення, будови трубопроводу Одеса-Броди, збереження культурної спадщини (APRP, Posiedzenie Komitetu).

В період каденцій А. Кваснєвського було започатковано багато спільних проєктів, зокрема будівництво нафтопроводу Одеса-Броди-Гданськ, спільне виробництво зернозбиральних комбайнів «Бізон» та сільськогосподарських тракторів «Урсус», спільне підприємство з розвідки та видобутку газу в Україні, щорічний польсько-український економічний форум у Жешові, створення польсько-українського військового батальйону, заснування польсько-українського університету, розв'язання проблем національних меншин, подолання негативних стереотипів.

Значні результати було досягнуто в економічній галузі. Обґрунтовуючи концепцію трубопроводу Одеса-Броди-Гданськ, А. Кваснєвський наголошував на тому, що: «шлях, що веде з портів Одеси на північний захід, є природним торговельним шляхом, який історично пов'язує Центральну Європу з Близьким Сходом. Саме тут, через Одеський, Іллічівський, Південний причали, найкоротший шлях з Близького та Середнього Сходу веде не лише до Варшави та Гданська, але й до Берліна та Гамбурга, а також до Стокгольма та Лондона. Це шлях, який оминає політично нестабільні регіони, все більш перевантажені середземноморські шляхи та природний комунікаційний бар'єр Карпатських гір» (Wizyta państwowa na Ukrainie 32203, 1997).

Лобіювання України здійснювалося А. Кваснєвським на багатьох рівнях і форумах. Звертаючись до польських підприємців, А. Кваснєвський закликав до підтримки України: «Польща має обов'язок підтримувати Україну на міжнародному рівні. Я намагаюся це робити, але ви також маєте багато чого зробити. Україна – молода країна, незважаючи на свою велику історію, країна, чия демократія є свіжою, але країна, яка щодня доводить, що вона займає важливу позицію в міжнародному житті. Однак часто це є нездоланим бар'єром для розуміння того, що відбувається в Україні і чому такі інституції, як Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, а також інші міжнародні фінансові організації, повинні підтримувати трансформації, які відбуваються в сусідній Україні. Я прошу вас завжди пам'ятати, що наш обов'язок – підтримувати зусилля України. Чим краще буде Україні, тим

краще буде Польщі. Чим краще буде нашим українським друзям, тим більше ми будемо впевнені в майбутньому нашого регіону і всієї Європи. Це надзвичайно важливе завдання, і я хотів би попросити ділових людей, які зібралися тут, у Жешуві, у 1999 р., бути адвокатами, навіть у невеликому масштабі, але щодня, України, яка є не тільки нашим стратегічним партнером, не тільки нашим великим сусідом, але й нашим другом» (Prezydent Aleksander Kwaśniewski i Leonid Kuczma, 1999).

Лобіюючи інтереси України, польський президент не був згоден з думкою про те, що потрібно спочатку дочекатися ефекту від реформ, а потім допомагати Україні фінансово. Без фінансової допомоги реформ не буде: «І відповідальність сьогодні Валютного фонду, Світового банку, Європейського банку саме в цьому і полягає. Ці інституції мають взяти на себе складні рішення, ми знаємо, ризик ініціативи і ризик підтримки необхідних реформ, які готуються у нашого дружнього сусіда» (Polsko-Ukraiński Szczyt Gospodarczy, 1998).

Україна, з її людським та економічним потенціалом і особливим розташуванням на карті Європи, буде однією з тих країн, які визначатимуть політичну та безпекову архітектуру нашого континенту на десятиліття вперед: «Ми не просто хочемо допомогти в експертному сенсі. Ми повинні все більше бути присутніми в Україні через інвестиції, в банківській системі, в системі страхування, в тих сферах, які ще не відкриті. Це буде реальна підтримка реформ, які відбуваються в Україні, це також буде чітка підтримка включення України в європейську взаємодію» (Prezydent RP i Prezydent Ukrainy, 2000).

А. Квасневський наголошував на необхідності підтримки реформ в Україні. «Ми не повинні припиняти працювати разом і включати Україну в міжнародне співробітництво, в європейські структури та організації, які визначають форму сучасного світу». Україна, з її людським та економічним потенціалом, з її особливим місцем на карті Європи, буде однією з країн, які визначатимуть політичну та безпекову архітектуру нашого континенту на десятиліття вперед. Європа буде іншою, якщо Україна буде залучена до дуже тісної співпраці в різних європейських структурах, якщо вона зможе брати участь у європейському ринку, і Європа буде іншою, якщо ці можливості не будуть створені для України, якщо вона фактично має єдину можливість для розвитку, співпрацюючи зі своїми східними партнерами: «Це не лише питання власного вибору України, який вона вже зробила, але й питання нашої спільної відповідальності за майбутнє незалежної, демократичної та суверенної України. Це також наша спільна відповідальність за майбутнє Європи».

А. Квасневський наголошував на важливості для України накопиченого польського досвіду економічної та політичної трансформації: «Ми готові ним ділитися, вказуючи на те, що вдалося, і застерігаючи від того, що не вдалося. Такий досвід є повчальним, і ми можемо застерегти від деяких помилок чи упущень наших українських партнерів. Ми не просто хочемо допомогти в експертному сенсі. Я думаю, що ми повинні все більше й більше бути присутніми з інвестиціями в Україні, в банківській системі, в системі страхування, в тих сферах, про які ви говорили, які ще не відкриті, які ще попереду. Це також буде дуже реальна підтримка реформ, які відбуваються в Україні. Це також буде дуже чітка підтримка включення України в європейську співпрацю» (Wystąpienie Prezydenta RP, 2000).

У 2004 р. польський президент взяв активну участь у пошуку шляхів виходу з внутрішньо української кризи у період президентських виборів (Kwaśniewski, 2005, s. 13–15). Він організував приїзд до Києва Хав'єра Солани і Валдаса Адамкуса, які виступили як міжнародні посередники на переговорах влади і опозиції. Тоді ж А. Квасневський висунув пропозицію Круглого стола для розв'язання внутрішньо українських протиріч.

А. Квасневський зазначав польські помилки на українському напрямі, особливо в період правління «Права і справедливості»: «Уряд і президент багато років були пасивними щодо України. Певною мірою це стало наслідком очікувань частини електорату ПiС, глибоко вкорінених в історичних питаннях, особливо Волинської різанини. Не було активної політики, яку я проводив і яку продовжували президенти Качинський та Коморовський». На думку А. Квасневського, втрата Варшавою ініціативи призвела до ослаблення її впливів у західних структурах: «Через ці упущення ми втратили перевагу в ЄС і НАТО, де раніше вважалися експертом в українських справах. Не адвокатом, а саме експертом».

А. Квасневський виступив противником реанімації польсько-української унії в імперіалістичному сенсі: «Це означало б, що ми створюємо собі в українцях ворога і повертаємось до найгірших подій минулого». Ідеальним розв'язанням, на думку А. Квасневського, був би вступ України до ЄС. «Тоді у нас немає кордону, але є спільні інтереси, спільні системи, які працюють. Я можу уявити чудові відносини між Польщею та Україною в рамках ЄС, міцною основою є, наприклад, присутність мільйонів українців у Польщі, які тут мешкають та влаштовують своє життя. Був би не проти, якби Польща та Україна як країни-члени ЄС підписали угоду про дуже тісні відносини, захист людей, культурний обмін, вивчення мов» (Я пообіцяв Януковичу, 2023).

У 2004 р. А. Квасневським засновано фундацію “Amicus Europae”, цілями якої є підтримка громадянського суспільства, пропагування євроінтеграції, підтримка країн, що прагнуть до членства в європейських і євроатлантичних структурах, «розвиток Нової Політики Сусідства Європейського Союзу, особливо у разі України і Білорусії», інтеграція національних і релігійних меншин в місцеве суспільство (Fundacja Amicus Europae, 2024).

А. Квасневський є членом впливових міжнародних організацій. Зокрема, він належить до одного з глобальних think tank'ів та організації масонського типу Більдерберзького клубу, до якого вступають тільки за запрошенням. З польських політиків і бізнесменів до неї належать Р. Сікорський, Г. Сухоцька, А. Олеховський. У 2005 р. його кандидатура обговорювалася як можливого кандидата на генерального секретаря НАТО.

Протягом багатьох років експрезидент Польщі займався лобіюванням інтересів України на міжнародній арені. А. Квасневський належав до лобістської групи «Габсбург», створеної П. Манафортом, та займався лобіюванням українських інтересів у США (Aleksander Kwaśniewski lobbował, 2018). Згідно з оцінками Інституту світової політики (Київ), А. Квасневський визнавався найкращим лобістом України. При цьому враховувалися критерії постійного залучення до української тематики; промотування України з міжнародних трибун, зокрема під час міжнародних конференцій, на шпальтах закордонної преси; та помітного сприяння європейській

інтеграції України. Слід зазначити, що до згаданого рейтингу увійшли також польські політики Б. Коморовський, Р. Сікорський, П. Коваль, П. Залевський (Рейтинг «ТОП-10 лобістів», 2014).

Після перемоги Д. Трампа на виборах президента США А. Квасневський висунув пропозицію, щоб А. Дуда, який мав непогані відносини з новообраним главою держави, здійснив «останню місію», якою було б виконання його обов'язку перед Польщею, Україною і регіоном, тобто надати йому правдиву інформацію про ситуацію і не допустити залежності від ілюзій чи наївності (Trump świętuje, 2024).

Близько співпрацює польський експрезидент зі створеною В. Пінчуком, зятем Л. Кучми, Ялтинською Європейською Стратегією, з 2010 р. очолює керівництво організації. В січні 2024 р. А. Квасневський увійшов до складу робочої групи при адміністрації президента України до справ безпеки та інтеграції з НАТО, яку очолювали А. Єрмак і А. Расмуссен. Метою діяльності групи є опрацювання системних рішень стосовно інтеграції до Північно-Атлантичного альянсу. До групи також увійшли Б. Джонсон, Х. Клінтон, С. Марін, В. Кларк, К. Більд і М. Белька (Kwaśniewski i Belka, 2024).

А. Квасневський переконаний, що з різних варіантів завершення російсько-української війни заморожений конфлікт був би найгіршим розв'язанням: «Це не є мир, це є лише заморожена війна, яка, на мою думку, буде діяти на користь Путіна: дає йому час на перегруповування армії, на виробництво більшої кількості зброї, а для України це фатальне повідомлення, оскільки Україна не матиме повернутих територій, не зможе думати про своє майбутнє, ніколи не знатиме, коли ця війна може бути розморожена» (Ketlerienė, 2024).

Соціологічні опитування 2018 р. засвідчили, що А. Квасневський має найвищий рейтинг серед президентів Польщі, набравши 36%, тоді як 25% не змогли визначитися, 11% має Л. Качинський, 11% – А. Дуда, 7% – Л. Валенса, 4% – Б. Коморовський і 1% – В. Ярузельський (Polacy wybrali, 2018). Дружина А. Квасневського – Йоланта, впевнено лідирує у рейтингу перших дам, набравши 51%, тоді як Агата Корнгаузер-Дуда має 11%, Марія Качинська – 10%, Анна Коморовська – 2%, Данута Валенса – 1%, не змогли визначитися – 24% (Najlepsza Pierwsza Dama, 2018).

Президентура А. Квасневського вирізняється порівняно з правліннями інших глав держави III Речі Посполитої. За його каденції ухвалено нову Конституцію, Польща вступила в ЄС і НАТО. А. Квасневський один з небагатьох президентів, який двічі обирався на посаду, причому перший раз переміг на виборах Нобелівського лауреата і лідера легендарної «Солідарності» Л. Валенсу. Успіхи А. Квасневського зумовлені як глобальною міжнародною атмосферою 90-х – початку 00-х років, тобто домінуванням Заходу і ліберально-демократичних настроїв після перемоги у Холодній війні, розпадом соціалістичного табору і слабкістю Росії, так і особистими якостями лідера, зокрема харизмою, толерантністю, вмінням виступати понад партійними поділами. Започатковані А. Квасневським ініціативи, як-от запрошення України до групи центрально-європейських держав, підтримка реформ і демократизації, лобіювання вступу до НАТО і ЄС, декларація про примирення, побудова нафтопроводу Одеса-Гданськ, щорічний економічний форум в Жешові, створення польсько-українського військового підрозділу, залишаються актуальними.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Звільніть серця від отрути. Лист Івана Павла II напередодні відзначення 60 річниці волинської трагедії. (2009). *Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій»*. Київ; Варшава: Дух і Літера; Об'єднання українців у Польщі, 117–119.

Мир між народами є можливим. Лист польських та українських єпископів про взаємне поєднання. (2009). *Волинь: дві пам'яті. Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій»*. Київ; Варшава: Дух і Літера; Об'єднання українців у Польщі, 2009, 185–190.

Рейтинг «ТОП-10 лобістів України у світі». (2014). <https://iwp.org.ua/publication/rejtyng-top-10-lobistiv-ukrayiny-u-sviti>.

«Я пообіцяв Януковичу, що оголошу його винним у кровопролитті». Спогади Квасневського про Майдан. (2023). <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/11/21/7173918>.

Archiwum Prezydenta RP (APRP). Zespół Informacji i Komunikacji Społecznej. Sygn. 420 / 3. t.2. K. 74. Spotkanie Prezydenta RP z Premierem Ukrainy.

APRP. Zespół Informacji i Komunikacji Społecznej. Sygn. 420 / 3. t.5. K. 111. Prezydent RP przyjął Ministra Kultury i Sztuki Ukrainy.

APRP. Zespół Informacji i Komunikacji Społecznej. Sygn. 420 / 3. t.3. K. 89. Posiedzenie Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Polski i Ukrainy we Lwowie.

Les Archives de l'Institut Littéraire a Paris (AILP). Les Coupures de Presse (CP). 1996. Vol. 1. P. 59. Rosolak, E. (1996). Zagraniczny chrzest prezydenta. *Trybuna*, 12. 15.01.1996.

AILP. CP. 1996. Vol. 2. P. 360. Krzemień, E. (1996). Zapraszamy Ukrainę. *Gazeta Wyborcza*, 8–9. 06.1996.

AILP. CP. 1996. Vol. 3. P. 649. Rozmowa o wschodnich sąsiadach. (1996). *Gazeta Wyborcza*, 7–8.12.1996.

AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 258. Nowosad, A. (1997). Woda wylana na szable. *Nowy Dziennik*, 22.05.1997, 1, 16.

AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 260. Orzeł z Tryzubem. (1997). *Gazeta Wyborcza*, 118. 22.05.1997, 1.

AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 285. Lipiński, Z. (1997). Deklaracja hańby. *Myśl Polska*. 1.06.1997.

AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 304. Urbanowicz, J. (1997). Znak pokoju. Dalsza integracja Europy jest niemożliwa bez przewyciężenia historycznych uprzedzeń. *Wprost*. 25.05.1997, 86, 88.

AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 304. Wspólne oświadczenie prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu podpisane w Kijowie 21.V. 1997 r. (1997). *Dziennik Związkowy*. 13–15 VI 1997, 17.

AILP. Wł. Żeleński. *List J.Giedroycia do Wł.Żeleńskiego*. Maisons-Laffitte, 5 VI 1997. Aleksander Kwaśniewski lobbował w USA na rzecz Ukrainy? Miał należeć do “grupy Habsburg” Paula Manafort. (2018). <https://wiadomosci.wp.pl/aleksander-kwasniewski-lobbowal-w-usa-na-rzecz-ukrainy-mial-nalezec-do-grupy-habsburg-paula-manaforta-6295506456946817a>.

Dębski W.S. (1997) Pierwsze umowy. *Trybuna*, 117. 21.05.1997.

Fundacja Amicus Europae. (2024). <https://kwasniewskialeksander.pl/dzialalnosc-prezydenta/fundacja-amicus-europae>.

Otwarcie międzynarodowej konferencji “Polska – jej sąsiedzi i jej mniejszości”. (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/otwarcie-miedzynarodowej-konferencji-polska-jej-sasiedzi-i-jej-mniejszosci,33875,archive>.

Informacja o Komitecie Konsultacyjnym Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy. (1993). *Між cycідamu / Міędzy sąsiadami*, 3, 156.

Ketlerienė A. Kwaśniewski: zamrożony konflikt byłby fatalnym rozwiązaniem dla Ukrainy. (2024). <https://www.lrt.lt/pl/wiadomosci/1261/2425459/kwasniewski-zamrozony-konflikt-byly-fatalnym-rozwiazaniem-dla-ukrainy>.

Komunikat z posiedzenia Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy. (1993). *Між cycідamu / Міędzy sąsiadami*, 3, 156–158.

Kwaśniewski A. (2005). Polska polityka wschodnia. *Polska polityka wschodnia. Materiały konferencji zorganizowanej w dniach 28–29 października 2005 roku we Wrocławiu*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 13–15.

Kwaśniewski i Belka członkami grupy roboczej ds. integracji Ukrainy z NATO (2024). <https://www.pap.pl/aktualnosci/kwasniewski-i-belka-czlonkami-grupy-roboczej-ds-integracji-ukrainy-z-nato>.

Najlepsza Pierwsza Dama niepodległej Polski. Nasz sondaż. (2018). <https://opinie.wp.pl/najlepsza-pierwsza-dama-niepodleglej-polski-nasz-sondaz-6285366631860353g/1>.

Polacy wybrali najlepszego prezydenta III RP. Olbrzymia przewaga. (2018). <https://wiadomosci.wp.pl/polacy-wybrali-najlepszego-prezydenta-iii-rp-olbrzymia-przewaga-6247867594126977a>.

Polsko-Ukraiński Szczyt Gospodarczy w Rzeszowie. (1998). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/polsko-ukrainski-szczyt-gospodarczy-w-rzeszowie,32525,archive>.

Prezydenci Aleksander Kwaśniewski i Leonid Kuczma na II szczycie gospodarczym Polska – Ukraina w Rzeszowie. (1999). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/prezydenci-aleksander-kwasniewski-i-leonid-kuczma-na-ii-szczycie-gospodarczym-polska-ukraina-w-rzeszowie,32944,archive>.

Prezydenci Polski i Ukrainy odsłoniли Pomnik Więźniów Obozu w Jaworznie (1998). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/prezydenci-polski-i-ukrainy-odslonili-pomnik-wiezniow-obozu-w-jaworznie,32524,archive>.

Prezydent RP Aleksander Kwaśniewski wziął udział w konferencji “Zapobieganie konfliktom etnicznym w Europie...” (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/preezydent-rp-aleksander-kwasniewski-wzial-udzial-w-konferencji-zapobieganie-konfliktom-etnicznym-w-europie,34036,archive>.

Prezydent RP i Prezydent Ukrainy wzięli udział w Szczycie Gospodarczym Polsko-Ukraińskim (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/prezydent-rp-i-prezydent-ukrainy-wzieli-udzial-w-szczycie-gospodarczym-polsko-ukrainskim,33752,archive>.

Przewyciężyć gorycz. Wspólne oświadczenie prezydentów Polski i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu (1997). *Gazeta Wyborcza*, 118. 22.05.1997, 9.

Rozmowa z prezydentem Aleksandrem Kwasniewskim. Rozmawiał B.Osadcuk (1997). *Dziennik Kijowski*, 4 (59). Luty 1997, 1, 3.

Spotkanie z grupą młodzieży polskiej i ukraińskiej (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/spotkanie-z-grupa-mlodziezy-polskiej-i-ukrainskiej,32219,archive>.

Statement by Aleksander Kwasniewski, President of the Republic of Poland at the Conference “Coexistence of nations and...” (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/statement-by-aleksander-kwasniewski-president-of-the-republic-of-poland-at-the-conference-coexistence-of-nations-and,32286,archive>.

Szczyt Prezydentów Europy Środkowej we Lwowie. (1999). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/szczyt-prezydentow-europy-srodkowej-we-lwowie,32996,archive>.

Trump świętuje. Kwasniewski spodziewa się kłopotów. (2024). <https://wiadomosci.wp.pl/trump-swietuje-kwasniewski-spodziewa-sie-kopotow-7089697446968064a>.

Wizyta na medal. Kwasniewski: Stosunki Polski i Ukrainy są ważne i dla nas i dla Europy. (1997). *Sztandar Młodych*, 98. 21.05.1997.

Wizyta państwowa na Ukrainie. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wizyta-panstwowa-na-ukrainie,32205,archive>.

Wizyta państwowa na Ukrainie. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wizyta-panstwowa-na-ukrainie,32204,archive>.

Wizyta państwowa na Ukrainie. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wizyta-panstwowa-na-ukrainie,32203,archive>.

Wystąpienie Prezydenta RP Aleksandra Kwasniewskiego na III polsko – ukraińskim szczycie gospodarczym Rzeszów, 26 maja. (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wystapienie-prezydenta-rp-aleksandra-kwasniewskiego-na-iii-polsko-ukrainskim-szczycie-gospodarczym-rzeszow-26-maja,33753,archive>.

Wywiad dla mediów ukraińskich. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wywiad-dla-mediow-ukrainskich,32209,archive>.

Zakład Narodowy i.Ossolińskich (ZNiO). Dział rękopisów (DR). Akc. 115/06. Npgn. Fax. Katolicka Agencja Informacyjna. Jan Paweł II wystosował list z okazji 60. rocznicy wydarzeń na Wołyniu. 08-07-2003, 2.

ZNiO. DR. Akc. 115/06. Npgn. Jan Nowak-Jeziorański. Fax. 08/07/03.

REFERENCES

- Archiwum Prezydenta RP (APRP). Zespół Informacji i Komunikacji Społecznej. Sygn. 420 / 3. t.2. K. 74. Spotkanie Prezydenta RP z Premierem Ukrainy (in Polish).
- APRP. Zespół Informacji i Komunikacji Społecznej. Sygn. 420 / 3. t.5. K. 111. Prezydent RP przyjął Ministra Kultury i Sztuki Ukrainy (in Polish).
- APRP. Zespół Informacji i Komunikacji Społecznej. Sygn. 420/3. t.3. K. 89. Posiedzenie Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Polski i Ukrainy we Lwowie (in Polish).
- Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). Les Coupures de Presse (CP). 1996. Vol. 1. P. 59. Rosolak, E. (1996). Zagraniczny chrzest prezydenta. *Trybuna*. № 12. 15.01.1996 (in Polish).
- AILP. CP. 1996. Vol. 2. P. 360. Krzemień, E. (1996). Zapraszamy Ukrainę. *Gazeta Wyborcza*. 8–9. 06.1996 (in Polish).
- AILP. CP. 1996. Vol. 3. P. 649. Rozmowa o wschodnich sąsiadach. (1996). *Gazeta Wyborcza*. 7–8.12.1996 (in Polish).
- AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 258. Nowosad, A. (1997) Woda wylana na szable. *Nowy Dziennik*. 22.05.1997. S. 1, 16 (in Polish).
- AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 260. Orzeł z Tryzubem. (1997) *Gazeta Wyborcza*. № 118. 22.05.1997. S. 1 (in Polish).
- AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 285. Lipiński, Z. (1997). Deklaracja hańby. *Myśl Polska*. 1.06.1997 (in Polish).
- AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 304. Urbanowicz, J. (1997) Znak pokoju Dalsza integracja Europy jest niemożliwa bez przewyciężenia historycznych uprzedzeń. *Wprost*. 25.05.1997, 86, 88 (in Polish).
- AILP. CP. 1997. Vol. 2. P. 304. Wspólne oświadczenie prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu podpisane w Kijowie 21.V. 1997 r. (1997) *Dziennik Związkowy*. 13–15 VI 1997, 17 (in Polish).
- AILP. Wł. Żeleński. *List J. Giedroycia do Wł. Żeleńskiego*. Maisons-Laffitte, 5 VI 1997 (in Polish).
- Aleksander Kwaśniewski lobbował w USA na rzecz Ukrainy? Miał należeć do “grupy Habsburg” Paula Manaforta. (2018). <https://wiadomosci.wp.pl/aleksander-kwasniewski-lobbowal-w-usa-na-rzecz-ukrainy-mial-nalezec-do-grupy-habsburg-paula-manaforta-6295506456946817a> (in Polish).
- Dębski W.S. (1997) Pierwsze umowy. *Trybuna*. № 117. 21.05.1997 (in Polish).
- Fundacja Amicus Europae. (2024). <https://kwasniewskialeksander.pl/dzialalnosc-prezydenta/fundacja-amicus-europae> (in Polish).
- Informacja o Komitecie Konsultacyjnym Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy. (1993). *Між сусідями / Między sąsiadami*. № 3. Kraków, 156 (in Polish).
- “Іа пообітсиав Януковичу, шхо оholoshу yoho vynnym u krovoprolytti”. Spohady Kvasnevskoho pro Maidan. (2023). [tps://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/11/21/7173918](https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/11/21/7173918) (in Ukrainian).
- Ketlerienė A. Kwaśniewski: zamrożony konflikt byłby fatalnym rozwiązaniem dla Ukrainy. (2024). <https://www.lrt.lt/pl/wiadomosci/1261/2425459/kwasniewski-zamrozony-konflikt-bylby-fatalnym-rozwiazaniem-dla-ukrainy> (in Polish).

Komunikat z posiedzenia Komitetu Konsultacyjnego Prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy. (1993). *Між сусідами / Między sąsiadami*. № 3. Kraków, 1993, 156–158 (in Polish).

Kwaśniewski A. Polska polityka wschodnia. *Polska polityka wschodnia. Materiały konferencji zorganizowanej w dniach 28-29 października 2005 roku we Wrocławiu*. Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2005, 13–15 (in Polish).

Kwaśniewski i Belka członkami grupy roboczej ds. integracji Ukrainy z NATO. (2024). <https://www.pap.pl/aktualnosci/kwasniewski-i-belka-czlonkami-grupy-roboczej-ds-integracji-ukrainy-z-nato> (in Polish).

Myr mizh narodamy ye mozhlyvym. (2009). Lyst polskykh ta ukrainskykh yepyskopiv pro vzaiemne poiednannia. *Volyn: dvi pam'iaty. Zbirka statei, opublikovanykh u "Hazeti vyborchii" / Per. z pol. / Uporiadnyk M.Voitsekhovskiy*. Kyiv; Varshchava: Dukh i Litera; Ob'iednannia ukraintsiiv u Polshchi, 2009, 185–190 (in Ukrainian).

Najlepsza Pierwsza Dama niepodległej Polski. Nasz sondaż. (2018). <https://opinie.wp.pl/najlepsza-pierwsza-dama-niepodleglej-polski-nasz-sondaz-6285366631860353g/1> (in Polish).

Otwarcie międzynarodowej konferencji “Polska – jej sąsiedzi i jej mniejszości”. (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/otwarcie-miedzynarodowej-konferencji-polska-jej-sasiedzi-i-jej-mniejszosci,33875,archive> (in Polish).

Polacy wybrali najlepszego prezydenta III RP. Olbrzymia przewaga. (2018). <https://wiadomosci.wp.pl/polacy-wybrali-najlepszego-prezydenta-iii-rp-olbrzymia-przewaga-6247867594126977a> (in Polish).

Polsko-Ukraiński Szczyt Gospodarczy w Rzeszowie. (1998). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/polsko-ukrainski-szczyt-gospodarczy-w-rzeszowie,32525,archive> (in Polish).

Prezydenci Aleksander Kwaśniewski i Leonid Kuczma na II szczycie gospodarczym Polska – Ukraina w Rzeszowie. (1999). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/prezydenci-aleksander-kwasniewski-i-leonid-kuczma-na-ii-szczycie-gospodarczym-polska-ukraina-w-rzeszowie,32944,archive> (in Polish).

Prezydenci Polski i Ukrainy odsłoniли Pomnik Więźniów Obozu w Jaworznie. (1998). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/prezydenci-polski-i-ukrainy-odslonili-pomnik-wiezniow-obozu-w-jaworznie,32524,archive> (in Polish).

Prezydent RP Aleksander Kwaśniewski wziął udział w konferencji “Zapobieganie konfliktom etnicznym w Europie...” (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/preezydent-rp-aleksander-kwasniewski-wzial-udzial-w-konferencji-zapobieganie-konfliktom-etnicznym-w-europie,34036,archive> (in Polish).

Prezydent RP i Prezydent Ukrainy wzięli udział w Szczycie Gospodarczym Polsko-Ukraińskim. (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/prezydent-rp-i-prezydent>

ukrainy-wzieli-udzial-w-szczycie-gospodarczym-polsko-ukrainskim,33752,archive (in Polish).

Przezwyciężyć gorycz. Wspólne oświadczenie prezydentów Polski i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu. (1997). *Gazeta Wyborcza*. № 118. 22.05.1997, 9 (in Polish).

Rozmowa z prezydentem Aleksandrem Kwaśniewskim. Rozmawiał B.Osadczuk. (1997). *Dziennik Kijowski*. № 4 (59). Luty 1997, 1, 3 (in Polish).

Reitynh “TOP-10 lobistiv Ukrainy u sviti”. (2014). URL: <https://iwp.org.ua/publication/rejtyng-top-10-lobistiv-ukrayiny-u-sviti> (in Ukrainian).

Spotkanie z grupą młodzieży polskiej i ukraińskiej. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/spotkanie-z-grupa-mlodziezy-polskiej-i-ukrainskiej,32219,archive> (in Polish).

Statement by Aleksander Kwasniewski, President of the Republic of Poland at the Conference “Coexistence of nations and...” (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/statement-by-aleksander-kwasniewski-president-of-the-republic-of-poland-at-the-conference-coexistence-of-nations-and,32286,archive>.

Szczyt Prezydentów Europy Środkowej we Lwowie. (1999). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/szczyt-prezydentow-europy-srodkowej-we-lwowie,32996,archive> (in Polish).

Trump świętuje. Kwaśniewski spodziewa się kłopotów. (2024). <https://wiadomosci.wp.pl/trump-swietuje-kwasniewski-spodziewa-sie-klopotow-7089697446968064a> (in Polish).

Wizyta na medal. Kwaśniewski: Stosunki Polski i Ukrainy są ważne i dla nas i dla Europy. (1997). *Sztandar Młodych*. № 98. 21.05.1997 (in Polish).

Wizyta państwowa na Ukrainie. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wizyta-panstwowa-na-ukrainie,32205,archive> (in Polish).

Wizyta państwowa na Ukrainie. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wizyta-panstwowa-na-ukrainie,32204,archive> (in Polish).

Wizyta państwowa na Ukrainie. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wizyta-panstwowa-na-ukrainie,32203,archive> (in Polish).

Wystąpienie Prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego na III polsko – ukraińskim szczycie gospodarczym Rzeszów, 26 maja. (2000). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wystapienie-prezydenta-rp-aleksandra-kwasniewskiego-na-iii-polsko-ukrainskim-szczycie-gospodarczym-rzeszow-26-maja,33753,archive> (in Polish).

Wywiad dla mediów ukraińskich. (1997). <https://www.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-aleksandra-kwasniewskiego/aktualnosci/rok-2000-i-starsze/wywiad-dla-mediow-ukrainskich,32209,archive> (in Polish).

Zakład Narodowy i.Ossolińskich (ZNiO). Dział rękopisów (DR). Akc. 115/06. Npgn. Fax. *Katolicka Agencja Informacyjna*. Jan Paweł II wystosował list z okazji 60. rocznicy wydarzeń na Wołyniu. 08–07–2003, 2 (in Polish).

ZNiO. DR. Akc. 115/06. Npgn. Jan Nowak-Jeziorański. Fax. 08/07/03 (in Polish).

Zvilnit sertsia vid otruty. (2009). Lyst Ivana Pavla II naperedodni vidznachennia 60 richnytsi volynskoi trahedii. *Volyn: dvi pam'iaty. Zbirka statei, opublikovanykh u "Hazeti vyborchii" / Per. z pol. / Uporiadnyk M. Voitsekhovskiy*. Kyiv; Varshchava: Dukh i Litera; Ob'iednannia ukraintsiv u Polshchi, 2009, 117–119 (in Ukrainian).

Mykola GENYK

Ph.D. (History)

Associate Professor of the Department of Political Institutions and Processes

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5716-8299>

e-mail: mykola.genyk@ukr.net

LOBBYING UKRAINE'S INTERESTS IN THE POLITICAL ACTIVITIES OF ALEKSANDER KWASNIEWSKI

The implementation of the principles of Polish-Ukrainian reconciliation devised by emigrant circles in the practical plane of interstate relations is perhaps one of the most important stages of the reconciliation process itself. Politicians, statesmen and governments have been playing a key role in this. Much of the credit for the Polish-Ukrainian rapprochement goes to the Polish politician, journalist and public figure Aleksander Kwasniewski. The concept of Polish-Ukrainian cooperation in A. Kwasniewski's political thought has included several elements: advocating the crucial importance of the Warsaw-Kyiv axis for the security of the whole region of East and Central Europe, resolving historical disputes, liberalizing policies towards national minorities, achieving reconciliation, and lobbying for Ukraine's European integration and economic aspirations.

The normalization of Polish-Ukrainian relations, the institutionalization of bilateral reconciliation and the advocacy of Ukraine's interests in the international arena have become important areas of Alexander Kwasniewski's activities. During his two presidential terms, he initiated a number of bilateral projects in the political and economic spheres. A. Kwasniewski took part in resolving the 2004 internal Ukrainian crisis, and currently serves as an adviser to Ukrainian political institutions and an expert in bilateral cooperation. He has been repeatedly recognized as the best lobbyist for Ukraine in the international arena. In the context of Polish-Ukrainian cooperation, A. Kwasniewski's presidency stands out among the presidencies of other heads of state of the Third Rzeczpospolita. During his term, a new Constitution was adopted, and Poland joined the EU and NATO. The initiatives launched by A. Kwasniewski: inviting Ukraine to join the group of Central European states, supporting reforms and democratization, lobbying for NATO and EU membership, the declaration of reconciliation, the construction of the Odesa-Gdansk oil pipeline, the annual economic forum in Rzeszow, and the creation of a Polish-Ukrainian military unit, have lost none of their relevance in the current situation.

Keywords: Polish-Ukrainian relations, Polish-Ukrainian reconciliation, Aleksander Kwasniewski, lobbying.

Інна ЯРОЩУК

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політичних наук та історії

Київського національного університету будівництва та архітектури

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8639-6648>

e-mail yaroshchuk.inna@ukr.net

ОСВІТА І НАУКА ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПРИМИРЕННЯ: ПОДОЛАННЯ ІСТОРИЧНИХ УПЕРЕДЖЕНЬ У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ДІАЛОЗІ

У статті досліджується роль освіти та науки як ключових інструментів примирення між Україною та Польщею, зокрема у контексті подолання історичних упереджень та формування культури діалогу. Акцентовується увага на значенні освіти у формуванні необхідності створення об'єктивних підручників, що відображають погляди обох народів. Наводяться приклади успішного функціонування навчальних закладів з українською мовою навчання у Польщі, які сприяють збереженню національної ідентичності та інтеграції у польське суспільство.

Аналізується вплив наукового середовища на деполітизацію історичної пам'яті через міждисциплінарні дослідження, конференції, академічні обміни та публікації. Особлива увага приділяється спільним українсько-польським історичним комісіям, які відіграють роль платформ для конструктивного діалогу щодо спірних сторінок минулого.

Розглядаються меморіальні ініціативи та культурні проекти, що сприяють формуванню спільної культури пам'яті. Підкреслюється, що лише через розвиток критичного мислення, повагу до історичної правди, відкритість до різних точок зору та активне міжкультурне співробітництво можна подолати стереотипи та досягти справжнього порозуміння між народами. Освіта і наука в цьому процесі виступають не лише засобом передачі знань, але й інструментом гуманітарної трансформації міждержавних відносин.

Ключові слова: Польща, Україна, освіта, наука, примирення, історичні упередження, діалог.

Історичні відносини між Україною та Польщею характеризуються складністю та багатогранністю, що зумовлено як спільним історичним шляхом, так і численними конфліктними подіями. Незважаючи на стратегічне партнерство та активну взаємодію у сферах політики, безпеки й культури, у свідомості обох народів досі існують стійкі стереотипи. Вони є наслідком відмінностей у трактуванні спільного минулого та наслідком суперечливих інтерпретацій історії. Саме тому освіта та наука набувають особливого значення як засоби для подолання упереджень, зміцнення взаємоповаги та розвитку сталого міжнаціонального, міжкультурного діалогу.

Нині, коли геополітичні зміни у Центральній-Східній Європі вимагають консолідації зусиль демократичних держав, питання гуманітарного порозуміння між Україною та Польщею набуває особливої актуальності. В умовах зростання зовнішніх загроз обидві країни мають спільний інтерес у формуванні довготривалого

партнерства, яке ґрунтується не лише на політичній чи економічній основі, а й на взаємному розумінні історичного досвіду та культурної спадщини. Таке порозуміння може стати основою для поглиблення суспільної довіри і зміцнення європейської солідарності.

Одним із ключових напрямів цього процесу є вивчення спільної історії у навчальних закладах, реалізація спільних освітніх і наукових проєктів, а також розвиток академічного обміну. Завдяки цьому молоде покоління українців і поляків отримує можливість краще пізнати одне одного, позбутися стереотипів та сформулювати нове бачення складного минулого. Підхід до історії, заснований на діалозі, а не протистоянні, відкриває шлях до подолання ворожих наративів, що досі затьмарюють міждержавні відносини.

Науковці установ Національної академії наук України, зокрема Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, провели всебічне дослідження українсько-польських міждержавних і міжетнічних відносин упродовж XX–XXI століть. У роботі вказаного Інституту проаналізовано ключові суперечності, які виникли на тлі геополітичних зрушень у Центрально-Східній Європі після двох світових війн та розпаду соціалістичної системи. Особливу увагу приділено формуванню стереотипів у сприйнятті українців і поляків та вивченню польського досвіду реформ як можливого орієнтира для розвитку сучасної України (Литвин, 2017). В. Вознюк у дослідженні «Співробітництво України та Республіки Польща у галузі науки та освіти в 90-их рр. XX – на початку XXI ст.» аналізує особливості співпраці прикордонних регіонів, політико-правову базу взаємодії, а також специфіку наукової та освітньої діяльності (Вознюк, 2018). І. Цепенда та Л. Хахула узагальнюють практику реалізації спільних наукових ініціатив, таких як семінари «Україна – Польща: важкі питання», які стали майданчиком для обговорення історично складних тем (Цепенда, Хахула, 2024, с. 348–360). У статті І. Герлах, Л. Українець «Особливості співробітництва України та Польщі на ринку освітніх послуг» проаналізовано напрями освітнього співробітництва України та Польщі та основні нормативні документи, що регулюють відносини у сфері науки та освіти обох країн. Автори розглянули чинники, які стимулюють освітню міграцію української молоді до Польщі, та проаналізували наслідки цього явища для України (Герлах, Українець, 2022, с. 16).

Статистичні дані свідчать про стрімке зростання кількості українських студентів у польських вишах: у 2013 р. їх налічувалося 9,7 тис., у 2014 – 15,1 тис., у 2015 – 23,3 тис., у 2016 – 30,5 тис. За повідомленням видання «Rzeczpospolita» станом на вересень 2021 р. близько 40 тис. з 82,5 тис. іноземних студентів у Польщі були громадянами України (Сухорольська, 2017, с. 101). О. Другов акцентує увагу на необхідності створення Державної політики освітньої міграції, яка б регулювала це явище з урахуванням інтересів національної економіки і суспільного розвитку (Другов, 2022).

З огляду на нові геополітичні виклики актуальність гуманітарного порозуміння між Україною та Польщею значно зростає. Вивчення спільної історії у навчальних закладах, реалізація спільних освітніх і наукових проєктів, а також розвиток академічного обміну можуть стати підґрунтям для переосмислення минулого та налагодження взаєморозуміння.

Метою статті є аналіз ролі освіти і науки як чинників подолання історичних упереджень між Україною та Польщею, а також виявлення механізмів, здатних сприяти формуванню нової якості міждержавного та міжнаціонального співробітництва.

Історична пам'ять є водночас потужним ресурсом і серйозною перешкодою у розвитку українсько-польських відносин. Вона формує основу колективної ідентичності, зберігає зв'язок із минулим, слугує джерелом морально-етичних орієнтирів, але водночас може породжувати упередження та посилювати конфлікти. Історична пам'ять відіграє подвійне значення у формуванні міждержавних і міжнаціональних відносин. З одного боку, вона є ресурсом колективної ідентичності, що дозволяє суспільству зберігати зв'язок із минулим, формувати культурну спадщину, обґрунтовувати морально-етичні орієнтири. У контексті польсько-українських відносин це означає можливість звертатися до спільних сторінок історії – періодів співпраці, взаємного культурного обміну, боротьби проти спільних загроз (наприклад, у XX ст. під час протистояння тоталітарним режимам).

З іншого боку, історична пам'ять часто стає бар'єром, коли на перший план виходять травматичні, конфліктні епізоди минулого, як-от акти насильства проти цивільного населення в міжвоєнний період, події на Волині у 1943 р., депортаційна операція «Вісла» 1947 р. Ці події часто інтерпретуються по-різному в українському та польському суспільствах, що спричиняє емоційне напруження, політичні спекуляції і суспільне непорозуміння.

Історична пам'ять не має бути простором розбрату – вона може і повинна стати основою взаємного визнання і примирення, але для цього необхідна чесність, відкритість до діалогу та відмова від мови звинувачень на користь мови відповідальності. Усунення білих плям у спільній історії – це не примха, а необхідність для подальшого порозуміння та майбутньої співпраці. У сучасному світі пам'ять часто використовується як політичний інструмент. Її інтерпретація здатна змінюватися залежно від офіційної риторики та суспільних наративів. Саме тому критичний гуманітарний підхід до аналізу минулого, відкритий до діалогу, є вкрай необхідним. У цьому контексті науковці й освітяни можуть відігравати роль посередників у переосмисленні болісних сторінок історії. Як відомо, політичні режими нерідко використовують історію як інструмент впливу на суспільну свідомість – через вибіркиму інтерпретацію фактів, героїзацію або демонізацію певних подій та постатей. У міждержавному контексті це особливо небезпечно, адже спотворення минулого може перетворюватися на джерело ворожнечі або виправдання агресії.

В українсько-польських відносинах траплялися періоди, коли саме політичний дискурс загострював історичні конфлікти, що вже почали втрачати актуальність для молодого покоління. У цьому контексті незалежна наукова спільнота повинна виступати контрбалансом популізму, забезпечуючи неупереджене осмислення минулого на основі методології, етичних стандартів та плюралізму джерел.

У такому підході освіта та наука мають ключову роль: історики, культурологи, соціологи, філософи можуть не лише деконструювати національні міфи, а й запропонувати інтегративну модель пам'яті, яка не заперечує болісного досвіду, але й не перетворює його на перешкоду для сучасної співпраці. Шкільна освіта починаю-

чи з молодшого віку формує базові уявлення про інші народи. Якість підручників з історії, літератури, громадянської освіти безпосередньо впливає на формування міжнаціональної толерантності. Досвід свідчить, що однобічне висвітлення подій у навчальних матеріалах породжує стереотипи, які важко подолати в дорослому віці.

Однак існують і приклади позитивної практики. Зокрема, загальноосвітній комплекс у Лігниці (Республіка Польща), де функціонує ліцей з українською мовою навчання, став важливим осередком культурного життя української громади. Середня школа ім. Лесі Українки в Бартошицях також активно розвиває українську ідентичність серед місцевої молоді та новітніх переселенців, спростовуючи міфи про шкідливість двомовного середовища. Ці заклади доводять, що навчання рідною мовою не лише не шкодить, а і сприяє засвоєнню інших мов, зокрема польської. Окрім навчального процесу, вони реалізують культурні ініціативи: майстер-класи, конкурси, екскурсії та поїздки в Україну, які зміцнюють зв'язок із батьківщиною та підтримують національну ідентичність. Для сприяння зниженню рівня стереотипів серед молоді проводяться різні позашкільні ініціативи, такі як міжшкільні дебати, літні табори, на яких українські та польські школярі можуть поділитися думками щодо конкретної теми. Одним з таких є щорічні молодіжні зустрічі та програми обміну, організовані Польсько-українською Радою у співпраці Міністерств освіти обох країн.

Уряд Польщі активно впроваджує власні освітні установи за кордоном, реалізуючи програми, спрямовані на залучення іноземних студентів. Ініціативи на кшталт «Ready, Study, Go! Poland» і «Research & Go Poland», які підтримують Міністерство науки та вищої освіти спільно з МЗС Польщі, демонструють зацікавленість у розширенні академічної співпраці з іншими країнами, зокрема Україною (Грач, Пилат, 2022).

Окремо варто згадати про спільні ініціативи істориків, які працюють над створенням підручників, що намагаються врахувати обидві національні перспективи. Це сприяє розвитку культури діалогу та формує повагу до історичного різноманіття. Співпраця науковців, реалізація міждисциплінарних проєктів і академічні обміни стали основою для переосмислення суперечливих сторінок минулого.

Наукове співробітництво також забезпечує деполітизацію історичного дискурсу, створюючи умови для об'єктивного аналізу минулого. Форми академічної взаємодії, як-от Польсько-український форум істориків, сприяють фаховому діалогу, який згодом відображається і в ширшому суспільному сприйнятті.

Наука, особливо в галузях гуманітаристики та соціології, має унікальний потенціал формувати неемоційне, фактологічне бачення історичних процесів. Через спільні дослідження, конференції, публікації та академічні обміни науковці з України та Польщі вже кілька десятиліть намагаються налагодити продуктивний діалог щодо складних тем – наприклад, Волинської трагедії, операції «Вісла», польського і українського підпілля в часи Другої світової війни. Наукові формати сприяють деполітизації історії, створенню просторів для критичного осмислення минулого. Академічні видання, міждисциплінарні проєкти (наприклад, діяльність Польсько-українського форуму істориків, Українсько-польської історичної комісії, Українсько-польські зустрічі у Яремчі) стають платформою для порозуміння на

рівні фахівців, що в перспективі впливає і на суспільну свідомість, а застосування цифрових ресурсів та мультимедійних технологій розширює наукову базу для вивчення складних питань, які потребують більше доказової бази. Завдяки віртуальним музеям та електронним архівам, таким як «Polonia» чи «Архів української діаспори», учні та студенти можуть отримати достатню кількість актуальної інформації для самостійного ознайомлення чи наукової діяльності з будь-якої точки світу.

У ХХІ ст. однією з найефективніших форм подолання міжнаціональних упереджень стали програми мобільності, що дозволяють українським студентам навчатися в Польщі та навпаки. Це не лише освітній досвід, але й життєвий контакт з іншою культурою, можливість «перезаписати» уявлення, сформовані медіа чи родинною пам'яттю. Програми як Erasmus+, CEEPUS, Study Tours to Poland, NAWA та численні двосторонні угоди університетів сприяють створенню мережі особистих і професійних зв'язків, що зміцнює міждержавні горизонтальні стосунки на людському рівні. Молодь, що навчається за кордоном, часто стає послом міжкультурного порозуміння, виносячи з навчання нову модель ставлення до Іншого – без упередженості, з відкритістю і повагою. Прикладом цього вже є співпраця Варшавського та Львівського національного університету в розробці спільної магістерської програми з поглибленням у сфері міжкультурної комунікації. Спільні освітні та академічні програми сприяють зближенню молоді, створюють позитивні контакти між суспільствами та знижують рівень упередженості.

Ключову роль у подоланні історичної напруженості між Україною та Польщею та спільного бачення минулого відіграє наукова співпраця. Майданчиком для об'єктивного діалогу складних тем, поза рамками політичного тиску чи емоційного навантаження, може стати академічне середовище. Саме тут формуються нові підходи до інтерпретації історії, розширюється поле наукового діалогу та встановлюються міжособистісні й інституційні зв'язки, що сприяють зміцненню взаєморозуміння. Незалежна наукова думка протидіє політичним маніпуляціям історією, зміцнюючи довіру між країнами.

Окрім академічних досліджень, важливу роль відіграють науково-популярні видання, які доносять складні історичні теми до широкої аудиторії, сприяючи формуванню культури критичного мислення. Науковці, які відкрито говорять про складні теми (наприклад, Павло Ричков, Анджей Фрішке, Ірина Мельник, Гжегож Мотика), формують приклад відповідального публічного інтелектуала. Такий підхід сприяє формуванню культури критичного мислення та відкритості, адже освіта і наука виконують роль не тільки джерел знань, а й потужних інструментів примирення, що допомагають розривати глибоко вкорінені упередження у суспільній свідомості обох народів.

Історичне порозуміння не означає забуття чи примирення за будь-яку ціну. Воно вимагає визнання болісних сторінок минулого, співпереживання чужого досвіду та готовності до відповідальності – не юридичної, а моральної. Саме освіта і наука можуть навчити мислити не категоріями провини, а категоріями взаємної відповідальності. Польща та Україна стоять перед викликом – формувати спільну культуру пам'яті, яка базується не на конкуренції за «жертв», а на розумінні, що

обидва народи зазнали значних втрат у XX столітті. Історична правда, заснована на фактах і співпраці, здатна стати фундаментом для довготривалого примирення не лише між державами, а й між окремими людьми. На цьому шляху особливе значення має виховання молоді в дусі поваги до правди, різноманітності і співчуття, що можливо лише через освітню реформу, міжкультурні проєкти і глибоке наукове осмислення минулого. Поява спільних програм подвійних дипломів, літніх шкіл, тематичних молодіжних таборів та воркшопів демонструє зміну ставлення нового покоління до історії – від конфліктної до рефлексивної. Молодь дедалі частіше сприймає польсько-українські стосунки не крізь призму жертв і винуватців, а як історію пошуку спільних рішень, прикладів солідарності та культурного обміну. Польські та українські університети, наукові товариства, освітні інституції продовжують укладати угоди про співпрацю, брати участь у спільних проєктах і дослідженнях. Створення двомовних навчальних курсів, використання цифрових платформ для обміну матеріалами, проведення спільних конференцій – усе це сприяє інтеграції академічного простору та стиранню меж між «своїм» і «чужим» баченням минулого.

Історія стає засобом легітимації влади, консолідації суспільства або інструментом тиску на інші країни. У Польщі часто підкреслюється роль боротьби проти тоталітаризму, в Україні – героїзація борців за незалежність (Української Повстанської Армії, Героїв Небесної Сотні та російсько-української війни).

Меморіальні ініціативи громадськості та влади запровадили щорічні заходи на місцях українсько-польських трагедій, наприклад у Пикуличах, Сагрині, Волині. У добу незалежності організовуються спільні панахиди, виступи президентів, культурні події, встановлюються пам'ятні знаки жертвам протистояння. У Польщі встановлено пам'ятники жертвам Голодомору. В Україні – пам'ятники і пам'ятні знаки загиблим полякам у 1918–1920, 1939, 1943–1944 рр. По-новому маркуються символічні простори. В Україні: після декомунізації з'явилися вулиці Михайла Грушевського, Симона Петлюри, Романа Шухевича, Степана Бандери, Героїв АТО, меморіали Героїв Небесної Сотні в Києві та Львові, Меморіал жертв Голодомору. В Польщі: іменування об'єктів на честь жертв Катині, Варшавського повстання, музей Варшавського повстання, пам'ятники жертвам Смоленської трагедії; відновлюються меморіали Армії Української Народної Республіки, яка була інтернована у Польщі.

Щоправда, питання комоерації стають джерелом суперечок радикальних політиків: демонтаж пам'ятників, ексгумації, публічні заяви окремих урядовців. Обидві сторони періодично заморожують діалог, проте зазвичай поновлюють його на рівні істориків або церков. Розслідувальні або аналітичні програми часто пропонують критичний погляд на спірні питання, розкривають замовчувані сторінки історії. «Офіційну» пам'ять не рідко формують масмедіа. Телебачення, радіо, друковані ЗМІ відтворюють державні історичні наративи, особливо під час пам'ятних дат. Фільми, телесеріали (наприклад, «Волинь» у Польщі, «Захар Беркут», «Довбуш» в Україні) сприяють формуванню емоційного ставлення до подій минулого. Соціальні мережі дозволяють кожному бути транслятором історичного бачення (фото з акцій, архівні документи, сімейні спогади). Важливою сторінкою є реалізація Проєктів прими-

рення. Акція «Пробачаємо і просимо пробачення» ініційована церквами обох країн. Вказані ініціативи показують, що навіть у складній історичній спадщині можливе примирення на основі чесного діалогу та взаємоповаги. Тому політика пам'яті є невід'ємною частиною національної ідентичності, її формування активно залежить як від традиційних медіа, так і від динаміки цифрового простору.

Висновки. Обидві країни пройшли через складні історичні події, які значною мірою визначили їхню сучасну ідентичність. Національна пам'ять стала як джерелом єдності, так і простором конфліктів, особливо в контексті спільної історії. Для польського суспільства пам'ять про нацистську окупацію, концтабори, Варшавське повстання, Катинь стали центральними елементами польської історичної свідомості. Радянський період також сприймається як черговий етап колонізації. Римо-Католицька Церква у Польщі є головним носієм національної ідентичності, а особистість Папи Івана Павла II стала символом національного відродження.

Для українців радянська доба принесла голодомори, репресії, заборону української мови та культури. Радянська версія історії витіснила на багато років національну перспективу. Події Помаранчевої революції, Революції Гідності, новітня війна з Росією стали основою нової національної ідентичності, побудованої на ідеях свободи, гідності та боротьби за державність. Натомість освіта і наука є потужними інструментами примирення, здатними толерувати міжнаціональні стосунки. Спільні зусилля в освітньому та науковому середовищі мають потенціал нівелювати напруженість, яка зумовлена історичними травмами. Розвиток критичного мислення, відкритий академічний діалог, міждисциплінарні дослідження та просвітницькі ініціативи дозволяють створити нову якість співпраці між суспільствами.

Освіта формує цінності для молоді, які є основою для покоління майбутнього. Метод викладання історії в навчальних закладах, те, як формулюються підручники, які сенси вкладають вчителі або викладачі – усе це впливає на усвідомлення фактів, які можуть зміцнювати чи руйнувати стереотипи. Своєю чергою наука має можливість бути об'єктивною основою для оцінки складних історичних процесів. Завдяки підходу до питання з точки зору науки можна уникнути маніпуляції та суб'єктивного погляду, які завжди йдуть паралельно із суспільно-історичним контекстом.

Наукове співробітництво створює простір для неупередженого аналізу історії. Незалежна наукова думка протидіє політичним маніпуляціям історією. Історична відповідальність є основою нового порозуміння, а спільні освітні та академічні програми зближують молодь України та Польщі.

Перспектива поглиблення українсько-польських відносин у сфері освіти й науки є важливим складником сучасної політики пам'яті, європейської інтеграції та формування громадянського суспільства. Освітні й академічні платформи стають не лише засобом передавання знань, а й простором для формування культури діалогу, де історичні конфлікти можуть осмислюватися крізь призму співпраці. Системна інтеграція гуманітарної політики обох країн із залученням освіти та науки стане ключовим чинником формування спільного європейського майбутнього, заснованого на діалозі, повазі та взаєморозумінні. Варто також згадати активізацію транскордонних ініціатив, що реалізуються на рівні місцевих громад. Міста-побратими, міжнародні проєкти з вивчення спільної спадщини, локальні виставки, панельні дискусії за участю учнів та студентів – усе це зміцнює довіру на низовому рівні, роблячи історичний діалог частиною повсякденного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Вознюк, В. (2018). Співробітництво України та Республіки Польща у галузі науки та освіти в 90-х рр. XX – на початку XXI ст. Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. *Науковий часопис Інституту Польщі Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. <https://ukrpolnauka.wordpress.com/2018/11/15/>

Герлах, І., Українець, Л. (2022). Особливості співробітництва України та Польщі на ринку освітніх послуг. *Таврійський науковий вісник. Серія : Економіка, (11)*, 16–21. <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2022.11.3>

Грач, К., Пилат, А., Сегеш Фрелак, Ю., Мішальська, Д., Лада, А. (2022). Українське студентство в Польщі: політики залучення, інтеграції та мотивації і плани студентства. *CEDOS*. <https://cedos.org.ua/researches/ukrainski-studenty-v-polshchi-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv>

Другов, О. (2022, 27 січня). До проблеми освітньої еміграції українців. *Вища освіта в Україні*. <https://osvita.ua/vnz/75342>

Литвин, М. (2021). (відп. ред.). За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 638.

Литвин, М. (2017). (відп. ред.) Українсько-польські відносини. Новітня доба. Львів, 732.

Сухорольська, І. (2017). Особливості громадянської дипломатії та м'які сили Польщі на східному напрямі. *25 років Договору між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво: спроба балансу : матеріали III Українсько-польського наукового форуму*. Olsztyn ; Львів : видавництво НУЛП і INP UWM, 99–103.

Цепенда, І., Хахула, Л. (2024). Діалог інституцій – діалог суспільств: українсько-польська науково-освітня взаємодія після 1991 року. *Вісник Прикарпатського університету, 18*, 348–360.

REFERENCES

Druhov, O. (2022). Do problem osvitnoi emihracii ukrainsiv. *Vyshcha osvita v Ukraini*. <https://osvita.ua/vnz/75342> (in Ukrainian).

Gerlach, I., Ukrainets, L. (2022). Trends of cooperation between Ukraine and Poland in the educational services market. *Taurida Scientific Herald. Series: Economics, (11)*, 16–21. <https://doi.org/10.32851/2708-0366/2022.11.3> (in Ukrainian).

Hrach, K., Pylat, A., Selesh Frelak Yu., Mishalska, D., & Lada, A. (2022). Ukrainske studentsvo v Polshchi: polityky zaluchennia, intehtatsii ta motyvatsii i plany studentsva. *CEDOS*. <https://cedos.org.ua/researches/ukrainski-studenty-v-polshchi-polityky-zaluchennia-intehratsii-ta-motyvatsiia-i-plany-studentiv> (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (2017). (Ed.). Ukrayinsko-polski vidnosyny. Novitnya doba Lviv, 2017, 732 (in Ukrainian).

Lytvyn, M. (2021). (Ed.). Za svobodu: ukrainsko-polskyi dialoh ta sproby porozuminnia. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 638 (in Ukrainian).

Sukhorolska, I. (2017). Osoblyvosti hromadianskoi dyplomatii ta miaki syly Polshchi na skhidnomu napriami. *25 rokiv Dohovoru mizh Ukrainoiu i Respublikoiu*

Polshcha pro dobrosusidstvo, druzhni vidnosyny i spivrobitnytstvo: sproba balansu. Materialy III Ukrainsko-polskoho naukovofo forumu. Olsztyn; Lviv: NULP i INP UWM, 99–103 (in Ukrainian).

Tsependa, I., Liubomyr, K. (2024). Dialoh instytuttsii – dialoh suspilstv: ukrainsko-polska nauково-osvitnia vzaiemodiia pislia 1991 roku. *Bulletin of the Precarpathian University*, 18, 348–360 (in Ukrainian).

Vozniuk, V. (2018). Spivrobitnytstvo Ukrainy ta Respubliky Polshcha u galuzi nauky ta osvity v 90 rr. XX – na pochatku XXI st. Ukraina ta Polshcha: mynule, sгодennja, perspektyvy. *Naukovyi chasopys Instytutu Polshchi Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. <https://ukrpolnauka.wordpress.com/2018/11/15/> (in Ukrainian).

Inna YAROSHCHUK

PhD in history,

*Associate Professor of the Department
of Political Science and History*

Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8639-6648>

e-mail yaroshchuk.inna@ukr.net

EDUCATION AND SCIENCE AS INSTRUMENTS OF RECONCILIATION: OVERCOMING HISTORICAL PREJUDICES IN POLISH-UKRAINIAN DIALOGUE

This article examines the role of education and science as key tools in fostering reconciliation between Ukraine and Poland, particularly in overcoming historical prejudices and shaping a culture of dialogue.

The author emphasizes the importance education in forming perceptions the need to develop objective textbooks that reflect both nations' perspectives. The paper highlights successful examples of Ukrainian-language schools operating in Poland, which contribute to the preservation of national identity while promoting integration into Polish society. It also explores how academic environments can help depoliticize historical memory through interdisciplinary research, conferences, academic exchanges, and joint publications.

Special attention is given to the Ukrainian-Polish historical commissions, which serve as platforms for constructive dialogue on controversial aspects of shared history.

The article discusses commemorative initiatives and cultural projects that support the formation of a common memory culture. It argues that only through the development of critical thinking, respect for historical truth, openness to diverse perspectives, and active intercultural cooperation can societies overcome stereotypes and achieve genuine understanding. Education and science are presented not merely as tools for knowledge transmission, but as instruments for humanitarian transformation in interstate relations.

Keywords: Poland, Ukraine, education, science, reconciliation, historical prejudices, dialogue.

УДК [355.01(470+571:477):314.74=161.2-057.875(438)]”2022/2024”

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2025-18-08>

Василь ГУЛАЙ

*доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7609-7967>
e-mail: vasyl.v.hulai@lpnu.ua*

Любомир ХАХУЛА

*кандидат історичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
старший науковий співробітник відділу
«Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>
e-mail: l.khakhula@gmail.com*

Ірина ОХОТА

*асистент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID <https://orcid.org/0009-0000-0283-1869>
e-mail: iryna.y.okhota@lpnu.ua*

ОСВІТНЯ МІГРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ ДО ПОЛЬЩІ: ДИНАМІКА ТА СТРУКТУРА В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У статті проаналізовано передумови, кількісний вимір та наслідки освітньої міграції українців до Республіки Польща після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 р. Доведено, що збільшення кількості українських студентів в польських вищих навчальних закладах (uczelniach) зумовлювали такі фактори, як спричинена російською агресією загроза життю і здоров'ю, культурна близькість, пошук якісної освіти та можливостей отримання високооплачуваної роботи в Європейському Союзі. Статистичні звіти польського Державного дослідницького інституту «Центр обробки інформації» та американського Інституту міжнародної освіти продемонстрували збільшення у 2022–2024 рр. числа українців у польських університетах та вищих школах від 34 734 до 48 056 осіб. Значною популярністю серед українських студентів, користувалися освітні напрями «Менеджмент», «Інформатика», «Медицина». Прийнятий у березні 2022 р. польський Закон «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї держави» давав змогу українцям безкоштовно навчатися польською мовою в державних навчальних закладах й влаштовуватися викладати без конкурсу. Аналіз результатів анкетування українських студентів освітньої програми «Полоністика для іноземців» вказав одночасно на високу адаптивність та постійний

страх і невпевненість у завтрашньому дні. Кількісне збільшення українського студентства в Польщі виражалось у демографічних і економічних перевагах для Польщі, але й також у суспільних викликах, як-от мовний бар'єр, ксенофобія, культурна інтеграція.

Ключові слова: Україна, Польща, російсько-українська війна, освітня міграція, вища освіта, студенти, культурна інтеграція.

Проблема освітньої міграції є феноменом та явищем глобалізованого світу, а також результатом активних інтеграційних процесів. Після колапсу СРСР у Центрально-Східній Європі відкрилися нові культурно-освітні можливості для пошуку вищої якості життя та подолання стереотипів і упереджень, штучно насаджених пропагандою другої половини ХХ століття. Освітня мобільність української молоді в Польщі стала результатом соціально-економічних проблем в Україні, а після початку російсько-української війни у 2014 р. – реакцією українців на безпекові виклики й непередбачуваність найближчого майбутнього. Українську еміграцію до Польщі спровокувало й повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р., яке породило низку викликів для польського уряду щодо нормативно-правового та суспільно-політичного врегулювання статусу понад півтора мільйонної української діаспори.

Науково осмислити тенденції української освітньої міграції до Польщі в кількісних та якісних характеристиках покликана пропонована стаття, яка є продовженням наукових пошуків як українських так і польських дослідників заявленої проблематики. Зокрема, проблеми новітньої освітньої міграції українських студентів до Польщі вивчали викладачі та здобувачі освіти кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка» (Хахула, Кондрач, 2017; Гулай, Дмитришин, 2019; Хрущ, 2020; Хахула, Цепенда, 2024). Проблематику освітнього чинника української міграції до Польщі розглядали дослідники Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, Центру дослідження суспільства – Cedos (Малиновська, 2018; Гнатюк, 2018; Стадний, 2015; Слободян, Стадний, 2016). Проблематику мотивів, структури, географічних переваг, інтеграції української освітньої міграції в Польщі науково аналізували й польські вчені (Żołędowski, 2010; Izdebska-Długosz, 2017; Pakosz, 2017; Rokicki, 2019). Їхня робота не лише зводилася до узагальнення статистичних даних, але й резюмувала накресленням механізмів відповідальних за формування явища росту українських студентів в Польщі (Długosz, 2018). Водночас фахових аналітичних рефлексій потребує остання хвиля (після 2022 р.) збільшення українських студентів в польських закладах освіти.

Студенти з України незмінно сильно представлені в університетах Польщі вже декілька десятиліть. Якщо у 2006 р. в усій Польщі навчалося лише 2 223 українців, то через десять років їхня кількість сягнула 35 584 осіб. Таким чином, за 2006–2016 рр. кількість українських студентів зросла в 16 разів. В 2016–2017 навчальному році українці становили 66,2% від усіх студентів польських закладів освіти (Długosz, 2018, s. 69). На думку польської дослідниці Домініки Іздебської-Длугош (Dominika Izdebska-Długosz), одним з важливих чинників освітньої міграції українців до Польщі була культурна близькість обох народів, яка зміцнювала

відчуття безпеки: «Схожість мови та культури посилює ефект перебування вдома. Тому українці не прагнуть до екстремальних вражень від знайомства з чужими, екзотичними країнами та культурами. Навпаки, вони шукають заміну Україні, де безпечніше і де легше здобути засоби для життя» (Izdebska-Długosz, 2017, s. 71).

Після успішної трансформації системи вищої освіти Польща заохочувала молодь з країн колишнього Радянського Союзу приїздити на навчання. Залучення іноземних студентів було не лише частиною розвитку ринку освітніх послуг, але й способом розвитку системи вищої освіти в умовах демографічної кризи та міграційних процесів, джерелом поповнення інтелектуальних та трудових ресурсів (Малиновська, 2018). Іноземцям польського походження була адресована спеціальна пропозиція у вигляді стипендій або можливості безкоштовного навчання. Такі студенти могли розпочати навчання за будь-якою спеціальністю, у тому числі польською (Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy, 2023). У 2014 р. іноземці, які закінчили польські заклади вищої освіти, отримали легальну можливість пошуку роботи протягом року після випуску.

Для наочної ілюстрації запропонованих тез варто звернутися до статистичної інформації. Польський Державний дослідницький інститут «Центр обробки інформації» (“Ośrodek Przetwarzania Informacji”, OPI) зафіксував, що у 2014 р. в Польщі, навчалися 41 463 іноземних студентів (в тому числі, на освітніх програмах I-го рівня – 25 138, II-го – 9 202, однорічних магістерських студіях – 7 423). Вже у 2021 р. їхня кількість зросла до 75 069 осіб (відповідно – до 55 136, 18 730, 1 203 за зазначеними групами), або на понад 81% (Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce, 2022). Щодо регіонального виміру, то, наприклад, кількість іноземних студентів у Нижньосілезькому воєводстві між 2014 та 2021 рр., за офіційними статистичними даними, зросла з 2 846 до 9 194, або майже в 3,2 рази.

За даними американського Інституту міжнародної освіти (Institute of International Education, ІІЕ), кількість українських студентів залишалася достатньо значною протягом пандемії коронавірусу та напередодні повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну: 2020 р. – 40 698 осіб, у 2021 р. – 39 016 (Project Atlas. Poland, 2024).

Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України вранці 24 лютого 2022 року не лише прямо вплинуло на систему вищої освіти України, але й спровокувало масштабні зрушення у національних системах ЄС та решти цивілізованого світу (Ніколаєв et al., 2023, с. 37). Зокрема, у Польщі коефіцієнт інтернаціоналізації вищої освіти зріс із 7,1% у 2021–2022 навчальному році до 8,4% у 2022–2023. В абсолютному вираженні між цими двома роками кількість іноземців зросла приблизно на 16 000 осіб – до рівня понад 102 000 осіб у 2022–2023 навчальному році (Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy, 2023).

Цьому значним чином сприяли законодавчі зміни, коли спеціальним польським Законом від 12 березня 2022 р. «Про допомогу громадянам України у зв’язку зі збройним конфліктом на території цієї держави» були встановлені різні форми підтримки українців, які навчаються у Польщі (Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa, 2022). Зокрема, відповідно до Закону, з українських студентів державних

університетів не стягували плату за денне навчання польською мовою. Вони також мали можливість претендувати на соціальну стипендію та студентську позику, а українські викладачі могли без конкурсу працевлаштуватися до польського університету (Wsparcie MNiSW dla studentów i naukowców z Ukrainy, 2024; Яблонська-Бонса, 2022, с. 26).

Отже, протягом 2022 р. кількість студентів бакалаврських програм зросла порівняно з попереднім роком на 10 495 осіб й становила 34 734 студентів. При цьому більшість (9 283 осіб) із цього зростання припала на українців, яких у 2022 р. на бакалавраті навчалося 20 831 осіб, що становило майже 60% усіх бакалаврантів-іноземців (Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce, 2022). У цьому ж році на студіях II-го рівня навчалося 6 199 громадян України, або на 3103 особи більше, ніж попереднього року. Загальна кількість магістрантів-іноземців склала 13 426 осіб, тобто на українців припадали 46,17% (Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce, 2022). Тоді ж на однорічних магістерських студіях навчалося 3 177 осіб, що було на 411 осіб більше, ніж у 2021 р. На українців припало зростання в 323 особи – до 969 студентів, що становило 30,5% від усіх магістрів-іноземців цієї категорії (Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce, 2022).

Кількісні дані дають змогу стверджувати, що у 2022 р. з-поміж 102 997 іноземних студентів у Польщі налічувалося 48 149 осіб з України, або 47,1%, тоді як на частку вихідців з Білорусі припадали 11,8%, а інших країн – у межах 3,5–1,5% (Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce, 2022).

У регіональному вимірі у 2022 р. ситуація з іноземними освітніми мігрантами в Польщі складалася таким чином: 31 916 іноземних студентів навчалися у Мазовецькому воєводстві, 9 450 – Люблінському, 9 349 – Малопольському, 8 878 – Нижньосілезькому, 8 702 – Великопольському. При цьому іноземці становили 14,4% усіх студентів Люблінського воєводства, 13,5% – Опольського, 12,3% – Мазовецького, 8,3% – Лодзького, 7,9% – Нижньосілезького. У зрізі закладів вищої освіти найбільше іноземних студентів навчалося у варшавській Академії фінансів і бізнесу “Vistula” (Akademia Finansów i Biznesu Vistula) – 5 958 осіб, або 56,5% усіх студентів цього університету (Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce, 2022). Водночас з-поміж усіх іноземних студентів у Нижній Сілезії українці впевнено лідирували (4 790 осіб), тоді як, наприклад, білорусів налічувалося 996 осіб, турків – 360, німців – 337, а чехів – 299 (Gmur et al., 2024).

Найбільшою популярністю серед іноземних студентів, особливо українців, користувалися такі спеціальності – «Менеджмент» (19 505 осіб), «Інформатика» (10 462) та лікарські напрями підготовки (7 145) (Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce, 2022). Директор згаданого «Центру обробки інформації», доктор габілітований Ярослав Протасевич (Jarosław Protasiewicz) зазначив: «Я ІТ-фахівець, тому радий, що одна з найпопулярніших спеціальностей серед іноземців, які навчаються в Польщі. – ІТ. За напрямом помітне зростання інтересу порівняно з попереднім періодом – аж на 3 500 осіб. Це дуже хороший показник міжнародної репутації польських університетів, які навчають майбутніх ІТ-фахівців» (Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy, 2023).

Відповідаючи на виклики сучасної російсько-української війни та прагнучи підтримати українську молодь, відділення полоністики Ягеллонського університе-

ту у 2022–2023 навчальному році відкрило нову трирічну бакалаврську програму «Полоністика для іноземців», яка, серед іншого, давала змогу опанувати польську мову на достатньому для продовження навчання в магістратурі рівні. Студенти першого набору, які вирізнялися домінантною однорідністю за мовою походження (українська), окрім практичної навчальної активності, могли поглиблено вивчати польську літературу, історію, культуру (Izdebska-Długosz, 2024, s. 25).

Через двадцять один місяць після російського вторгнення, 29 листопада 2023 р., «Центр обробки інформації» надав звіт «Іноземці в університетах Польщі» з узагальненими даними за 2022–2023 навчальний рік. Цього разу експерти Лабораторії баз даних і систем бізнес-аналітики Центру доповнили останнє видання звіту додатковим розділом про студентів з України. Агресія Росії проти України призвела до збільшення кількості людей українського походження в Польщі, що також вплинуло на інтерес іноземців до освітньої пропозиції польських університетів. У 2022–2023 навчальному році кількість студентів з України зросла на понад 12 119 осіб – до 48 150) (Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy, 2023). Згідно з даними польської інформаційної системи науки та вищої освіти “POL-on”, станом на грудень 2023 р. в Польщі навчалися 35 498 громадян України (Wsparcie MNiSW dla studentów i naukowców z Ukrainy, 2024). При цьому у 2022–2023 навчальному році, окрім українців, найбільше зросла кількість студентів із Зімбабве (+1 175 осіб) та Туреччини (+1 011 осіб). Найбільший спад зафіксований серед студентів з Нігерії (-451 особа), Росії (-273 особи) та Німеччини (-236 осіб) (Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy, 2023).

У 2022–2023 навчальному році студенти з України переважали як на першому, так і на другому ступенях навчання, а також у єдиній магістратурі. Найбільше українських студентів здобували освіту в приватних університетах Польщі – 29 414 осіб. У державних університетах навчалися 17 578 осіб, у церковних – 634 особи. Переважали студенти денної форми навчання. Серед найпопулярніших спеціальностей: менеджмент, інформатика та логістика (Wsparcie MNiSW dla studentów i naukowców z Ukrainy, 2024). У свою чергу, частка українців на денній формі навчання серед усіх іноземних студентів недержавних університетів становила 34,1%. Не дивно, що більшість студентів з України навчалася у великих академічних містах, як-от Варшава чи Краків. В університетах Мазовецького воєводства студенти з України становили 24% усіх іноземців, що в абсолютних значеннях становить 11,5 тис. осіб. Різниця між Мазовецьким воєводством і сусіднім (Малопольським) становила 6 400 студентів. У Нижньосілезькому, Люблінському, Великопольському та Лодзькому воєводствах також навчалася понад 4 000 студентів з України (Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy, 2023).

Безумовно, найбільша кількість студентів навчалася на першому ступені. Значно менше студентів другого ступеня та єдиної магістратури. У 2022–2023 навчальному році на першому ступені навчалася аж 75% студентів, на другому – 20%. Решту 5% складали студенти єдиних магістерських програм (Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy, 2023).

На початку 2023–2024 навчального року до польських вищих закладів вступили 19 900 українців. З них 11 900 навчалися у приватних вищих навчальних

зкладах, 7 800 – у державних університетах, 200 тисяч – у церковних вишах (Т., Ш, 2024). Загалом у 2024 р. в Польщі налічувалося 1 124 850 студентів-громадян Польщі та 105 404 іноземних студентів, тобто загалом 1 230 254 особи (Project Atlas. Poland, 2024).

Відповідно до інформації Інституту міжнародної освіти, після початку російської повномасштабної агресії кількість українських студентів у Польщі невпинно зростала: від 38 473 у 2022 р. до 48 056 – в 2024 р. (Project Atlas. Poland, 2024).

Таблиця 1

Походження іноземних студентів у Польщі в 2024 році

Країна походження	Кількість студентів у Польщі, осіб	% серед іноземних студентів / % усіх студентів
Україна	48 056	45,59 / 3,90
Білорусь	12 014	11,40 / 0,98
Туреччина	3 789	3,59 / 0,31
Зімбабве	3 598	3,41 / 0,29
Індія	2 744	2,60 / 0,22
Азербайджан	2 459	2,33 / 0,20
Іспанія	2 113	2,0 / 0,17
Узбекистан	2 049	1,94 / 0,17
КНР	1 904	1,80 / 0,15
Казахстан	1 775	1,68 / 0,14
Інші	24 903	23,63 / 2,03
Разом	105 404	100/100

Джерело: розраховано авторами на основі: Project Atlas. Poland. (2024). Institute of International Education. URL: <https://www.iie.org/research-initiatives/project-atlas/explore-data/poland-2>.

Негативний вплив російсько-української війни та індивідуальні особливості адаптації більшості студентів до умов вимушеного перебування за кордоном не можуть не впливати на соціально-психологічні характеристики цієї чисельної групи нової української діаспори в Польщі (Szeptycki, 2023, s. 154). На нашу думку, за сухою статистикою необхідно побачити молоду людину, з її очікуваннями, проблемами, переживаннями, що може стати предметом подальших досліджень цієї тематики. Опубліковані результати опитування українських студентів освітньої програми «Полоністика для іноземців» показують, що респонденти з одного боку, вирізнялися високою адаптивністю, а з іншого – відчували постійний страх і невпевненість у завтрашньому дні. Останні емоції викликали побоювання за долю рідних та близьких, майбутнє своєї Батьківщини (Izdebska-Długosz, 2024, s. 32).

Тимчасовий захист для біженців з України, які втікали від російської агресивної війни, було запроваджено 4 березня 2022 р. виконавчим рішенням Ради Європейського Союзу (ОJ 65, L 71/1) від 18 жовтня 2023 р. Механізм негайного та колективного захисту (відсутність повторної вимоги розгляду індивідуальних заяв) для переміщених осіб, які не могли повернутися до своєї країни походження, про-

довжено на період від 4 березня 2024 р. до 4 березня 2025 р. (Pomoc dla studentów – uchodźców z Ukrainy, 2022). Окремою проблемою для українців стали труднощі в перетині державного кордону, адже через запровадження в Україні воєнного стану лише визначені категорії громадян могли покинути територію країни, що унеможливлювало повноцінну участь у грантових програмах ЄС (особливо студентської та академічної мобільності) студентів віком від 18 років (Ніколаєв et al., 2023, с. 43). Більш того, з 14 вересня 2022 р. Державна прикордонна служба України перестала випускати за кордон зарахованих до іноземних вишів студентів-чоловіків, посилаючись на випадки підробки університетських документів задля уникнення мобілізації. Проте самі студенти та представники установ, які їм допомагали у Польщі, стверджували, що навчальних можливостей позбавили тих молодих людей, які дійсно вступили до закладів вищої освіти (Skibicka, 2023).

У травні 2024 р. з'ясувалося, що окремі приватні навчальні заклади Польщі видавали візи іноземним студентам, навіть не перевіряючи їхні фахові й мовні компетенції, а після року навчання ці іноземці зникли зі списку студентів. Найбільше це стосувалося студентів з африканських країн та Туреччини. У зв'язку з цим польський уряд розпочав розробляти заходи для боротьби з фіктивними студентами (Т., Ш, 2024).

Тільки 2 квітня 2024 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову «Про внесення зміни до Правил перетинання державного кордону громадянами України», відповідно до якої, студенти-чоловіки отримали право перетинати кордон під час воєнного стану за таких умов: вік від 18 до 22 років, не підлягають призову на військову службу під час мобілізації; навчаються на денній формі в закладах вищої освіти державної або комунальної форм власності й здобувають ступінь вищої освіти бакалавра (магістра медичного, фармацевтичного або ветеринарного спрямування); є учасниками освітньої академічної мобільності; їдуть на навчання в іноземні заклади освіти строком на один семестр (Як студентам виїхати за кордон на навчання під час воєнного стану?, 2024).

Отже, здійснений аналіз освітньої міграції до Польщі після початку повномасштабної російської агресії продемонстрував існування стійкої тенденції до збільшення кількості іноземних здобувачів в польських закладах вищої освіти. Українці, складаючи майже половину від усіх іноземних студентів, очікували отримати від польського вищого шкільництва такі переваги, як краща освіта, диплом взірця ЄС, можливість працювати в Польщі чи іншій європейській державі. Не менше значення відігравав чинник безпеки: в перші тижні та місяці після 24 лютого 2022 р. тисячі українських школярів та студентів виїхали до Польщі й пріоритезували освіту як частину облаштування побуту. Для Польщі збільшення кількості українців у закладах вищої освіти приносило економічні та демографічні користі, але також і суспільні виклики, які виражалися мовним бар'єром, випадками ксенофобії поляків щодо українців («Українці займають місця поляків»), потребою культурної інтеграції. Водночас відтік молодих українських громадян за кордон породив нові завдання для українського уряду. Повоєнна відбудова держави вимагатиме розроблення механізмів повернення українців та залучення їхніх знань і досвіду для політичної, економічної, культурної інтеграції України в європейський простір.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гнатюк, Т. (2018). Освітня міграція з України: сучасні тенденції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*, 33, 85–89.

Гулай, В., Дмитришин, Н. (2019). Освітня міграція як «вікно можливостей»: українські студенти в Польщі у дилемах активізму. *Громадський активізм українських мігрантів Європи: згуртовані новими викликами: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 24 жовтня 2019 р.* Львів: Видавництво «Апріорі», 44–52.

Малиновська, О. (2018). Сучасна міграція українців до Польщі та пов'язані з нею виклики: аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/suchasna-migraciya-ukrainciv-do-polschi-ta-povyazani-z-neyu-vikliki>.

Ніколаєв, Є., Рій, Г., Шемелинець, І. (2023). *Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка.

Слободян, О., Стадний, Є. (2016). Українські студенти за кордоном: скільки та чому? *CEDOS*. <https://cedos.org.ua/researches/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>.

Стадний, Є. (2015). Українські студенти в польських ВНЗ (2008–2015). *CEDOS*. URL: <https://cedos.org.ua/researches/ukrainski-studenty-v-polskykh-vnz-2008-2015>.

Т., III. (2024). Майже 45% іноземних студентів у Польщі – українці. *Наш вибір*. <https://naszwybir.pl/studenty-ukrayintsi>.

Хахула, Л., Кондрач, Я. (2017). *Українські громадські організації в Польщі / В Литвин (відп. ред.), Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 674–686.

Хахула, Л., Цепенда, І. (2024). Діалог інституцій – діалог суспільств: українсько-польська науково-освітня взаємодія після 1991 року. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, 18, 348–360. DOI: 10.32782/2312-1815/2024-18-35.

Хрущ, З. (2020). Деякі питання освітньої міграції українців до Польщі. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, Вінниця, 24 квітня 2020 р.* Вінниця, 41–44.

Яблонська-Бонса, Й. (2022). Польський Закон від 12 березня 2022 р. «Про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї держави». *Первинний аналіз. Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*, 2, 12–31. DOI: 10.32689/2617-9660-2022-2(20)-12-31.

Як студентам виїхати за кордон на навчання під час воєнного стану? (2024). *Урядовий портал*. <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-studentam-vyikhaty-za-kordon-na-navchannia-pid-chas-voiennoho-stanu>.

Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce. (2022). URL: <https://radon.nauka.gov.pl/analizy/cudzoziemcy-na-uczelniach-w-Polsce-2022>.

Długosz, P. (2018). Integracja ukraińskich studentów podejmujących naukę w Polsce. *Studia migracyjne – przegląd Polonijny*, 2 (168), 67–92. DOI: 10.4467/25444972smpp.18.020.9146.

Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy. Nowy raport OPI “Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce” (2023). <https://opi.org.pl/duzy-wzrost-liczby-studentow-z-ukrainy-nowy-raport-opi-cudzoziemcy-na-uczelniach-w-polsce>.

Gmur, K., Kukuła, M., Książek, S., Maleszka, W., Samulewicz, J. (2024). *Obcokrajowcy w województwie dolnośląskim*. Wrocław: Instytut Rozwoju Terytorialnego. [https://irt.wroc.pl/pliki/Obcokrajowcy-w-wojewodztwie-dolnoslaskim-\(2024\)/files/assets/common/downloads/Obcokrajowcy%20w%20wojew%C3%B3dztwie%20dolno%C5%9Bl%C4%85skim%20\(2024\).pdf](https://irt.wroc.pl/pliki/Obcokrajowcy-w-wojewodztwie-dolnoslaskim-(2024)/files/assets/common/downloads/Obcokrajowcy%20w%20wojew%C3%B3dztwie%20dolno%C5%9Bl%C4%85skim%20(2024).pdf).

Project Atlas. Poland. (2024). *Institute of International Education*. <https://www.iie.org/research-initiatives/project-atlas/explore-data/poland-2>.

Izdebska-Długosz, D. (2017). *Dlaczego Polska? Motywy wyboru studiów w Polsce u młodzieży ukraińskiej – perspektywa porównawcza*. W R. Kordoński, O. Kordońska, Ł. Muszyński (red.), *Doświadczenia oraz perspektywy strategicznego partnerstwa*. Łwów–Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łwowskiego, 63–75.

Izdebska-Długosz, D. (2024). *Życie młodych Ukraińców dziś – oczami studentów-uchodźców z Ukrainy*. *Youth in Central and Eastern Europe*, 11 (17), 24–33. DOI: 10.24917/ycee.11205.

Pakosz, M. (2017). *Rekrutacja kandydatów z Ukrainy na studia wyższe w Polsce. Perspektywa dla polskich uczelni*. W. Siwińska, G. Mazurek (red.), *Czas internalizacji*. Warszawa: Elipsa, 202–218.

Pomoc dla studentów – uchodźców z Ukrainy. (2022). https://amu.edu.pl/studenci/przewodnik_studenta/pomoc-materialna-i-domy-studenckie/pomoc-dla-studentow-z-ukrainy.

Rokicki, J. (2019). Migracja, studia i praca. Studenci z Ukrainy w Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. *Intercultural Relations*, 1 (5), 57–94. DOI: 10.12797/RM.01.2019.05.03.

Skibicka, J. (2023). Od września ukraińscy studenci – mężczyźni nie mogą wyjechać za granicę. Jak obecnie wygląda sytuacja? *Nasz Wybór*. URL: <https://pl.naszwybir.pl/granica-studenci>.

Szeptycki, A. (2023) *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. (2022). *Dziennik Ustaw*, 583. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000583>.

Wsparcie MNiSW dla studentów i naukowców z Ukrainy. (2024). *Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego*. URL: <https://www.gov.pl/web/nauka/wsparcie-mnisw-dla-studentow-i-naukowcow-z-ukrainy>.

Żołędowski, C. (2010). *Studenci zagraniczni w Polsce. Motywy przyjazdu, ocena pobytu, plany na przyszłość*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

REFERENCES

Hnatiuk, T. (2018). Osvitnia mihratsiia z Ukrainy: suchasni tendentsii. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Ekonomika i menedzhment*, 33, 85–89 (in Ukrainian).

Hulai, V., & Dmytryshyn, N. (2019). Osvitnia mihratsiia yak «vikno mozhlyvosti»: ukrainski studenty v Polshchi u dylemakh aktyvizmu. *Hromadskiy aktyvizm ukrainskykh mihrantiv Yevropy: zghurtovani novymy vyklykamy: Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 24 zhovtnia 2019 r.* Lviv: Vydavnytstvo “Apriori”, 44–52 (in Ukrainian).

Malynovska, O. (2018). Suchasna mihratsiia ukrainsiv do Polshchi ta pov'iazani z neiu vyklyky: analitychna zapyska. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. Retrieved from <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/suchasna-migraciya-ukrainciv-do-polschi-ta-povyazani-z-neyu-vikliki> (in Ukrainian).

Nikolaiev, Ye., Rii, H., & Shemelynets, I. (2023). *Vyshcha osvita v Ukraini: zminy cherez viinu: analitychnyi zvit*. Kyiv: Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka.

Slobodian, O., & Stadnyi, Ye. (2016). Ukrainski studenty za kordonom: skilky ta chomu? *CEDOS*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu> (in Ukrainian).

Stadnyi, Ye. 2015. Ukrainski studenty v polskykh VNZ (2008–2015). *CEDOS*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/researches/ukrainski-studenty-v-polskykh-vnz-2008-2015> (in Ukrainian).

T., Sh. (2024). Maizhe 45% inozemnykh studentiv u Polshchi – ukraintsi. *Nash vybir*. Retrieved from <https://naszwybir.pl/studenty-ukrayintsi> (in Ukrainian).

Khakhula, L., & Kondrach, Ya. (2017). Ukrainski hromadski orhanizatsii v Polshchi. V M. Lytvyn (vidp. red.), *Ukrainsko-polski vidnosyny. Novitnia doba*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 674–686 (in Ukrainian).

Khakhula, L., Tsependa, I. (2024). Dialoh instytuttsii – dialoh suspilstv: ukrainsko-polska naukovo-osvitnia vzaiemodiia pislia 1991 roku. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Seriya: Politolohiia*, 18, 348–360. DOI: 10.32782/2312-1815/2024-18-35/

Khrushch, Z. (2020). Deiaki pytannia osvitoi mihratsii ukraintsiv do Polshchi. *Travnevi studii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo konferentsii, Vinnytsia, 24 kvitnia 2020 r.* Vinnytsia, 41–44 (in Ukrainian).

Yablonska-Bonsa, Y. (2022). Polskyi Zakon vid 12 bereznia 2022 r. “Pro dopomohu hromadianam Ukrainy u zviazku zi zbroinym konfliktom na terytorii tsiiei derzhavy”. *Pervynnyi analiz. Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia*, 2, 12–31. DOI: 10.32689/2617-9660-2022-2(20)-12-31 (in Ukrainian).

Yak studentam vyikhaty za kordon na navchannia pid chas voiennoho stanu? (2024). *Uriadovyi portal*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/yak-studentam-vyikhaty-za-kordon-na-navchannia-pid-chas-voiennoho-stanu> (in Ukrainian).

Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce. (2022). Retrieved from <https://radon.nauka.gov.pl/analizy/cudzoziemcy-na-uczelniach-w-polsce-2022> (in Polish).

Długosz, P. (2018). Integracja ukraińskich studentów podejmujących naukę w Polsce. *Studia migracyjne – przegląd Polonijny*, 2 (168), 67–92. DOI: 10.4467/25444972smpp.18.020.9146 (in Polish).

Duży wzrost liczby studentów z Ukrainy. Nowy raport OPI «Cudzoziemcy na uczelniach w Polsce» (2023). Retrieved from <https://opi.org.pl/duzy-wzrost-liczby-studentow-z-ukrainy-nowy-raport-opi-cudzoziemcy-na-uczelniach-w-polsce> (in Polish).

Gmur, K., Kukuła, M., Książek, S., Maleszka, W., & Samulewicz, J. (2024). *Obcokrajowcy w województwie dolnośląskim*. Wrocław: Instytut Rozwoju

Trytorialnego. Retrieved from [https://irt.wroc.pl/pliki/Obcokrajowcy-w-województwie-dolnoslaskim-\(2024\)/files/assets/common/downloads/Obcokrajowcy%20w%20wojew%C3%B3dztwie%20dolno%C5%9B%C4%85skim%20\(2024\).pdf](https://irt.wroc.pl/pliki/Obcokrajowcy-w-województwie-dolnoslaskim-(2024)/files/assets/common/downloads/Obcokrajowcy%20w%20wojew%C3%B3dztwie%20dolno%C5%9B%C4%85skim%20(2024).pdf) (in Polish).

Project Atlas. Poland. (2024). *Institute of International Education*. Retrieved from <https://www.iie.org/research-initiatives/project-atlas/explore-data/poland-2> (in English).

Izdebska-Długosz, D. (2017). *Dlaczego Polska? Motywy wyboru studiów w Polsce u młodzieży ukraińskiej – perspektywa porównawcza*. W R. Kordoński, O. Kordońska, Ł. Muszyński (red.), *Doświadczenia oraz perspektywy strategicznego partnerstwa*. Łwów–Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Łwowskiego, 63–75 (in Polish).

Izdebska-Długosz, D. (2024). *Życie młodych Ukraińców dziś – oczami studentów-uchodźców z Ukrainy*. *Youth in Central and Eastern Europe*, 11 (17), 24–33. DOI: 10.24917/ycee.11205 (in Polish).

Pakosz, M. (2017). *Rekrutacja kandydatów z Ukrainy na studia wyższe w Polsce. Perspektywa dla polskich uczelni*. W B. Siwińska, G. Mazurek (red.), *Czas internalizacji*. Warszawa: Elipsa, 202–218 (in Polish).

Pomoc dla studentów – uchodźców z Ukrainy. (2022). Retrieved from https://amu.edu.pl/studenci/przewodnik_studenta/pomoc-materialna-i-domy-studenckie/pomoc-dla-studentow-z-ukrainy (in Polish).

Rokicki, J. (2019). Migracja, studia i praca. Studenci z Ukrainy w Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego. *Intercultural Relations*, 1 (5), 57–94. DOI: 10.12797/RM.01.2019.05.03 (in Polish).

Skibińska, J. (2023). *Od września ukraińscy studenci – mężczyźni nie mogą wyjechać za granicę. Jak obecnie wygląda sytuacja? Nasz Wybór*. Retrieved from <https://pl.naszwybir.pl/granica-studenci> (in Polish).

Szeptycki, A. (2023) *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar (in Polish).

Ustawa z dnia 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa. (2022). *Dziennik Ustaw*, 583. Retrieved from <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000583> (in Polish).

Wsparcie MNiSW dla studentów i naukowców z Ukrainy. (2024). *Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego*. Retrieved from <https://www.gov.pl/web/nauka/wsparcie-mnisw-dla-studentow-i-naukowcow-z-ukrainy> (in Polish).

Żołędowski, C. (2010). *Studenci zagraniczni w Polsce. Motywy przyjazdu, ocena pobytu, plany na przyszłość*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).

Vasyl HULAI

*Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7609-7967>
e-mail: vasyl.v.hulai@lpnu.ua*

Liubomyr KHAKHULA

*PhD (History), Senior Researcher Fellow,
Associate Professor at the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
Senior Researcher Fellow of the
Department “Center for Ukrainian-Polish Relations Research”
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>
e-mail: l.khakhula@gmail.com*

Iryna OKHOTA

*Assistant Professor at the Department of International Information
Lviv Polytechnic National University
ORCID <https://orcid.org/0009-0000-0283-1869>
e-mail: iryna.y.okhota@lpnu.ua*

EDUCATIONAL MIGRATION OF UKRAINIAN STUDENTS TO POLAND: DYNAMICS AND STRUCTURE IN THE CONTEXT OF FULL-SCALE RUSSIAN AGGRESSION

The article analyses the preconditions, quantitative dimension and consequences of the educational migration of Ukrainians to the Republic of Poland after Russia's full-scale invasion in 2022. It is proven that the increase of the number of Ukrainian students in Polish higher education institutions (uczelniah) was caused by the following factors: the threat to life and health caused by Russian aggression, cultural proximity, the search for quality education and opportunities for high-paying jobs in the European Union. Statistical reports from the Polish State Research Institute “Ośrodek Przetwarzania Informacji” and the Institute of International Education (USA) showed an increase in the number of Ukrainians in Polish universities and higher education institutions from 34,734 to 48,056 in 2022–2024. “Management”, “Computer Science”, and “Medicine” were very popular among Ukrainian students. Adopted in March 2022, the Polish Law “On Assistance to Citizens of Ukraine in connection with the Armed Conflict on the Territory of this State” allowed Ukrainians to study in Polish for free in public educational institutions and to get a job teaching without competition. The analysis of the results of the questionnaire survey of Ukrainian students of the “Polonistyka for Foreigners” study program showed both high adaptability and constant fear and uncertainty about the future. The quantitative increase of Ukrainian students in Poland was expressed in demographic and economic benefits for Poland, but also in social challenges – language barrier, xenophobia, cultural integration.

Keywords: Ukraine, Poland, Russian-Ukrainian war, educational migration, higher education, students, cultural integration.

УДК 316.77:159.954(477+438)

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2025-18-09>

Оксана СЕРБІНЕНКО

провідний судовий експерт

Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки

та судових експертиз Служби безпеки України

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2553-5646>

e-mail: serboksana@gmail.com

Євген РЯБОКОНЬ

головний судовий експерт

Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки

та судових експертиз Служби безпеки України

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7110-6416>

e-mail: inje@meta.ua

Богдан GERMAN

консультант-експерт

Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки

та судових експертиз Служби безпеки України

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6564-9188>

e-mail: bogdan.german@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВІЗУАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

У статті розглянуто інтеграцію психосемантичного аналізу та візуальної ідентичності як методологічну основу дослідження суспільної свідомості в контексті українсько-польських відносин. Автори пропонують теоретичну рамку, в якій візуальна ідентичність трактується як форма відображення соціальних уявлень і колективних уявлень про «своїх» і «чужих». Особлива увага приділена можливостям методу репертуарних решіток Джорджа Келлі для вивчення психосемантичної структури образів «поляка» та «українця» у суспільній свідомості представників обох народів. Аналіз показує, що візуальні образи є не лише зовнішнім атрибутом ідентичності, але й індикатором глибинних когнітивних категорій, таких як довіра, статус, близькість чи загроза. У статті здійснено систематизацію теоретичних джерел із психології ідентичності, міжгрупових відносин, семантичного аналізу і візуальних студій. Обґрунтовується доцільність використання візуального матеріалу (герби, емблеми, шеврони, меми, зображення воїнів, історичних персонажів тощо) як одного з ключових об'єктів психосемантичного дослідження. Результати теоретичного аналізу свідчать про потенціал інтеграції психологічних і візуальних підходів для виявлення латентних елементів суспільної свідомості, що визначають динаміку міжнаціонального сприйняття. Зроблено висновок про необхідність подальших емпіричних досліджень із застосуванням методу репертуарних решіток для діагностики, моделювання та корекції уявлень, що лежать в основі ідентичнісних наративів у контексті українсько-польського діалогу.

Ключові слова: суспільна свідомість, візуальна ідентичність, психосемантичний аналіз, метод репертуарних решіток, українсько-польські відносини, міжгрупове сприйняття, національні образи.

Суспільна свідомість є складним феноменом, що формується на перетині когнітивного, емоційного та культурного вимірів. Вона не тільки відображає домінуючі у суспільстві цінності, уявлення та установки, але й відіграє активну роль у відтворенні соціального порядку, національної ідентичності та міжгрупових відносин. У сучасному комунікативному середовищі, насиченому візуальними повідомленнями, одним із ключових інструментів формування суспільної свідомості стає візуальна культура – система зображень, символів, знаків і стилістичних рішень, які структуровано транслують смисли й формують уявлення про себе й інших.

У цьому контексті особливого значення набуває поняття візуальної ідентичності, що є формою колективного «Я», репрезентованого через візуальні образи. Це не лише сукупність символів або артефактів, які ідентифікують певну спільноту, але й механізм комунікації між спільнотами, засіб включення або виключення, елемент символічної інтеракції в межах ширшого культурного поля. Саме через візуальні засоби здійснюється символічне «впізнання» себе в іншому й іншого – у собі.

Українсько-польські відносини упродовж століть позначені як етапами співпраці, так і періодами конфліктів. Проте новітні історичні обставини, зокрема повномасштабна війна Російської Федерації проти України, активізували процеси солідаризації та спільного осмислення загроз, на які обидва народи дають власні, але часто взаємодоповнювані відповіді. Ці процеси відображаються не лише в офіційній риториці або дипломатичних ініціативах, але й у просторі візуальної культури – від масових зображень у медіа до вуличного мистецтва, від мемів до офіційної символіки, що з'являється у відповідь на соціальні виклики. Через ці візуальні конструкти не тільки формується уявлення про себе й іншого, але й вибудовується новий контур взаємного розуміння.

У цьому контексті психологічний аналіз візуальної ідентичності виявляється не просто теоретичною вправою, а способом осмислення глибинних механізмів, які керують колективним сприйняттям. Він дозволяє дослідити не лише зміст образів, але й ті афективні та семантичні поля, які активуються під час їх сприйняття. Такий підхід дає змогу вийти за межі дескриптивного аналізу візуального контенту й побачити, як візуальні форми структурують уявлення про ідентичність, про «своє» і «чуже», про історію, майбутнє, межі спільного і відмінного. На особливу увагу в цьому контексті заслуговують дослідження, що поєднують підходи культурної психології, соціальної семіотики та психосемантики.

Таким чином, зростає потреба у міждисциплінарному підході, який поєднає аналітичні ресурси психології, культурознавства та візуальних студій. Такий підхід відкриває можливість не лише для глибшого розуміння природи візуальної ідентичності українського та польського народів, але й для сприяння формуванню простору діалогу, що базується на усвідомленні спільного й повазі до відмінного.

Історичний вимір візуальної ідентичності, що часто закріплюється у колективній пам'яті, визначає зміст символічних образів, через які формується взаємне бачення українців і поляків. Як слушно зазначає О. Рудакевич, саме історична пам'ять виступає фундаментом національної ідентичності, з якої випливають уявлення про «своє» і «чуже». Таким чином, вивчення візуальної ідентичності

неможливе без урахування семіотики історичного досвіду (Рудакевич-2, 2009, с. 193–197).

Метою цієї статті є теоретичне осмислення психологічного потенціалу у дослідженні візуальної ідентичності в українсько-польських відносинах з акцентом на міждисциплінарні зв'язки між психологією візуальної комунікації, колективною ідентичністю та сучасними формами візуального репрезентування.

У науковій літературі останніх десятиліть спостерігається посилення інтересу до візуальної культури як до способу репрезентації соціального досвіду. Візуальна культура охоплює не лише мистецькі практики, але й повсякденні образи, які циркулюють у медіапросторі, рекламі, політичній комунікації тощо. Як зазначає дослідник, візуальні образи дедалі частіше замінюють текст як засіб комунікації, адже вони мають потужну здатність швидко активувати асоціативні, емоційні й когнітивні реакції (Mirzoeff, 2023).

Сучасне суспільство вступило у фазу «візуального повороту», коли домінування зображення над текстом змінює не лише спосіб сприйняття інформації, а й когнітивні структури осмислення соціальної реальності. Цей феномен безпосередньо впливає на формування суспільної свідомості, оскільки візуальні образи створюють своєрідні символічні матриці – структури уявлень, що задають межі «нормального», «патріотичного», «ворожого» тощо (Hall, 1997, с. 13–74).

В умовах інформаційних війн і трансформації комунікативних середовищ візуальна культура стала не лише відображенням суспільної свідомості, а й активним агентом її трансформації. Особливо це помітно у контексті воєнних конфліктів, де візуальні конструкти мобілізують емоції, зміцнюють відчуття приналежності, формують ідентичності. Водночас візуальні повідомлення не є нейтральними, вони завжди мають ідеологічну та ціннісну навантаженість, яку глядач (індивід або спільнота) зчитує відповідно до свого культурного коду.

Поняття візуальної ідентичності в науковому дискурсі здебільшого пов'язане з бренд-стратегіями, однак у міждисциплінарних дослідженнях воно набуло значення ширшого соціокультурного конструкту. Візуальна ідентичність – це не лише візуальні коди, що репрезентують групу, а й процес, у якому індивіди/спільноти осмислюють себе через візуальні образи. Вона функціонує як механізм символічного маркування простору приналежності: що є «нашим», а що – «чужим».

Психологічно ідентичність виникає в результаті порівняння із собою, з минулим, з іншими. У візуальній формі це порівняння реалізується через іконічні образи: національну символіку, кольори, форми, архетипи. Візуальні елементи відіграють роль «точок пам'яті», які, крім спричинення емоційного відгуку, ще і структурують простір історичної пам'яті та колективного переживання.

Важливо підкреслити, що візуальна ідентичність може бути як інклюзивною (об'єднуючою), так і ексклюзивною (відмежовуючою). У випадку українсько-польських відносин спостерігається особлива динаміка – трансформація образів, які раніше виконували функцію розмежування, в конструкти співпереживання, підтримки, взаємоповаги (Zubrzycki, 2006). Це дозволяє говорити про нові моделі візуального «співжиття» двох ідентичностей у спільному символічному просторі.

З позицій сучасної української соціальної психології візуальна ідентичність є тісно пов'язаною з історичною пам'яттю та конструктами «чужого», які відтворюються через колективний досвід. О. Рудакевич (Рудакевич-1, 2, 2009, с. 155–159; 2011, с. 25–34) обґрунтовує, що саме історична пам'ять виступає носієм культурної матриці, яка структурує уявлення про національну належність. Інші дослідники підкреслюють динамічний характер ідентичності в умовах соціальних зрушень, зокрема воєн і політичної поляризації. Інтеграція цих підходів до загального теоретичного каркасу дозволяє глибше осмислити функціонування візуальних символів як механізмів закріплення або трансформації міжетнічного сприйняття (Слюсаревський, Найдьонова, Титаренко, 2020).

Психологічний аналіз візуальної ідентичності передбачає вивчення смислів, що закладені у візуальні образи, а також механізмів їх сприйняття і переживання. Особливе місце тут посідають підходи, які дозволяють реконструювати семантичний простір – систему значень, асоціацій, емоційних реакцій, що активуються під час сприйняття зображень. Одним із таких підходів є семіотико-психологічний аналіз, що поєднує символічну інтерпретацію образу з аналізом афективного ставлення до нього (Barthes, 1977).

Міжкультурна візуальна комунікація передбачає, що візуальні символи мають здатність бути одночасно зрозумілими та «чужими» для різних спільнот. Саме в цьому аспекті візуальна ідентичність є відкритою системою: вона може змінюватися, оновлюватися, включати елементи іншої культури тощо. Психологічний аналіз таких процесів дає змогу відстежити, які елементи стають «спільними», які викликають конфлікт, а які створюють підґрунтя для діалогу. Навіть базові кольори, шрифти, стилістичні рішення можуть викликати різну інтерпретацію залежно від ідеологічного чи культурного контексту. Тобто візуальна ідентичність – це не просто візуальні коди, а інтерпретативні практики, які формуються в онто- та соціогенезі.

Метод репертуарних решіток, розроблений Дж. Келлі в межах теорії особистісних конструктів, зарекомендував себе як дієвий інструмент для вивчення суб'єктивних семантичних структур (Kelly, 1955/1991a). У контексті дослідження візуальної ідентичності цей метод дозволяє виявити індивідуальні або групові системи смислів, якими оперує людина, в тому числі для інтерпретації візуальних стимулів. Це особливо актуально у міжкультурних дослідженнях, де важливо виявити не лише значення, а і структуру відношень між значеннями.

Як зазначає Фей Франсела, застосування методу репертуарних решіток до візуального матеріалу (наприклад, до фотографій, плакатів, зображень символіки) дозволяє отримати дані не лише про смислові опозиції, але й про афективну валентність образів, їхню «близькість/далекість» до Я-образу, рівень асоціативного насичення. В умовах українсько-польського діалогу це може бути особливо корисно – для аналізу тих елементів візуальної культури, які сприяють зближенню чи, навпаки, спричиняють дистанціювання (Fransella, 2003).

Застосування методу репертуарних решіток дає змогу зменшити вплив соціально бажаної відповіді, оскільки структура решітки не нав'язує готових інтерпретацій. Вона дозволяє респонденту самостійно формувати поля значень, відкриваючи простір для виявлення як унікального, так і спільного в культурному коді.

Матеріали і методи. У межах цього теоретичного дослідження ми обґрунтовуємо можливість застосування методу репертуарних решіток для аналізу візуальної ідентичності в українсько-польському контексті як складника суспільної свідомості. Методологічно робота базується на міждисциплінарному підході, що поєднує досягнення психології особистості, соціальної психології, візуальних студій та семіотики.

Об'єктом дослідження є візуальна ідентичність у просторі українсько-польського міжкультурного діалогу як компонент суспільної свідомості. Предметом – структура семантичного сприйняття візуальних образів, що маркують ідентичність (національну, історичну, регіональну), а також динаміка їх інтерпретації в умовах спільного інформаційного поля.

Метод репертуарних решіток дозволяє виявляти індивідуальні або групові смислові координати, за якими оцінюються елементи візуальної культури. Замість нав'язування зовнішніх шкал або категорій дослідник отримує індивідуально сформовані конструкти, що відображають особистісне або колективне осмислення візуальних образів.

У цьому контексті елементами решітки можуть виступати:

плакати, пов'язані з війною в Україні; візуальні репрезентації національної солідарності (прапори, кольори, символи); історичні зображення (наприклад, Українська Повстанська Армія, Армія Крайова); візуальні повідомлення в медіа чи соцмережах.

Конструкти формуються шляхом порівняння трьох випадкових елементів за принципом: «які два з них схожі між собою і чим вони відрізняються від третього?». Це дозволяє створити біполярні шкали оцінки (наприклад, «героїчний – нейтральний», «національний – універсальний», «відштовхуючий – притягальний»).

Умовно отримана решітка може бути репрезентована у вигляді таблиці, яка надалі піддається як якісному, так і кількісному аналізу: наприклад, через обчислення кореляційних зв'язків між конструкціями, факторного аналізу тощо (Fransella, Bell & Bannister, 2004).

На підставі описаного вище підходу можна змодельовати гіпотетичне дослідження, яке включало б: вибір цільових груп: умовно представники української та польської молоді (наприклад, студенти гуманітарних факультетів); підбір візуального стимульного матеріалу: 8–12 зображень, що мають символічне значення в обох культурах; формування решіток: індивідуальне заповнення таблиць із конструкціями; порівняльний аналіз: виявлення спільних та відмінних репертуарів інтерпретацій, виявлення зон конфліктних або гармонійних смислів.

Слід зазначити, що метод репертуарних решіток має низку переваг. Він, зокрема не накладає зовнішніх схем інтерпретації; дозволяє вивчити індивідуальні відмінності; дає можливість порівнювати культурні/національні особливості сприйняття візуального контенту. Водночас у цього методу існують і обмеження: він потребує часу та когнітивного навантаження від респондентів; його використання вимагає від дослідника додаткової інтерпретації культурного контексту. Попри це, включення методу репертуарних решіток до інструментарію аналізу візуальної ідентичності дозволяє розширити уявлення про способи символічної комунікації між культурами.

Як показують дослідження О. Рудакевича, колективні уявлення про історичне минуле є стійкими структурами, що значною мірою визначають сприйняття сучасних візуальних символів. Ці ментальні моделі впливають на вибір конструктивів у інтерпретації образів, формуючи межі інклюзивності або ексклюзивності у сприйнятті іншої культури (Рудакевич-3, 2011).

Обговорення результатів. Міжкультурна взаємодія між Україною та Польщею – це складний, багаторівневий процес, у якому візуальна ідентичність обох сторін виконує водночас функції представлення, впізнавання та диференціації. Історичні зв'язки, періоди співпраці й конфліктів, географічна близькість та культурні запозичення сприяли тому, що образ одне одного в українській та польській масовій свідомості набув амбівалентного характеру. Візуальні репрезентації, які циркулюють у медіа, мистецтві, меморіальних практиках, суспільних кампаніях, містять як елементи солідарності, так і рудименти минулих протистоянь.

З психологічної точки зору міжкультурна комунікація передбачає не лише обмін знаками, а й інтерпретацію цих знаків крізь призму власного культурного коду. Саме тут виникає ризик когнітивної декомпенсації: один і той самий образ може сприйматися в обох культурах принципово по-різному. Наприклад, образ повстанця чи партизана в українській візуальній традиції часто пов'язується з героїною боротьби за незалежність, тоді як у польському наративі аналогічний образ може викликати суперечливі емоції, пов'язані з колективною історичною пам'яттю про Волинську трагедію 1943 р. Візуальні елементи тут стають не просто ілюстрацією – вони функціонують як «маркери» культурної ідентичності, що апелюють до національних міфів і травм.

Зіставний аналіз, проведений українським діаспорним автором М. Труханом, засвідчує, що в польському суспільстві образ українця і досі нерідко пов'язується з історичними стереотипами, що мають негативне емоційне забарвлення (Трухан, 1992). Ці стереотипи проявляються не лише у текстах, а й у візуальній репрезентації, зокрема, в карикатурах, кінематографі та публічних візуальних символах, які можуть посилювати культурну дистанцію. Це підтверджує потребу у психосемантичному підході до аналізу таких образів як джерела культурного напруження або, навпаки, платформи для діалогу.

Водночас слід визнати, що останні десятиліття супроводжуються дедалі більшою відкритістю до діалогу. Це знаходить своє відображення у зміні візуальної парадигми: з'являються спільні візуальні продукти – документальні фільми, виставки, графічні серії, де об'єкти минулого зображуються з мультикультурних позицій. Така зміна супроводжується і змінами в колективному сприйнятті – нові покоління українців і поляків схильні до рефлексії, спільного переосмислення історичних сюжетів і створення візуального простору співчуття, пам'яті та примирення. Це не означає втрати власної ідентичності, навпаки, візуальне самопредставлення в умовах діалогу стає більш усвідомленим і зрілим.

Особливо цікавим у цьому контексті є феномен гібридних візуальних ідентичностей, який виявляється у прикордонних регіонах або серед людей, що ідентифікують себе одночасно з обома культурами. У таких випадках візуальні образи мають синкретичний характер, поєднуючи елементи, притаманні обом національ-

ним канонам. Вивчення цих форм через психосемантичний підхід дозволяє виявити неочевидні зв'язки, смислові переходи, а також рівень емоційної залученості індивіда до тієї чи іншої символіки.

Зі стратегічної точки зору формування спільного візуального поля є важливим чинником у зміцненні довіри між суспільствами. Тут візуальна ідентичність виконує інтегративну функцію, посилюючи символічний зв'язок між культурами і створюючи підґрунтя для стійкого партнерства. На відміну від офіційної дипломатії, яка оперує текстом і правом, візуальна комунікація апелює до почуттів і підсвідомих структур, що робить її надзвичайно потужним інструментом у сфері міжнародних відносин.

Таким чином, у межах українсько-польського простору візуальна ідентичність виступає як дзеркало міжкультурної взаємодії, у якому відбиваються не лише сучасні наративи, а й архетипи, історичні травми, культурні коди. Її дослідження вимагає поєднання методів культурології, психології, семіотики та розуміння того, що візуальні образи – це не лише естетичні об'єкти, а і соціальні факти, що мають потужний вплив на колективну уяву.

Психологічний підхід до вивчення візуальної ідентичності полягає у виявленні способів, якими індивіди та спільноти репрезентують себе через візуальні образи – символи, кольори, форми, архетипи. У контексті міждержавних та міжкультурних відносин, зокрема між Україною та Польщею, візуальна ідентичність не лише відображає, але й формує суспільну свідомість, конструюючи уявлення про «своїх» і «чужих», посилюючи або, навпаки, послаблюючи культурну дистанцію.

У фокусі психологічного аналізу перебуває не сам візуальний артефакт, а реакція суб'єкта на нього, інтерпретація та емоційна оцінка, що закріплюється у свідомості та впливає на міжособистісні й міжгрупові взаємодії. Такий підхід дозволяє перейти від поверхневого опису символіки до глибинного аналізу смислів, які ця символіка викликає в учасників комунікації. З позицій соціальної психології візуальні коди – це елементи колективної пам'яті, які виконують регулятивну функцію у системі культурної самоідентифікації (Москаленко, 2007).

Візуальна ідентичність є похідною від уявлень про національне «Я», які виникають у процесі соціалізації та підкріплюються масовою культурою. Наприклад, в українському контексті візуальна ідентичність активно формується навколо образів, пов'язаних із боротьбою за свободу (козак, тризуб, синьо-жовті кольори, вишиванка), тоді як польська візуальна ідентичність несе у собі сліди як національного месіанізму, так і релігійного символізму (біло-червоний прапор, Орел, ікона Ченстоховської Богородиці). Обидві візуальні традиції є емоційно насиченими та тяжіють до героїко-жертвоних наративів, що створює як потенціал для солідарності, так і ризики для непорозуміння (Zubrzycki, 2006).

З огляду на це психологічний аналіз візуальної ідентичності – це, по суті, аналіз смислів, які сприймаються, інтерналізуються та стають частиною уявлення про себе. Особливо важливо враховувати, що візуальні образи можуть діяти на дораціональному рівні, тобто викликати реакції ще до того, як буде усвідомлено сам зміст зображення. Це явище, пов'язане з асоціативною пам'яттю та емоційною забарвленістю культурних символів, визначає високий потенціал візуальної іден-

тичності в процесах формування національної єдності, опору зовнішнім впливам та міжнаціонального діалогу.

Таким чином, візуальна ідентичність є об'єктом психологічного аналізу не лише як культурний феномен, а й як механізм впливу на індивідуальні уявлення, поведінку та соціальну згуртованість. Її інтерпретація вимагає поєднання когнітивних, емоційних та ціннісних компонентів аналізу, що робить доцільним застосування психосемантичного підходу, зокрема методу репертуарних решіток як способу фіксації і структурування суб'єктивних уявлень.

Застосування психосемантичного підходу до аналізу візуальної ідентичності дозволяє не лише описати зовнішні характеристики візуальної культури, а й проникнути у глибинні смислові структури, що визначають, як люди сприймають, оцінюють і емоційно переживають візуальні конструкти. Психосемантика, що спирається на метод репертуарних решіток Дж. Келлі, дає змогу реконструювати індивідуальні й колективні смисли, за допомогою яких суб'єкти ідентифікують себе, свої цінності та групову належність через візуальні форми (Kelly, 1955/1991b). Однією з ключових ідей цього підходу є те, що будь-яке візуальне зображення не має фіксованого значення, навпаки, його сенс конструюється у процесі сприйняття, на основі особистісних конструктів, які базуються на попередньому досвіді, соціальному контексті та культурній належності. Ці конструкти можуть бути як когнітивними (наприклад, «традиційний – сучасний»), так і емоційними («теплий – холодний», «героїчний – агресивний») і відображати ті критерії, за якими індивід (чи соціальна група) оцінює візуальний матеріал.

Приклади застосування методу репертуарних решіток у вивченні візуальних структур ідентичності вже наявні у психологічній літературі (Fransella, Bell, & Bannister, 2004). У межах українсько-польського контексту цей підхід дозволяє не лише ідентифікувати національні візуальні коди (герої, символи, кольори, форми), а й порівнювати, як вони осмислюються представниками різних культур. Наприклад, для одного респондента образ вишиванки може асоціюватися з духовною глибиною та національною ідентичністю, а для іншого – з архаїкою або навіть політичною інструменталізацією. Метод дозволяє виявити не лише домінантні уявлення, але й варіативність сприйняття візуальних знаків, що відкриває перспективу для вивчення культурних розривів і зон потенційного непорозуміння.

Крім того, використання психосемантики дає змогу дослідити структуру взаємозв'язків між візуальними елементами. Наприклад, репертуарна решітка може продемонструвати, які з образів пов'язані в уявленні респондента з категорією «автентичне», а які з «нав'язаним», що дозволяє краще зрозуміти механізми прийняття або відторгнення тих чи інших візуальних форм. Такий підхід може бути надзвичайно корисним у контексті міжкультурної політики, культурної дипломатії, меморіальних практик та візуального дизайну публічного простору.

Важливо також підкреслити, що метод дозволяє фіксувати динаміку змін у візуальній ідентичності, зокрема, як змінюється значення певних образів унаслідок соціальних подій, медійного впливу, травматичного досвіду або трансформацій у суспільній свідомості. Так, образи, пов'язані з Революцією Гідності або війною в Україні після 2022 р., набули нового смислового навантаження як всередині країни,

так і в очах міжнародної спільноти. Вони стали новими маркерами національної візуальної ідентичності – виразними, емоційно насиченими, здатними викликати як солідарність, так і спротив залежно від контексту сприйняття.

Психосемантичний аналіз дозволяє також здійснити порівняльне дослідження візуальних образів у свідомості українців і поляків, виявляючи схожості, відмінності та перехресні зони смислів. Це відкриває нові можливості для емпіричного дослідження, побудованого на порівняльних матрицях, які фіксують домінантні репрезентації та характерні конструкти двох культур.

Таким чином, психосемантичний підхід до вивчення візуальної ідентичності є не лише теоретично обґрунтованим, а й методологічно продуктивним. Він поєднує у собі гнучкість якісного аналізу з можливістю формалізації, надаючи досліднику інструменти для реконструкції глибинних структур суспільної свідомості. Саме крізь призму таких структур і варто розглядати візуальну ідентичність як багатовимірне, гнучке, але водночас стабілізуюче явище культури.

Висновки. У цій статті ми розглянули візуальну ідентичність як одну з форм репрезентації суспільної свідомості в контексті українсько-польських відносин. Теоретичний аналіз показав, що візуальна ідентичність функціонує як складна система знаків, образів та символів, які не лише відображають колективну ідентичність, а й активно її формують. У міжкультурному контексті вона виступає інструментом як зближення, так і дистанціювання між спільнотами, що надає особливої ваги її вивченню у сфері міждержавного та міжсуспільного діалогу.

Отже, візуальна ідентичність не зводиться до суми художніх чи медійних репрезентацій, а є психологічним конструктом, який включає когнітивні, емоційні та культурні складники. Її аналіз вимагає методологій, здатних виявити приховані смислові структури, зокрема, за допомогою психосемантики. Використання методу репертуарних решіток дозволяє реконструювати індивідуальні й колективні уявлення про візуальні образи, зокрема ті, які пов'язуються з національною приналежністю, історичною пам'яттю, культурною спадщиною, героїкою, простором, державністю, релігією тощо.

Запропонований психосемантичний підхід відкриває перспективи не лише для академічного вивчення ідентичності, а й для практичного застосування у сферах публічної політики, комунікацій, міжкультурної освіти, культурної дипломатії, музейної справи, дизайну публічного простору тощо. Особливо важливою є здатність цього підходу виявляти зони когнітивного й емоційного розриву між різними спільнотами, що дає змогу своєчасно визначати потенційні джерела напруги та розробляти механізми символічного узгодження. Наприклад, аналіз візуальних образів, пов'язаних із війною в Україні (таких як мурали, меми чи символіка солідарності), може допомогти виявити спільні смислові поля, які сприяють порозумінню між українцями та поляками, а також визначити образи, що викликають напругу через історичні асоціації.

У межах українсько-польських взаємин візуальна ідентичність виконує функцію дзеркала: вона відображає не лише самосприйняття кожної зі сторін, але й те, як один народ бачить інший, і як це бачення може змінюватися залежно від історичного контексту, політичної ситуації чи культурних трансформацій. У цьому

сенсі візуальні форми стають не просто знаками, а засобами спілкування та розуміння.

Системний аналіз візуальної ідентичності має враховувати не лише культурно-семіотичні, а й ментально-історичні аспекти. Саме вони, як показує О. Рудакевич, забезпечують глибину колективного сприйняття, тоді як праці М. Трухана актуалізують необхідність подолання стереотипних уявлень, що закріплюються у візуальному просторі. Це підкреслює потенціал нашого підходу як засобу зближення народів шляхом символічного переосмислення минулого.

Для практичного впровадження психосемантичного підходу автори вважають за необхідне здійснити такі заходи, як:

1. Проведення пілотних емпіричних досліджень. Використання методу репертуарних решіток для аналізу сприйняття конкретних візуальних образів (наприклад, національних символів, мемів, муралів) серед української та польської молоді. Це дозволить перевірити теоретичні припущення та виявити специфічні конструкти, які формують міжкультурне сприйняття.

2. Розробка міжкультурних освітніх програм. Створення навчальних модулів, які використовують візуальні матеріали (фотографії, відеоролики, символіку) для обговорення історичних наративів і подолання стереотипів у школах та закладах вищої освіти України та Польщі.

3. Створення платформ культурної дипломатії. Організація спільних українсько-польських виставок, кінопроектів чи медіакампаній, які б використовували візуальні образи для підкреслення спільних цінностей, таких як солідарність і опір зовнішнім загрозам. Наприклад, проекти, присвячені спільній боротьбі проти російської агресії, можуть включати символіку обох країн.

4. Розробка рекомендацій для медіа та дизайну публічного простору. На основі психосемантичного аналізу створювати гайдлайни для медіа та дизайнерів щодо використання візуальних образів, які сприяють інклюзивності та зменшують конфліктний потенціал (наприклад, уникнення образів, пов'язаних із травматичними історичними подіями, такими як Волинська трагедія, без належного контексту).

5. Моніторинг змін у візуальній ідентичності. Впровадження регулярних досліджень, які відстежують еволюцію сприйняття візуальних образів у соціальних мережах, щоб своєчасно виявляти нові символи солідарності чи потенційні конфліктні образи, які можуть впливати на суспільну свідомість.

Підсумовуючи, можемо стверджувати, що візуальна ідентичність – це не лише об'єкт дослідження, а й важливий ресурс консолідації та розвитку взаєморозуміння між народами. Її дослідження на перетині психології, культурології та соціальних наук, зокрема з використанням психосемантичних інструментів, становить перспективний напрям, що поєднує глибокий теоретичний аналіз із можливістю практичного впровадження. Саме на цьому перехресті – між візуальним образом і психологічним смислом – формується нова якість міжкультурної свідомості, яка є не менш важливою, ніж економічні чи політичні індикатори співпраці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Батраченко, І. (2010). Психологічні закономірності розвитку антиципації людини : дис. ... д-ра психол. наук, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Репозитарій. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/234/1/%D0%91%D0%90%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E%20%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%20%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%281%29.pdf>

Білецька, Т., Купчишина, В. (2022). Політична психологія : навчально-методичний посібник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 184.

Варій, М. (2009). Психологія : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-ге. Київ : Центр учбової літератури, 288.

Васютинський-1: Васютинський, В. (2005). Інтеракційна психологія влади : монографія. Київ, 492.

Васютинський-2: Васютинський, В. (2010). Психологічні виміри спільноти : монографія. Київ : Золоті ворота, 120.

Вольфовська, Т. (2012). Дослідження історичної пам'яті: концептуальні засади. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави* : збірник наукових праць, 13, 3–12.

Горностай, П., Слюсаревський, М., Татенко, В., Титаренко, Т., Хазратова, Н. (2018). Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти. Київ : Талком, 580.

Гуменюк, О. (2003). Психологія впливу : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 304.

Гарфінкел, Г. (2005). Дослідження з етнометодології. Київ : КУРС, 340 с.

Ільницька, У. (2007). Політичні стереотипи та стереотипізація мислення: роль та значення у системі іміджевих комунікацій. *Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку*, 19, 96–100.

Коваленко, А., Корнєв, М. (2006). Соціальна психологія : підручник. Київ : Геопринт, 400.

Кононов, І. (2013). Теоретична соціологія. Курс лекцій. Т. 2. Сучасні суспільства: структури та процеси. Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 336.

Львовичкіна, А. (2002). Етнопсихологія : навчальний посібник. Київ : МАУП, 144 с.

Москаленко, В. (2007). Психологія соціального впливу : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 448.

Нагорна, Л. (2008). Регіональна ідентичність: український контекст. Київ : ПіЕНД імені І.Ф. Кураса, 405.

Орбан-Лембрик, Л. (2006). Соціальна психологія : підручник: у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. Київ : Либідь, 569.

Павліченко, Є. (2023). Сучасна візуальна культура як засіб репрезентації національної ідентичності. *Питання культурології*, 42, 57–65.

Різун, В. (2008). Теорія масової комунікації : підручник для студентів галузі 0303 «Журналістика та інформація». Київ : Видавничий центр «Просвіта», 260.

Рудакевич-1: Рудакевич, О. (2009). Взаємозв'язок національної ідентичності та культури в націєтворчому процесі. *Грані*, 3, 155–159.

Рудакевич-2: Рудакевич, О. (2009). Національні політичні стереотипи (теоретико-методологічні засади дослідження). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, соціологія, філософія*, 11, 193–197.

Рудакевич-3: Рудакевич, О. (2011). Матриця національної політичної культури: соціетальний підхід. *Політичний менеджмент*, 5, 25–34.

https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/rudakevych_matrytsia.pdf

Слюсаревський-1: Слюсаревський, М. (2005). Імперативи правдивості і смиренності: Про парадигмальний «зсув» у психологічній науці та проблему методів емпіричного дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : збірник статей, 12 (15), 3–23.

Слюсаревський-2: Слюсаревський, М. (2007). Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : збірник статей, 16 (19), 109–127.

Слюсаревський-3: Слюсаревський, М., Найдьонова, Л., Титаренко, Т., Татенко, В., Горностай, П., Кочубейник, О., Лазоренко, Б. (2020). *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін*. Реферативний опис роботи. Київ : Талком, 318.

Татенко-1: Татенко, В. (2008). Соціальна психологія впливу : монографія. Київ : Міленіум, 216.

Татенко-2: Татенко, В. (2021). Соціальна психологія націєтворення: суб'єктно-творчинковий підхід : монографія. 2-ге видання, перероблене і доповнене. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 142.

Трухан, М. (1992). Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. Львів : ВП «Троян» т. з о. в., 256.

Хуткий, Д. (2011). Концептуальна модель сучасної світової системи суспільств: макросоціологічний підхід : дис. ... на здобуття наукового ступеня к-та соціол. наук, Інститут соціології Національної академії наук України. Репозитарій. https://www.academia.edu/5758840/%D0%A5%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%94_%D0%9E_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2_%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D1%96%D0%B4_%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%83%D1%82%D1%8

2%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA_22_00_01_%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2_2011_180_%D1%81

Abrams, D. & Hogg, M. (1990). Social Identification, Self-Categorization and Social Influence. *European Review of Social Psychology*, 1, 195–228. <https://doi.org/10.1080/14792779108401862>

Anderson, B. (2006). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. Verso, 256.

Bar-Tal, D. (2000). Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis. SAGE Publications, Inc., 387. <https://doi.org/10.4135/9781452204697>

Barthes, R. (1977). Image, music, text (S. Heath, Trans.). Fontana Press, 226.

Berger, J. (1972). Ways of seeing. British Broadcasting Corporation and Penguin Books, 165.

Billig, M. (1995). Banal nationalism. SAGE Publications, Ltd, 203.

Breakwell, G. (1986). Coping with Threatened Identities. Psychology Press, 238. <https://doi.org/10.4324/9781315733913>

Breakwell, G.M. (1993). Social representations and social identity. *Papers on Social Representations*, 2 (3), 198–217.

Breakwell, G. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1–6.11.

Breakwell, G. (2023). Identity resilience, uncertainty, personal risk, fear, mistrust and ingroup power influences upon COVID-19 coping. *Journal of the British Academy*, 11(S5), 45–61.

Buchowski, M. (2006). The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly*, 79 (3), 463–482. <https://doi.org/10.1353/anq.2006.0032>

Foster, H. (Ed.). (1988). Vision and visuality. Bay Press, 145.

Fransella, F. (2003). International Handbook of Personal Construct Psychology. John Wiley & Sons, Ltd, 505.

Fransella, F., & Bell, R., & Bannister, D. (2004). A Manual for Repertory Grid Technique. Second Edition. John Wiley & Sons, Ltd, 288.

Hall, S. (1997). Representation: Cultural representations and signifying practices. Chapter 1. The work of representation. SAGE Publications, Ltd, pp. 13–74.

Hepburn, A. (2003). An Introduction to Critical Social Psychology. SAGE Publications, Ltd, 278. <https://doi.org/10.4135/9781446218884>

Kelly, G. (1955/1991a). The Psychology of Personal Constructs. Volum 1. A Theory of Personality. First published by Norton, 1955, then by Routledge in collaboration with the Centre for Personal Construct Psychology, 1991, 423.

Kelly, G. (1955/1991b). The Psychology of Personal Constructs. Volum 2. Clinical Diagnosis and Psychotherapy. First published by Norton, 1955, then by Routledge in collaboration with the Centre for Personal Construct Psychology, 1991, 470.

- Mirzoeff, N. (2023). *An Introduction to visual culture*. 3rd ed. Routledge, 328. <https://doi.org/10.4324/9780429280238>
- Pavlenko, A. (2008). Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11 (3–4), 275–314.
- Pedrotti, J. & Isom, D. (2020). *Multicultural Psychology: Self, Society, and Social Change*. SAGE Publications, Inc., 424. <https://doi.org/10.4135/9781506375908>
- Ricoeur, P. (1991). Narrative identity. *Philosophy Today*, 35 (1), pp. 73–81. <https://doi.org/10.5840/philtoday199135136>
- Schroeder, J. (2002). *Visual consumption*. Routledge, 208. <https://doi.org/10.4324/9780203471630>
- Semin, G., & Fiedler, K. (1996). *Applied Social Psychology*. SAGE Publications, Ltd, 504. <https://doi.org/10.4135/9781446250556>
- Tajfel, H. & Turner, J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & L.W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations*, 7–24.
- Zubrzycki, G. (2006). *The Crosses of Auschwitz: Nationalism and Religion in Post-Communist Poland*. University of Chicago Press, 277. <https://doi.org/10.4000/assr.12293>

REFERENCES

- Abrams, D., & Hogg, M. (1990). Social Identification, Self-Categorization and Social Influence. *European Review of Social Psychology*, 1, 195–228. <https://doi.org/10.1080/14792779108401862> (in English).
- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso, 256 p. (in English).
- Bar-Tal, D. (2000). *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452204697> (in English).
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text* (S. Heath, Trans.). Fontana Press, 226 p. (in English).
- Batrachenko, I. (2010). *Psykhologichni zakonomirnosti rozvytku antytsipatsii liudyny*. [dys. ... d-ra psykol. nauk, Dnipropetrovskyyi natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara]. Repozytarii. <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/234/1/%D0%91%D0%90%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%A7%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E%20%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%20%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%281%29.pdf> (in Ukrainian).
- Berger, J. (1972). *Ways of seeing*. British Broadcasting Corporation and Penguin Books (in English).
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. SAGE Publications, Ltd, 203 p. (in English).
- Biletska, T., Kupchyshyna, V. (2022). *Politychna psykhologhiia: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo NADPSU (in Ukrainian).

Breakwell, G. (1986). *Coping with Threatened Identities*. Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781315733913> (in English).

Breakwell, G. (1993). Social representations and social identity. *Papers on Social Representations*, 2 (3), 198–217 (in English).

Breakwell, G. (2010). Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*, 19, 6.1–6.11 (in English).

Breakwell, G. (2023). Identity resilience, uncertainty, personal risk, fear, mistrust and ingroup power influences upon COVID-19 coping. *Journal of the British Academy*, 11(S5), 45–61 (in English).

Buchowski, M. (2006). The Specter of Orientalism in Europe: From Exotic Other to Stigmatized Brother. *Anthropological Quarterly*, 79 (3), 463–482. <https://doi.org/10.1353/anq.2006.0032> (in English).

Foster, H. (Ed.). (1988). *Vision and visuality*. Bay Press (in English).

Fransella, F. (2003). *International Handbook of Personal Construct Psychology*. John Wiley & Sons, Ltd (in English).

Fransella, F., Bell, R., & Bannister, D. (2004). *A Manual for Repertory Grid Technique*. Second Edition. John Wiley & Sons, Ltd (in English).

Garfinkel, H. (2005). *Doslidzhennia z etnometodolohii*. Pereklad z anhliiskoi V.Y. Shovkun. Kyiv: KURS (in Ukrainian).

Hall, S. (1997). Representation: Cultural representations and signifying practices. Chapter 1. The work of representation. SAGE Publications, Ltd, 13–74 (in English).

Hepburn, A. (2003). *An Introduction to Critical Social Psychology*. SAGE Publications, Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446218884> (in English).

Hornostai, P. & Sliusarevskiy, M. & Tatenko, V. & Tytarenko, T. & Khazratova, N. & ta in. (2018). *Osnovy sotsialnoi psykholohii: pidruchnyk dlia zakladiv vyshchoi osvity*. Kyiv, Talkom (in Ukrainian).

Humennyk, O. (2003). *Psykholohiia vplyvu: monohrafiia*. Ternopil: Ekonomichna dumka (in Ukrainian).

Ilnytska, U. (2007). Politychni stereotypy ta stereotypizatsiia myslennia: rol ta znachennia u systemi imidzhevykh komunikatsii. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*, 19. Lviv, 96–100 (in Ukrainian).

Kelly, G. (1955/1991a). *The Psychology of Personal Constructs*. Volum 1. *A Theory of Personality*. First published by Norton, 1955, then by Routledge in collaboration with the Centre for Personal Construct Psychology, 1991 (in English).

Kelly, G.A. (1955/1991b). *The Psychology of Personal Constructs*. Volum 2. *Clinical Diagnosis and Psychotherapy*. First published by Norton, 1955, then by Routledge in collaboration with the Centre for Personal Construct Psychology, 1991 (in English).

Kovalenko, A., Korniev, M. (2006). *Sotsialna psykholohiia: pidruchnyk*. Kyiv: Heoprynt (in Ukrainian).

Kononov, I. (2013). *Teoretychna sotsiolohiia. Kurs lektsii*. T. 2. Suchasni suspilstva: struktury ta protsesy. Luhansk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka» (in Ukrainian).

Khutkyi, D. (2011). *Kontseptualna model suchasnoi svitovoi systemy suspilstv: makrosotsiolohichniy pidkhid*. [dys. ... na zdobuttia naukovooho stupenia k-ta sotsiol. nauk, Instytut sotsiolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy]. Repozytarii.

https://www.academia.edu/5758840/%D0%A5%D1%83%D1%82%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%94_%D0%9E_%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D1%81%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2_%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D1%96%D0%B4_%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D0%B1%D1%83%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA_22_00_01_%D0%9A%D0%B8%D1%97%D0%B2_2011_180_%D1%81 (in Ukrainian).

Liovochkina, A. (2002). *Etnopsykhologhiia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: MAUP (in Ukrainian).

Mirzoeff, N. (2023). *An Introduction to visual culture*. (3rd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429280238> (in English).

Moskalenko, V. (2007). *Psykhologhiia sotsialnoho vplyvu: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury (in Ukrainian).

Nahorna, L. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst*. Kyiv: IPiEND imeni I.F. Kurasa (in Ukrainian).

Orban-Lembryck, L. (2006). *Sotsialna psykhologhiia: pidruchnyk: u 2 kn.* Kn. 2: *Sotsialna psykhologhiia hrup. Prykladna sotsialna psykhologhiia*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Pedrotti, J., & Isom, D. (2020). *Multicultural Psychology: Self, Society, and Social Change*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781506375908> (in English).

Pavlenko, A. (2008). Multilingualism in Post-Soviet Countries: Language Revival, Language Removal, and Sociolinguistic Theory. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11 (3–4), 275–314 (in English).

Pavlichenko, Ye. (2023). Suchasna vizualna kultura yak zasib reprezentatsii natsionalnoi identychnosti. *Pytannia kulturolohii*, 42, 57–65. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.42.2023.293704> (in Ukrainian).

Ricoeur, P. (1991). Narrative identity. *Philosophy Today*, 35 (1), 73–81. <https://doi.org/10.5840/philtoday199135136> (in English).

Rizun, V. (2008). *Teoriia masovoi komunikatsii: pidruchnyk dlia studentiv haluzi 0303 «Zhurnalistyka ta informatsiia»*. Kyiv: Vydavnychy tsestr «Prosvita» (in Ukrainian).

Rudakevych-1: Rudakevych, O. (2009). Vzaïemozv'язok natsionalnoi identychnosti ta kultury v natsiietvorchoomu protsesi. *Hrani*, 3, 155–159 (in Ukrainian).

Rudakevych-2: Rudakevych, O. (2009). Natsionalni politychni stereotypy (teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: politolohiia, sotsiolohiia, filosofii*, 11, 193–197 (in Ukrainian).

Rudakevych-3: Rudakevych, O. (2011). Matrytsia natsionalnoi politychnoi kultury: sotsiialnyi pidkhyd. *Politychnyi menedzhment*, 5, 25–34 (in Ukrainian).

Schroeder, J. (2002). Visual consumption. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203471630> (in English).

Semin, G., & Fiedler, K. (1996). Applied Social Psychology. SAGE Publications, Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781446250556> (in English).

Sliusarevskyi-1: Sliusarevskyi, M. (2005). Imperatyvy pravdyvosti i smyrennosti: Pro paradyhmalnyi «zsuv» u psykholohichnii nautsi ta problemu metodiv empirychnoho doslidzhennia. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii: zbirnyk statei*, 12 (15), 3–23 (in Ukrainian).

Sliusarevskyi-2: Sliusarevskyi, M. (2007). Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: sproba otsinky z pohliadu formuvannia ta proiavu subiektного potentsialu osobystosti. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii: zbirnyk statei*, 16 (19), 109–127 (in Ukrainian).

Sliusarevskyi-3: Sliusarevskyi, M., & Naidonova, L., Tytarenko, T., Tatenko, V., Hornostai, P., Kochubeinyk, O. & Lazorenko, B. (2020). Zhyttievyi svit i psykholohichna bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin. Referatyvnyi opys roboty. Kyiv: Talkom (in Ukrainian).

Tajfel, H., & Turner, J. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & L. W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations*, 7–24 (in English).

Tatenko-1: Tatenko, V. (2008). Sotsialna psykholohiia vplyvu: monohrafiia. Kyiv: Milenium (in Ukrainian).

Tatenko-2: Tatenko, V. (2021). Sotsialna psykholohiia natsiietvorennia: subiektnovchynkovyi pidkhyd: monohrafiia; 2-he vydannia, pereroblene i dopovnene. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD (in Ukrainian).

Trukhan, M. (1992). Nehatyvnyi stereotyp ukraintsia v polskii pisliavoiennii literaturi. Lviv: VP «Troian» t. z o. v. (in Ukrainian).

Varii, M. (2009). Psykholohiia: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv. Vydannia 2-he. Kyiv: Tsentru uchbovoi literatury (in Ukrainian).

Vasiutynskyi-1: Vasiutynskyi, V. (2005). Interaktsiina psykholohiia vlady: monohrafiia. Kyiv (in Ukrainian).

Vasiutynskyi-2: Vasiutynskyi, V. (2010). Psykholohichni vymiry spilnoty: monohrafiia. Kyiv, Zoloti vorota (in Ukrainian).

Volfovska, T. (2012). Doslidzhennia istorychnoi pamiaty: kontseptualni zasady. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 13, 3–12 (in Ukrainian).

Zubrzycki, G. (2006). The Crosses of Auschwitz: Nationalism and Religion in Post-Communist Poland. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.4000/assr.12293> (in English).

Oksana SERBINENKO

*leading forensic expert
of the Ukrainian scientific and research Institute of special equipment
and forensic expertise of the Security Service of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2553-5646>
e-mail: serboksana@gmail.com*

Yevhen RIABOKON

*chief forensic expert
of the Ukrainian scientific and research Institute of special equipment
and forensic expertise of the Security Service of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7110-6416>
e-mail: inje@meta.ua*

Bohdan HERMAN

*expert consultant
of the Ukrainian scientific and research Institute of special equipment
and forensic expertise of the Security Service of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-6564-9188>
e-mail: bohdan.german@gmail.com*

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF VISUAL IDENTITY IN UKRAINIAN-POLISH RELATIONS: A THEORETICAL FRAMEWORK

This article examines the integration of psychosemantic analysis and visual identity as a methodological framework for studying public consciousness in the context of Ukrainian-Polish relations. The authors propose a theoretical approach in which visual identity is seen as a form of representation of social perceptions and collective images of the “self” and the “other”. Particular attention is paid to the potential of George Kelly’s repertory grid technique for studying the psychosemantic structure of the images of “a Pole” and “a Ukrainian” in public consciousness. The analysis shows that visual representations are not merely external attributes of identity but serve as indicators of deep cognitive categories such as trust, status, proximity, or threat. The article systematizes theoretical sources from the psychology of identity, intergroup relations, semantic analysis, and visual studies. It substantiates the use of visual materials (coats of arms, emblems, patches, memes, images of soldiers and historical figures, etc.) as key objects for psychosemantic investigation. The results of the theoretical analysis demonstrate the potential of integrating psychological and visual approaches to reveal latent elements of public consciousness that shape interethnic perception dynamics. The article concludes by emphasizing the need for further empirical research using the repertory grid method to diagnose, model, and modify the representations that underlie identity narratives within the Ukrainian-Polish dialogue.

Keywords: public consciousness, visual identity, psychosemantic analysis, repertory grid method, Ukrainian-Polish relations, intergroup perception, national images.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

DOI <https://doi.org/10.33402/up.2025-18-10>

Микола ЛИТВИН

*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>
e-mail: lytvynmr@gmail.com*

**Микола Литвин. [Рец.]: УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО:
СВІТОВИЙ, НАЦІОНАЛЬНИЙ, РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМИРИ
[на кн.]: Імена України. 100 митців / автор переднього слова,
вступної статті, укладач біографічних і бібліографічних
матеріалів, коментарів і каталогу С.І. Побожій. Суми:
«Університетська книга», 2020. 236 с.**

Митці та їхня творчість є частиною етнокультурного життя, яке прямо чи опосередковано віддзеркалює суспільно-політичні процеси у державі, ставлення влади до свободи творчості та їхнього світосприйняття, суспільного чину. Зазначене ще раз підтверджує рецензована книга «Імена України. 100 митців», яку видало сумське видавництво «Університетська книга». Промотором видання, автором переднього слова та показчиків став культуролог Сергій Побожій, якому вдалося реконструювати загалом цілісну картину мистецького життя на українських землях упродовж кількох століть, показавши його етнокультурну спільність з європейськими мистецькими традиціями. У вступі «Українські митці у творчих біографіях і коментарях» охарактеризовано розмаїтості української культури у сфері образотворчого мистецтва, яка подана від Київської Русі до початку ХХІ століття. Автору вдалося віднайти ілюстративний матеріал в музеях і приватних колекціях України, Польщі та інших країн Європи, США та Ізраїлю. При цьому упорядник використав досвід підготовки аналогічних енциклопедичних видань різного формату – словників, довідників. Водночас у книзі зроблено вдалу спробу поєднати фактологічну точність біографічних довідок про митців з живим словом, об'єктивною оцінкою про творчість та особистість художників. Автору також вдалося показати не лише еволюцію національного образотворчого мистецтва, але й діалог різних творчих епох та світоглядів. Відрадно щодо книжки введено мистецькі твори, які не були представлені широкому науковому обігу. Йдеться насамперед про твори окремих митців, які зберігаються в регіональних музеях, наприклад у Сумському обласному краєзнавчому музеї та Сумському обласному художньому музеї ім. Н. Онацького.

У книзі наведено матеріал про творчу працю наших земляків в інших країнах, наприклад у США (Євген Агафонов, Олександр Архипенко, Давид Бурмак, Яків Гніздовський, Абрам Маневич та ін.), Франції (Михайло Андрієнко-Нечитайло, Марія Башкирцева, Василь Кричевський, Микола Галущенко, Олексій Грищенко, Соня Делане, Петро Нілус, Олександра Екстер, Лев Крамаренко), Бельгії (Іван Похитонов), Фінляндії (Ілля Рєпін), Швейцарії (Пармен Забіла), Югославії (Степан Колесников), Венесуелі (Василь Кричевський), Італії (Володимир Огловський, Генріх Семирадський), Аргентині (Іван Мясоедов). Зокрема, подано також матеріали про життя та творчі поїздки до Львова митців різного покоління, наприклад Івана Труша, Петра Холодного, Карла Звіринського, Роберта Лісовського, Михайла Бойчука, Романа Сельського, Павла Ковжуна.

Принагідно зауважено, що окремі митці у час війн та революцій змушені були одягати уніформу та вступати до різних армій, зокрема Української Народної Республіки, а також червоної і білої Росії; окремі з них мали не лише військову освіту, але й дипломи математика, юриста, актора співу. Чимало з них навчалися у студіях та відомих мистецьких академіях різних європейських країн, зокрема у Римі здобували освіту Марія Башкирцева і Антон Лосенко, у Парижі – Давид Бурлюк, Соня Делоне, Роман Сельський, Микола Кастерович, Лев Крамаренко, Ліна Ткаченко, Максиміліан Волошин, Антон Лосенко, Олександр Мурашко, у Відні – Михайло Бойчук, у Мюнхені – Олександр Мурашко, Вадим Міллер, Євген Вжещ, Адальберт Ерделі, у Берліні – Микола Глущенко, у Кракові – Олекса Новаківський, Роман Сельський, Михайло Жук.

У книзі можна також зауважити українські маркери новітньої історії Польщі. Так, що у містечку Стшалків, поблизу Ченстохови 1902 р. поховано живописця і графіка Генріха Семирадського, уродженця Харківщини, твори якого виставлялися у Національному музеї у Кракові. 1907 р. у Кракові поховано живописця Яна-Гжегожа Станіславського, уродження Черкащини, випускника Школи красних мистецтв у Кракові, співзасновника Товариства польських митців «Мистецтво», засновника краківської школи пейзажного живопису, який сприяв навчанню українських художників Олекси Новаківського, Івана Труша, Миколи Бурачека. У Варшаві 1930 р. поховано живописця Петра Холодного, уродження Полтавщини, діяча Української Центральної Ради, члена Гуртка діячів українського мистецтва у Львові.

У роботі подано біографії двох скульпторів радянської доби, які творили міфологеми соцреалізму, виконуючи замовлення більшовицької влади. Однак у зв'язку з процесом декомунізації, який триває після Євромайдану, вважаємо недоречним подання у книзі світлини проєкту пам'ятника керівнику Донецько-Криворізької радянської республіки, більшовику Артему в Слов'яногірську (1927), а також світлини скульптурної композиції «Партизанський рейд» (1947; установлена в Сумах 1960 р.) авторства Михайла Лисенка. Як відомо, партизанські загони здебільшого творилися радянськими спецслужбами й були структурами Наркомату внутрішніх справ.

На сторінках книги не лише короткий аналіз подано творчості митців, але й підкреслено їхні світоглядні орієнтири, які були несумісні з тоталітарним радянським режимом. Через це більшовицька влада репресувала Роберта Лісовського (1921), Михайла Бойчука (1937), Миколу Касперовича (1938) та інших діячів культури та освіти. Зацікавлять читачів короткі характеристики творчості шести-десятиників Алли Горської, Карла Звіринського та інших, життя яких розкривало

прагнення до свободи самовираження, відродження національної самосвідомості, пізнання надбань світового мистецтва.

Не забуто творчість знаменитого скульптора XVIII ст. Йогана Георга Пінзеля, роботи якого прикрашають собор св. Юра у Львові, костюл у Монастириськах, Покровську церкву та ратушу в Бучачі на Тернопільщині. 2012 р. його барокові скульптури були представлені в каплиці Шапель у знаменитому Луврі. Згадано також Тараса Шевченка як живописця, графіка, поета. Підкреслено його досконале володіння технікою акварелі, рисунка, офорта, знання історії побуту та народних звичаїв українців, любов до портретування. У книзі репродуковано його картини «Селянська родина» (1843) і «Пожежа в степу» (1848) з Національного музею Тараса Шевченка у Києві. Належно оцінено творчість Івана Труша, живописця, художнього критика, громадського діяча, твори якого експонувалися на виставках не лише у Львові, але й у Кракові, Познані, Софії, Лондоні. У рецензованій книзі репродуковано його картини «Михайлівський собор у Львові» (1900-ті рр.), «Вечірній пейзаж з рікою Йордан» з фондів Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові.

Згадано й творчі здобутки та життєві роздоріжжя книжкового графіка Георгія Якутовича. Показано зацікавлення до військово-історичної тематики Миколи Самокиша, Георгія Нарбута.

Рецензована праця стане в пригоді не лише мистецтвознавцям, культурологам, але й широкому загалу читачів, які цікавляться історією та культурою рідного народу. Насамкінець побажаємо творцям книги, щоб до наступних її перевидань були включені творчі портрети відомих митців діаспори – Петра Андрусіва, співзасновника українського мистецького гуртка «Спокій» у Варшаві (1927) і Об'єднання митців-українців в Америці (1952), а також карикатуриста та іконописця Едварда Козака, учня школи Олексі Новаківського. До грона репрезентованих митців вартувало б також додати Павла Ковжуна, відомого книжкового графіка, маляра і мистецтвознавця, учня малярської школи Миколи Мурашка в Києві, творця етносимволіки в українській поліграфічній продукції міжвоєнної доби. Хотілося б, щоб у бібліографії рецензованого видання була більше представлена бібліографія сучасного історика українського мистецтва Романа Яціва.

Mykola LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor,

Head of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

Mykola Lytvyn. [Review]: UKRAINIAN ART: World, National, Regional Dimensions [in Ukrainian]: Names of Ukraine. 100 artists / author of the foreword, introductory article, compiler of biographical and bibliographical materials, comments and catalogue S. I. Pobozhiy. Sumy: "University Book", 2020. 236 p.

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор,

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

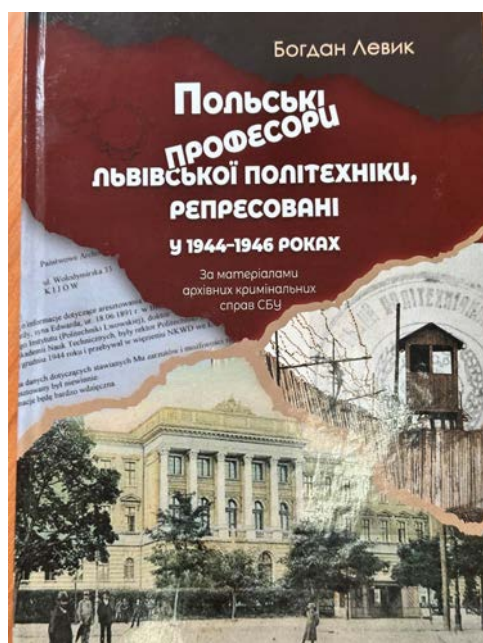
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

**Микола Литвин. [Рец.]: СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ
НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА МОЛОДІ ЛЬВОВА [на кн.]:
Левик Богдан. Польські професори Львівської політехніки,
репресовані у 1944–1946 роках. За матеріалами архівних
кримінальних справ СБУ. Львів: «Сполом», 2024. 248 с.;
Левик Богдан. Антирадянські підпільні студентські групи
у Львівській політехніці в повоєнні роки. За матеріалами
Галузевого державного архіву Служби безпеки України.
Львів: «Сполом», 2024. 212 с.**

У новій книзі критично проаналізовано слідчо-кримінальні справи та оперативні матеріали з неопублікованих фондів Галузевого державного архіву Служби Безпеки України, які дають змогу по-новому реконструювати репресивну політику сталінської влади проти поляків після Другої світової війни у західних областях України. Зазначений процес проаналізовано на прикладі трагедії вчених Львівського політехнічного інституту у перші повоєнні роки. Документи дають підставу ствердити справжні причини і наслідки кримінальних переслідувань опонентів більшовицького режиму, а також долі конкретних арештантів у численних катівнях НКДБ-НКВС УРСР та СРСР, наприклад у спецтаборі № 0310 у тогочасній Ворошиловградській області. Матеріали спецслужб вдало доповнюють віднайдені автором відомості з Державного архіву Львівської області та Архіву Національного університету «Львівська політехніка». У книзі показано процес, як довоєнна Львівська політехніка у 1944 р. перетворилась на радянську кузню інженерів, архітекторів, будівельників, конструкторів, технологів, агрономів і лісівників, які за задумом тоталітарної влади мали забезпечити виконання п'ятирічних планів Компартії, застосовуючи знання основ марксизму-ленінізму про економіку та суспільні відносини. Стверджено, що перший повоєнний склад Політехнічного інституту був представлений насамперед поляками, які погано знали українську та російську мови, не сприймали основи марксизму-ленінізму, у 1941–1944 рр. перебули нацистську окупацію, не знали радянських вимог до викладання різних дисциплін, особливо соціогуманітарних, нерідко проявляли антирадянські настрої і публічні висловлювання, а головне – мали надію на тимчасовість цієї суспільно-політичної ситуації, вірили у повернення Львова до звільненої Польщі. Чи не тому за завдан-

ням партійно-державного апарату спецслужби УРСР отримали завдання побороти не лише український, але й польський націоналізм, нейтралізувати неблагонадійних громадян та загалом антирадянщину. Репресивні заходи (арешти, допити, депортації до трудових таборів тощо) щодо тогочасного професорсько-викладацького складу, студентів інституту здійснювали представники Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ; насамперед 2-го контррозвідувального управління), Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), СМЕРШу, органів прокуратури УРСР та СРСР.

Зацікавлять читачів також сюжети про особливості радянзації краю у 1939–1941, 1944–1946 рр., агентурно-оперативної роботи структур НКДБ щодо польської інтелігенції, заходи влади стосовно відновлення навчального і науково-дослідного процесу у Львівському політехнічному інституті, аналіз кадрових трансформацій у ньому (скерування владою викладачів та абітурієнтів із східних областей України, а також Росії, лояльних до нової влади). Подано загальну інформацію про інші тогочасні вищі навчальні заклади Львова, як-от університет, медичний, ветеринарний, педагогічний, вчительський інститути, інститут радянської торгівлі, консерваторію.

У новій книзі подано матеріали про численні кадрові призначення. Зокрема, наведено матеріал про новопризначених у серпні 1944 р. деканів, а саме проф. Вітольда Ауліха (механічний факультет), проф. Станіслава Фрізе (електротехнічний факультет), проф. Емілія Лазорика (архітектурний факультет), проф. Казимира Зіпсера (дорожньо-будівельний факультет), проф. Болеслава Свентоховського (сільськогосподарський факультет), проф. Олександра Козіковського (лісовий факультет). Начальником відділу кадрів та спецбюро призначили спеціаліста, який

прибув з Москви. Без вступних екзаменів впродовж року на навчання зараховували демобілізованих військових 1919–1929 рр. н. До інституту також перевели частину студентів з Київського і Харківського університетів. Випускників-відмінників шкіл зараховували на перший курс автоматично. Студенти проходили військову підготовку, після чого отримували звання лейтенанта запасу. Викладачів та студентів партійні комітети зобов'язували збирати кошти на допомогу Червоній Армії, побудову танкової колони та ескадрильї літаків «Радянський Львів». У цей час на території інституту відкрито магазин, де отоварювалися продовольчі картки, перукарню, шевську майстерню (там ремонтували гумові калоші) тощо.

Найбільше уваги автор приділив долям репресованих професорів Львівської політехніки. Зокрема, у січні 1945 р. арештовано велику групу польських вчених. Серед них – В'ячеслав Герман, бригадний генерал підпільної Армії Крайової (АК), професор Львівської політехніки та ветеринарного інституту, який вважав що радянська влада – тимчасове явище в Галичині. Арештовано також завідувача кафедри опору матеріалів та гідромеханіки Львівського політехнічного інституту Володимира Бужинського, уродженця Перемишля, учасника радянсько-польської війни 1920 р., симпатика АК, якого відправлено до внутрішньої тюрми № 1 у Львові по вул. Сталіна, 1. Тоді ж заарештовано завідувача кафедри органічної хімії інституту, професора Едварда Сухарду, який відмовився читати лекції українською мовою і вмовляв поляків не виїжджати зі Львова до Польщі. Йому висунуто звинувачення за такими статтями: зрада батьківщини і підготовка до контрреволюційних дій Кримінального кодексу УРСР. Однак йому вдалося звільнитися з тюрми і виїхати до Польщі.

Реконструйовано складну долю завідувача кафедри теорії електротехніки, професора Станіслава Фрізе, якого запідозрено в антирадянській пропаганді та агітації. Після годинного допиту його відправлено до тюрми, а згодом спеціального табору в місті Краснодоні Ворошиловградської області. У 1946 р. професор виїхав до Польщі (м. Глівіце), очолив кафедру основ електротехніки Шльонської політехніки. До речі, серед учнів професора був майбутній ректор Львівського політехнічного інституту (1953–1963) Микола Максимович. У книзі репродуковано фрагменти слідчої справи, зокрема протоколи допиту, анкети арештованого, постанову слідчого, статті про вченого у львівських газетах.

Серед репресованих виявився також асистент кафедри фізичної і колоїдної хімії Казимир Пфіцнер, якого звинувачено у співпраці з нацистськими окупантами (мав приватний магазин скла від німецької фірми). Йому інкриміновано злочин «зрада батьківщині цивільною особою», отже, він провів пів року у спецтаборі у Краснодоні.

Зазнали поневірянь завідувач кафедри захисту лісів, професор Олександр Козіковський, його син Казимир, викладач лісного факультету і донька – Софія Козіковська, асистент інституту. Професор був добре знаний у науковому світі: мав відрядження в Чехословаччині, Італії, Німеччині, Швейцарії, Австрії, Швеції, був делегатом з'їзду лісників та бджолярів у Німеччині, володів польською, німецькою, французькою, англійською, чеською і російською мовами. Родина професора відбувала покарання у тюрмі та вже згаданому спецтаборі.

Тоталітарна влада позбавила роботи Тадея-Францішека Кушинського, багатолітнього професора кафедри хімічних технологій, декана хімічного факультету, знаного спеціаліста з корозії металів, виготовлення сталі, переробки нафти. Після допитів у спецтаборі дорогою до Львова важкохворий професор помер. У книзі подано світлини слідчої справи завідувача кафедри будівельних конструкцій, професора Еміля Лазорика, якого в час «возз'єднання» краю було навіть обрано депутатом Львівської міської ради народним депутатом. На четвертий день перебування у Краснодонському таборі у лютому 1945 р. помер від паралічу серця. Рідних про смерть не повідомлено.

«Злочинцем» сталінська влада визнала також у грудні 1944 р. Вітольда Мінкевича, довосного декана архітектурного факультету (1927–1928), ректора (1930–1931) політехніки, активіста «Ротарі-клубу», проектанта низки житлових будинків, Празького кредитного банку, віктаря костелу Марії Магдалини, головного віктаря і амвону Вірменського собору, водонапірної вежі на вул. Пасічний тощо. Щоправда, він саботував викладання українською мовою, якою добре володів. Після допиту у січні 1945 р. його скеровано до внутрішньої тюрми у Львові (вул. Лонцького), а згодом етаповано у спецтабір. 1946 р. він виїхав до Польщі, спершу до Кракова, а потім до Гданська, де разом з львівськими професорами створив кафедру монументального будівництва.

Автор книги Б. Левик розкрив зміст слідчо-кримінальної справи на доцента кафедри опору матеріалів та гідромеханіки Мар'яна Януша, якого звинувачено у підтримці АК. Завідувача кафедри загальної хімії, професора Едвіка Плажека звинувачено у співпраці з німцями, саботажі переходу викладання з польської на українську та російську мови; його теж відправлено на шість місяців до Краснодонського табору.

Завідувача кафедри механізації сільського господарства Мар'яна Брулинського у січні 1945 р. теж звинувачено у злочині, встановлено, що у період гітлерівської окупації він мав приватний млин, за аренду якого сплачував кошти (натурплатою) німецькій фірмі. У книзі наведено матеріали зі справи лаборанта кафедри опору матеріалів Збігнєва Новацького, який був арештований серед перших у політехніці; 1952 р. він помер на восьмому році ув'язнення у таборі селища Спаське (Естонія).

Документи слідчої справи на завідувача кафедри залізничного господарства Яна Домашевського засвідчують зв'язки його родини з АК. Звинувачений сталінською владою викладач помер у таборі 1947 р. на півночі СРСР; дружину депортовано до Польщі.

У рецензованій роботі автор пише також про перші хвили депортацій поляків зі Львова, зокрема у травні-червні, жовтні 1945 р. До третьої групи (червень 1946 р.) ввійшли науковці, яких звільнили зі спецтабору № 0310 у Ворошиловградській області. У Львові залишилося дуже мало польської професури, серед них Вітольд Артурович Ауліх, 1898 р.н., син якого – кандидат історичних наук Вітольд Ауліх, згодом став відомим археологом, дослідником княжого Галича; тривалий час працював старшим науковим співробітником відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Його дружина, кандидат філологічних наук Уляна Єдлінська стала співукладачем тритомного академічного польсько-українського словника.

Рецензована робота містить не лише унікальні світлини, але й перелік архівних справ на репресованих викладачів, бібліографію проблеми (у ній, щоправда, є неточності. У додатку подано: іменний покажчик, давні й нинішні назви вулиць; список 244 поляків, кримінальні справи яких вдалося віднайти Б. Левику; текст окремих статей Кримінального кодексу УРСР 1927 р.; розпорядок дня та продовольче меню в'язнів і сторожових собак у сталінських таборах.

У наступній книзі «Антирадянські підпільні студентські групи у Львівській політехніці в повоєнні роки...» висвітлено роботу каральних органів сталінського режиму в Львівському політехнічному інституті й вперше подано прізвища організаторів та членів п'яти антирадянських груп студентів у зазначеному закладі. Читачам буде цікаво ознайомитися з протоколами обшуків та допитів підозрюваних і звинувачених (здебільшого безпідставно) в антирадянській діяльності та «державній зраді». Автор насамперед проаналізував матеріали НКДБ-МДБ-КДБ УРСР, з Галузевого державного архіву СБУ, а також державного архіву УСБУ у Львівській області, які ще не систематизовані.

Розкриває книгу нарис про «Загін юних повстанців», діяльність якого проаналізована в чотирьох томах справи, по якій проходили студенти Андрій Кушка, Микола Білий, Петро Мельник, Володимир Шах, Іван Пужак, Іван Шередько, Юрій Мельник, заарештовані у квітні 1952 р. Матеріали справи засвідчують, що організатором зазначеної структури став Андрій Кушка (псевдонім «Тигр»). Завдяки йому та побратимам членам групи вдалося написати, виготовити та поширити у 1950–1951 рр. тисячі антирадянських листівок. Молоді люди підтримували контакти з членами ОУН, які передали їм чимало антирадянської літератури. Членам організації військовий трибунал оголосив вироки: 25 років у виправно-трудовах таборах, позбавлення прав на 5 років, конфіскацію особистого майна.

Наступний розділ книги присвячений аналізу кримінальної справи № 12001, в якій розкрито діяльність антирадянської групи студентів у 1948–1949 рр. Зокрема, Мирослава Пакоша звинувачено у зраді батьківщини та участі в контрреволюційній організації. Юнак поширював серед студентів брошури українського підпілля «Універсал», «Українська головна визвольна рада», «Донощик», «Український народ» тощо. По цій справі відбули покарання 6–7 років також Василь Гамула, Остап Задороний, Емілія Пристайко.

Третій розділ праці розкриває діяльність антирадянської групи, до якої входили у 1949–1950 рр. студенти Василь і Григорій Дармограй, Євстахій Медвідь, Мирослав Строцький, школяр Богдан Чура, Матеріали слідства засвідчили, що Василь Дармограй поширював брошуру «Чому повстання 1648 р. було переможене?», журнал «Ідея і чин», бофони українського підпілля. Інший член групи Ярослав Медвідь поширював біля Святоюрського собору націоналістичні листівки «До селян», «Школярам». Члени групи відбули покарання в таборах Казахстану.

У четвертому розділі розкрито долю ще однієї антирадянської групи, що діяла у 1952 р. у складі шести осіб, яких звинувачено у зраді батьківщини, шкідництві з контрреволюційною метою і тероризму. Члени групи на горищі гуртожитку переховували резинове кліше, яке використовували для виготовлення листівок «Воля народів...». У студентів вилучено також брошури «Програма ОУН», «Революційні пісні», «Юрко Березинський», «20-річчя ОУН», «Підсумки успіхів нашої національно-визвольної боротьби», «Україна помирає – хто винен в тому», «За що бореться

УПА», «Листівки до українців» тощо. Обвинувачуваний Василь Бучко під час допиту у внутрішній тюрмі вистрибнув з вікна третього поверху, поламав ноги, руки і хребет, але не загинув; у наступні дні від нього знову почали вимагати давати покази, здебільшого вночі. Члени групи поширювали листівки в студентських гуртожитках, на міській виставці, біля бібліотек політехніки та Академії наук, приміщенні університету, педагогічного та медичного інститутів. Окремі листівки виготовлялися російською мовою, насамперед для студентів зі східних областей України. Нерідко листівки поширювали в коробках цигарок «Казбек» Харківської тютюнової фабрики. Члени групи відбули покарання в Іркутській області, Казахстані тощо.

П'ятий розділ книги розкриває матеріали слідчої справи (4 томи, загалом 1 375 стор.) про діяльність 1949 р. антирадянської молодіжної націоналістичної організації «Союз єврейської молоді» серед студентів політехніки. Її члени Фелікс Бергер, Марія Рабінович, Леонід Резніков, Ізмаїл Драк, Михайло Шельц, Ізраїль Усач друкували та поширювали серед молоді антирадянські листівки, в яких закликали до об'єднання всіх євреїв задля побудови єврейської держави, легального та нелегального виїзду з СРСР в Ізраїль, вивчення івриту, культури та історії. Майже всі члени організації (уродженці Одеси, Києва, Кам'янця-Подільського, Житомирщини, Вінниччини, Херсонщини, Білорусі) засуджені на 8–10 років виправно-трудоих таборів (Магадан, Братськ тощо). Насамкінець відзначимо світлина донедавна секретних документів спецслужб, оригінальні додатки книги, в яких подано прізвища працівників силових структур, причетних до репресій; перелік вулиць з тогочасними та нинішніми назвами; іменний покажчик. З останнього можна довідатися, що книги Івана Крип'якевича «Історія української культури», «Велика історія України» трактувалися сталінською владою як націоналістичні й зберігалися у спецфондах бібліотеки.

Можемо лише пожалкувати, що рецензовані роботи вийшли малим накладом (30 прим.) і їх немає в більшості бібліотек Львова. Бажаємо автору продовжити пошукову працю в архівах і бібліотеках України та зарубіжжя; матеріали окремих розвідок рекомендую об'єднати в узагальнюючій праці, яку видати не лише українською, але й польською мовами.

Mykola LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor,

Head of the Department "Center for Ukrainian-Polish Relations Research"

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

Mykola Lytvyn. [Review]: Stalin's Repressions Against Scientific Intelligentsia and Youth of Lviv [in Ukrainian]: Levyk Bogdan. Polish professors of Lviv Polytechnic repressed in 1944-1946. Based on the materials of archival criminal cases of the Security Service of Ukraine. Lviv: Spolom, 2024. 248 p.; Levyk Bohdan. Anti-Soviet underground student groups at Lviv Polytechnic in the postwar years. Based on the materials of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Lviv: Spolom, 2024. 212 s.

Микола ЛИТВИН

*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>
e-mail: lytvynmr@gmail.com*

ПОЛІТИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЧИ ІСТОРИЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ? Про Друге польсько-українське Комюніке (листопад 2024 р.), необхідність відновлення наукового діалогу у форматі семінарів «Україна–Польща: важкі питання»

Аналіз сучасних українсько-польських відносин у сфері політики, науки та культурно-освітнього життя засвідчив політизацію історії/історієписання та історизацію політики, суспільно-політичної сфери. Це ще раз підтвердило Друге польсько-українське Комюніке, яке ініціював відомий польський історик-архівіст, багаторічний директор Центру «Карта» (Варшава) Збігнєв Глюза. Співкоординатором проєкту став історик Олександр Шевченко, який нині працює у Польщі. Комюніке підписали 24 історики двох країн. Нова ініціатива науковців мала стати ідейним продовженням Першого Комюніке, яке було підписане 22 істориками Польщі та України у 1994 р. Серед тогочасних підписантів був і автор нинішньої публікації. В архіві «Карти» зберігся його рукопис із узагальненими пропозиціями колег-українців, який готувався спільно з співголовою Українсько-польської історичної комісії, доктором історичних наук Ярославом Ісаєвичем. Перше Комюніке стало «великою спробою пошуку спільної інтерпретації важких і кривавих сторінок історії взаємовідносин між поляками та українцями у ХХ столітті. На жаль, протягом наступних десятиліть тодішня ініціатива не отримала продовження, а важкі питання спільної історії стали предметом гарячих спорів не лише між істориками, але й між політиками, що почали використовувати ці протиріччя в політичній боротьбі» (Друге польсько-українське Комюніке, 2024). До написання Другого Комюніке спонукала повномасштабна російська агресія проти України, а також розуміння того, що «будь-які потенційно спірні теми між поляками та українцями можуть і будуть використані нашим спільним ворогом для розсіювання розбрату. Отже, обов'язком обох суспільств є максимально зменшити можливості для таких дій – шукати порозуміння та компромісів між собою». Автори нового документа пропонують спільну інтерпретацію важких сторінок історії ХХ століття й нову формулу взаємного діалогу на ці теми – усі жертви наші. При цьому вважають, що ця формула здатна вивести історичний діалог між Польщею та Україною на якісно новий рівень, а також стати підґрунтям для початку якісно нового діалогу обох сторін.

Слід погодитися з авторами документа про те, що взаємоповагу сьогодні випробовують на міцність деструктивні дії Москви, спрямовані на розпалювання неопрацьованих поляками та українцями травм недавнього важкого минулого, роздмухуючи окремі історичні факти взаємної ворожнечі. Однак, як засвідчили публікації по обидва боки кордону, зміст нового Комюніке викликав як схвалення фахівців та громадськості, так і критику його окремих положень. Зокрема, ідею документа підтримав київський історик Владислав Верстюк (нині перебуває на стажуванні в Польщі): «Не можна жити десятки років з відкритою раною. Не можна задавнену проблему перекладати на плечі наступних поколінь, бо невідомо, чим все це може скінчитися <...> Комюніке є насамперед пропозицією пробачення і прощення <...> Біль треба вгамувати в цивілізаційний спосіб. Мертвим дати вічний спокій, впорядкувавши могили, а живим – засвоїти уроки, засудити терор проти мирного населення, якої національності воно не було б <...> У істориків тут надзвичайно відповідальна і важлива місія. Вони мають не лише досліджувати, але й зважено формувати громадську думку, проводити роз'яснювальну роботу, читати лекції, готувати виставки. На часі створення широкої двосторонньої комісії істориків для академічного вивчення проблеми» (Верстюк, 2024). З останньою пропозицією, думаю, погодяться як автори Комюніке, так і його опоненти. Натомість голова ОУН Богдан Червак вважає, що українські історики-підписанти «зрадили ідеали національно-визвольного руху доби ОУН і УПА» (Друге польсько-українське комюніке: незгода..., 2025).

Автори Комюніке слушно відзначають, що у 1917–1923 рр. сутність польсько-українського протистояння стосувалося спору про землю, боротьби за панування над територією, яку заселяли обидва народи. Вони вважають, що ворожу рефлексію у поляків викликав Брест-Литовський договір 1918 р., згідно з яким Холмщину і Південне Підляшшя Центральні держави передавали новоствореній Українській Народній Республіці. Натомість чимало українських фахівців не сприйняло тезу про те, що влада новоствореної Західно-Української Народної Республіки самовільно визначала кордони, що спричинило польсько-українську війну за Львів і Східну Галичину. Лише частково можна погодитися з тезою про те, що ця війна відривала українців від боротьби з більшовиками. Об'єктивно охарактеризовано характер польсько-українського військово-політичного союзу 1920 р., участь Армії УНР у спільному із союзниками Київському поході. Немає заперечень й щодо оцінки Ризького договору 1921 р., який, на думку авторів Комюніке, перекреслив державотворчі прагнення українців.

Об'єктивно оцінено й ухвалу Ради Амбасадорів 1923 р., яка затвердила новий східний кордон Другої Речі Посполитої й перекреслила українські плани щодо незалежності й соборності українських земель, а також позбавила галицьких українців обіцяної Варшавою автономії. Період від 1923 до 1939 р., коли геополітична ситуація практично не давала Україні шансів на незалежність, не став часом польсько-українського союзу. Автори документа слушно зауважують, що значна частина національно свідомих українців ставилася до інститутів польської держави на теренах, які вони вважали етнографічно українськими землями, як до прояву окупації. Представники українських політичних еліт декларували свою лояльність,

вони ніколи не відмовлялися від своїх незалежницьких прагнень. Загалом українське населення, незважаючи на гарантоване Березневою конституцією 1921 р. право на рівне ставлення з громадянами польської національності, фактично весь міжвоєнний період почувалось громадянами другого сорту. Після травня 1926 р. офіційна Варшава, йдучи до авторитарної системи, виявила свою репресивну сутність не лише щодо української меншини, але й стосовно опозиційних до влади співвітчизників. Непослідовна й хибна національна політика наступних урядів II Речі Посполитої, на думку авторів Комюніке, коливалася між державною (Ю. Пілсудський) і національною (націонал-демократи) асиміляцією українців. Частина польських еліт була готова підтримати національні прагнення українців, але поза кордонами II Речі Посполитої. З цим пов'язувалися прометейські плани поділу СРСР на багато національних держав. Зрештою, у другій половині 1930-х рр. переміг націоналістичний підхід до українського питання в Польщі. Він впливав з програми створення «бастіонів польськості» на теренах, населених етнічно та політично активним українським елементом за зменшення активів Православної церкви (так звана колонізаційно-відновна акція). У документі стверджено, що безплідна політика влади II Речі Посполитої щодо національних меншин особливо яскраво була помітна щодо українців, які були найбільшою національною меншістю. Влада трактувала більшість українців як спільноту без усталеної національної ідентичності, отже, придатною до колонізації, незважаючи на значні відмінності, що залежали від історичного досвіду українців та території проживання до 1914 р. Далі автори доводять, що польські політичні еліти відмовляли українському національному руху в праві на суб'єктність, тож у взаємовідносинах почав домінувати аргумент сили. Зокрема, члени Української військової організації (УВО), а згодом Організації українських націоналістів (ОУН) почали застосовувати індивідуальний політичний терор, спрямований як на представників державної влади, так і на прибічників польсько-українського порозуміння, проводили акти диверсій та саботажу, що посилювало жорстоку реакцію польської влади та дискримінаційну політику щодо українців (це розпалювало спіраль взаємної ворожнечі). Наведено також факти, які сприяли ворожості українців до Польської держави напередодні вибуху Другої світової війни: «пацифікації, здійснені в українських містах Східної Галичини у 1930 р. із застосуванням принципу колективної відповідальності як реакція на акти тероризму ОУН; репресії проти українських діячів, ув'язнення членів ОУН – разом з комуністами, націоналістами, соціалістами, членами селянських партій, громадянами II Речі Посполитої інших, ніж українська, національностей – без виroku в таборі Береза-Картузька; польські військові (Волинь) та цивільні (Східна Галичина) поселення на теренах, де здебільшого проживало українське населення; зрештою, жорстока національна політика з кінця 1930-х рр. (включно з руйнуванням православних храмів і випадками примусового покатоличення вірних православної церкви на Волині й Люблінщині в 1938 р.)» (Друге польсько-українське комюніке: незгода..., 2025).

Значно більше дискусій викликав сюжет про українсько-польське військово-політичне протиборство у період Другої світової війни, зокрема теза про антипольську акцію ОУН-Б на Волині, започатковано взимку 1942–1943 рр. Автори

Комюніке підкреслили: «Апогей терору проти польського населення Волині припав на липень–серпень 1943 р. Тоді відбулися широкомасштабні організовані напади загонів бандерівської УПА за участю частини місцевих українських селян на польські села, які були стерті з лиця землі, а більшість їхніх мешканців було вбито. Від початку української акції на Волині місцеві поляки намагалися організувати місцеву самооборону. До захисту польського населення долучилися й структури Армії Крайової. На теренах, де не було Армії Крайової, польське населення Волині вбачало захисників від нападів УПА в радянських партизанах. Стимулом для антипольського терору з боку УПА були також випадки співпраці поляків з німцями, що відбувалися з тією ж мотивацією. З другої половини 1943 р. так звана антипольська акція ОУН-Б і УПА починає поступово охоплювати терени Східної Галичини та південно-східну Люблінщину. Там вона досягла апогею навесні 1944 р. На відміну від Волині, де на практиці масово вбивали поляків без огляду на стать чи вік, у Східній Галичині та південно-східній Люблінщині українське підпілля планувало вбити переважно чоловіків, а решту польського населення виселити за Буг і Сян, тобто з земель, які вважалися невід’ємною частиною майбутньої української держави. У разі опору, однак, не виключали вбивств цілих родин, в тому числі жінок і дітей <...> У відповідь на ці злочини польське підпілля розпочало терор проти українського населення, спираючись на принцип колективної відповідальності». Підписанти документа вважають, що масові злочини проти польського населення спричинили нищення українського населення за принципом колективної відповідальності. Водночас слід погодитися з авторами Комюніке, що багато жертв протистояння не було поховано згідно з християнськими традиціями. Щоправда, викликали сумнів у багатьох українських науковців і завищені цифри про загибель поляків на Волині та Східній Галичині в ході так званої антипольської акції ОУН-Б і УПА від зими 1942–1943 рр. до весни 1945 р. Не враховано і спогадів, які записав у більш як тисячі сіл Волині краєзнавець Іван Пусько. Колишній директор Українського інституту національної пам’яті, а нині депутат Верховної Ради України Володимир В’ятрович підтримав тезу підписантів про те, що всі загиблі потребують і заслуговують на пам’ять; він вважає, що польська історіографія перебільшує масштаб операції 11 липня 1943 р. на Волині; доводить, що УПА не мала сил і можливостей провести таку масштабну антипольську акцію, зрештою, немає документів про її проведення. Історик також зауважив, що актуалізація теми польсько-українського конфлікту проти Другої світової війни є однією з головних на передвиборчих перегонах за крісло Президента Польщі (Сизоненко, 2024).

Львівські історики Богдан Гудь і Олег Муравський, ознайомившись із текстом Комюніке, стверджують, що його автори недостатньо актуалізували соціальний (стихийні виступи селянства) і церковно-релігійний чинники, а також вплив російської чорносотенної агітації (до 1917 р.) і більшовицько-комуністичної пропаганди міжвоєнної доби на Волині й Поліссі, які прямо чи опосередковано впливали на антипольський партизансько-диверсійний рух напередодні та під час Другої світової війни. Вони також зауважують, що ОУН-Б не розробляла детального плану тотального знищення (геноциду) поляків на західних теренах України. Оунівці були зацікавлені у ліквідації лише певних категорій поляків, які б могли проти-

стояти «загальнонародному» повстанню українців задля відновлення незалежної держави (Гудь, Муравський, 2024).

Погоджуємося з думкою колег про те, що автори комюніке недостатньо уваги звернули на вплив німецько-нацистського і радянсько-російського факторів на конфронтацію українсько-польського військово-політичного протистояння на Волині та Галичині у 1942–1944 рр. У зв'язку з цим проілюструємо вплив зазначених факторів на міжнаціональну конфронтацію, які навів старший науковий співробітник відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Андрій Боляновський, який фахово досліджує українсько-польсько-німецько-радянсько-єврейські відносини у середині ХХ століття. Він вважає, що факт загострення українсько-польських відносин диверсантами й агентами НКВС СРСР у 1943 р. на Волині зафіксовано у свідченнях сучасників та інших документах того часу. Видана на початку 1944 р. листівка ОУН під проводом Андрія Мельника (ОУН-М) стверджувала: проникнення агентів НКВС СРСР на Волині до деяких відділів УПА 1943 р. призвело «до повного збільшення внутрішніх методів» у їхній діяльності, яке викликало «жахливі втрати в людях та в народньому майні». Листівка застерігала від повторення цієї помилки в майбутньому: «Трагедія Волині – це грізна пересторога!» (Боляновський, 2024, с. 50).

На безпідставність приписування УПА масових вбивств поляків, скоєних кримінальними злочинцями або диверсантами й агентами НКВС СРСР під виглядом українських повстанців, звертали увагу також окремі польські автори. Тадеуш Анджей Ольшанський, наприклад, справедливо визнав: «Дуже багато жертв, які легковажно приписують «українським націоналістам», впало, насправді, жертвою кримінальних вбивств, що жодним чином не стосуються національності жертв чи вбивць». За його коментарем, «в частину територіальних організацій ОУН на Волині проникло НКВС, і, здається, саме звідти виходили численні підбурювання до вбивств. У багатьох випадках можемо підозрювати провокаційну діяльність партизанського НКВС, яке вбивало поляків у такий спосіб, щоб скинути провину на УПА». Т. Ольшанський засудив дії тих поляків, які в той чи інший спосіб колаборували з НКВС СРСР та Червоною армією: «Співпраця Армії Крайової з партизанами і радянською армією була також співпрацею з ворогами Польщі, і в значно більшому масштабі, ніж співпраця УПА з німецькими збройними силами» (Боляновський, 2024, с. 51–52).

А. Боляновський також ствердив, що найбрутальніші вбивства поляків почалися в тих районах Волині, де були найсильніші комуністичні впливи. Від оприлюднення інформації міжнародної комісії про виявлення жертв масових розстрілів офіцерів польського війська в Катині й викликаного ним розриву дипломатичних зв'язків між урядом Радянського Союзу і польським еміграційним урядом у квітні 1943 р. диверсійні відділи НКВС СРСР масово використовували місцевих поляків і формування АК проти УПА. Відомо, що «червоні диверсанти» надали допомогу підпіллю АК у с. Пшебраже. 15 липня 1943 р. В. Бегма доповів членові Політбюро ЦК КП(б)У Дем'янові Коротченку, що створюваний тоді прокомуністичний польський партизанський загін ім. Т. Костюшка під командуванням Роберта Сатановського зв'язався

з озброєним підрозділом АК в районі Степані й домовився про спільні дії «проти українських націоналістів», у результаті чого польська молодь стала посилено йти до цього загону. Як засвідчують документи, представництво польського еміграційного уряду спробувало зупинити використання формувань АК Москвою. 28 липня 1943 р. очільник Делегатури уряду Речі Посполитої на край на південно-східних прикордонних землях (тобто на Волині) Казимир Банах звернувся до волинських поляків: «Більшовики приходять до польських осель, пропонуючи допомогу в самообороні в обмін за забирання польської молоді до їхніх партизанських відділів. Якщо їм це не вдається, сіють паніку серед населення, викрадаючи в оборонців зброю та людей, потаємно втікають до лісу, а за кілька днів їх можна відшукати на чолі банд, які атакують те ж саме польське населення». Він застеріг від довіри до більшовицьких агентів, які, з його слів, були не менше небезпечними для поляків, ніж нацистська Німеччина. Проте цей заклик не дав відчутних наслідків. Основну увагу польські загони, скеровувані офіцерами НКВС СРСР, приділяли боротьбі проти відділів УПА. Про це свідчать звіти про бойову діяльність командування польських партизанських загонів ім. Т. Костюшка та ім. В. Василевської штабу Ровенського обласного штабу партизанського руху за серпень–вересень 1943 р. щодо діяльності польського партизанського загону ім. Т. Костюшка. У серпні–вересні 1943 р. загін ім. Т. Костюшко вступив у 9 боїв з підрозділами УПА, в яких вбито й поранено 148 українців і лише 5 – проти німецьких збройних одиниць, у яких вбито і поранено 73 вояки (Боляновський, 2024, с. 53–55).

Тоді як УПА активно боролася проти гітлерівського окупаційного режиму і диверсантів НКВС СРСР, навесні–восени 1943 р. одних поляків використовували окупаційні структури нацистської Німеччини у відділах польської поліції проти формувань українського опору, а інших – диверсійні відділи НКВС СРСР проти тих самих українських повстанських відділів (Боляновський, 2024, с. 57). Використовуючи поляків проти УПА, диверсанти НКВС СРСР вербували агентів також серед українських повстанців і використовували їх проти польських сіл, але з'ясування цієї проблеми, на думку українських колег, ще потребує подальшого вивчення (Боляновський, 2024, с. 57). Спільні дії диверсантів НКВС СРСР та частини місцевих поляків провокували антипольські виступи українського руху опору в Галичині. Їх поширення прискорила розповсюджена 5 квітня 1944 р. заява польського еміграційного уряду Станіслава Миколайчика про співпрацю між АК і Червоною армією, після чого відділи УПА опинилися перед перспективою збройних виступів проти неї об'єднаних польсько-радянських підрозділів (Боляновський, 2024, с. 59–60). Кремлеві вдалося досягнути очікуваної мети й спровокувати в Галичині конфлікт між підпіллям та збройними формуваннями ОУН-Б і польського еміграційного уряду. Угода згаданого уряду про співпрацю з урядом СРСР спровокувала санкціоновану Проводом ОУН-Б і розіслану на місця спеціальну директиву про антипольські дії повстанців за підписом одного з керівних діячів ОУН-Б під псевдонімом «Троян» від 5 травня 1944 р. (Боляновський, 2024, с. 60).

Київський дослідник Володимир Ковальчук вважає сумнівним твердження творців комюніке про те, що «з другої половини 1943 р.» «антипольська акція ОУН-Б і УПА» починає «поступово» переходити з Волині у «терени Східної

Галичини та південно-східну Люблінщину». Насправді ж після резонансних подій літа 1943-го на Волині, суперечності між поляками та українцями південніше від неї доволі довго лише «тліли». «Випадки убивств поки що здебільшого одиничні», – оцінював восени масштаби міжетнічного протистояння влітку в Тернопільському окрузі Львівського обшару Армії крайової представник тамтешнього командування, маючи на увазі кількість полеглих поляків від українських рук. Цей відносний «спокій» у Галичині зауважували представники ОУН-Б, які засуджували «самочинні акти терору» проти польської сторони, називаючи їх «чужою агентурною роботою». «Ні український народ, ні Організація нічого спільного з тими масовими убивствами не мають», – йшлося в «Комюнікаті» ОУН станом на жовтень 1943 р. В. Ковальчук стверджує, що інакше розгорталися події на захід від Волині, тобто в Люблінському дистрикті Генеральної губернії. Від лютого по серпень 1943 р. кількість фактів «пограбувань та інших насильницьких дій», які чинники окупаційної поліції зафіксували у своїх звітах, зросла майже втричі (від 846 до 2410). До кінця 1943 р. щомісячні українські жертви польського підпілля та боївок у дистрикті не перевищували ста осіб. Більшість потерпілих припадало на українців Грубешівського повіту. Останні «відповідали» нападами на поляків Холмщини, проте й ці «акції» важко назвати масовими. Різке ж загострення польсько-українських відносин із тисячами жертв з обох боків відбувається в Галицькому й Люблінському дистриктах на початку 1944 р. В. Ковальчук вважає, що в сучасному комюніке чомусь дуже «лагідно» написано про Армію Крайову – найпотужнішу одиницю польського підпілля, яка мала чіткі плани з реставрації східних кордонів Польської держави. У комюніке, на його думку, чомусь не згадано й спроб багатьох учасників польського підпілля у перші місяці радянської західноукраїнських земель (у 1944 р.) перейти у нові органи радянської влади. Особливо значною кількістю осіб польського походження поповнилася радянська правоохоронна система, місцеві органи держбезпеки. Наприклад, лише впродовж другої половини 1944 р. кількість поляків у радянських винищувальних батальйонах, що діяли в кожному районі Тернопільської області й активно залучалися до операцій проти ОУН і УПА, сягнула половини від усього персонального складу (Ковальчук, 2024).

Зауважимо, що в Комюніке об'єктивно реконструйовано перебіг, наслідки і характер депортацій населення з українсько-польського пограниччя у 1939–1947 рр., яке здійснювали і координували комуністичні режими СРСР і ПНР. При цьому стверджено, що операція «Вісла» (весна–літо 1947 р.) мала на меті примусову національну асиміляцію українців, а також перетворення післявоєнної Польщі на національно-однорідну державу.

Насамкінець вважаємо, що слід підтримати ініціативу авторів Комюніке про необхідність ексгумації безіменних братських могил задля створення цвинтарів/некрополів; поповнення поіменних даних у базах жертв взаємного конфлікту з урахуванням давніх місцевостей, з яких вони походили. Влада двох країн повинна рішуче засуджувати та ефективно протидіяти актам вандалізму проти пам'яток другої сторони, у тому числі могил на кладовищах інших релігій, а також російській дезінформації у сфері історичної пам'яті про важке польсько-українське минуле. Важливо, щоби поляки та українці не підпадали під вплив політики третіх сторін,

а об'єктивно оцінювали взаємні непорозуміння, перевіряли історичні упередження та разом думали про майбутнє. Є потреба у відновленні первісної форми пам'ятних знаків за згодою обох сторін та толерантному вирішенні комеморативних заходів по обидва боки кордону. Вважаємо за необхідне відновлення наукових семінарів «Україна–Польща: важкі питання» під егідою Академій наук обох держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Боляновський, А. Використання українсько-польської конфронтацій у політиці Радянського Союзу в роки Другої світової війни. *Українські маркери історії Польщі: трансформації другої половини XX – початку XXI століття* / редкол.: М. Литвин (голова), Л. Хахула (заст. голови), О. Піх, В. Пастернак (секретар). Львів: Університетська книга, 2024. С. 50–60.

Верстюк, В. (2024, 20 грудня). Друге польсько-українське Комюніке: Чи є шлях до порозуміння. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/blogy/druge-polsko-ukrayinske-komyunike-chy-ye-shlyah-do-porozuminnya>.

Гудь, Б., Муравський, О. (2024, 26 грудня). Волинь'43: Що замовчує польська історіографія? *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/12/26/164594/>

Друге польсько-українське Комюніке (2024, 12 грудня). *Україна модерна*. URL: https://uamoderna.com/blogy/ii-polsko-ukrayinske-komyunike/?fbclid=IwY2xjawHKIRJleHRuA2FlbQIxMAABHZ1txusZ5_lru4pN6ceqqC8fyZ-wi_aMDxtgLjPxFmcmtzHbfu4GFKt3FQ_aem_uKwECLFO5La8yjSKZHQ14w/

Друге польсько-українське комюніке: незгода попри згоду (2025, 3 січня). URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/druhe-polsko-ukrayinske-komyunike-nezhoda-popry-zhodu/>

Ковальчук, В (2024, 27 грудня). Друге польсько-українське комюніке: «з пристрастю» до Волині, «крізь пальці» на Люблінщину та східну Галичину. *Локальна історія*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/druhe-polsko-ukrayinske-komuniuke-z-pristrastiu-do-volini-kriz-paltsi-na-liublinshchinu-ta-skhidnu-galichinu/>

Сизоненко, А (2024, 29 грудня). Володимир В'ятрович: «Польські політики кроки назустріч сприймають як заохочення до подальшого тиску». *LB. UA*. URL: https://lb.ua/news/2024/12/29/652456_volodimir_vyatrovich_polski.html.

REFERENCES

Bolianovskyi, A. Vykorystannia ukrainsko-polskoi konfrontatsii u politytsi Radianskoho Soiuzu v roky Druhoi svitovoi viiny. *Ukrainski markery istorii Polshchi: transformatsii druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolittia* / redkolehiia: M. Lytvyn (holova), L. Khakhula (zast. holovy), O. Pikh, V. Pasternak (sekretar). Lviv: Universytetska knyha, 2024. S. 50–60 (in Ukrainian).

Druhe polsko-ukrayinske Komiiunike (2024, 12 hrudnia). *Ukraina moderna*. https://uamoderna.com/blogy/ii-polsko-ukrayinske-komyunike/?fbclid=IwY2xjawHKIRJleHRuA2FlbQIxMAABHZ1txusZ5_lru4pN6ceqqC8fyZ-wi_aMDxtgLjPxFmcmtzHbfu4GFKt3FQ_aem_uKwECLFO5La8yjSKZHQ14w (in Ukrainian).

Druhe polsko-ukrainske komiunike: nezghoda popry zghodu (2025, 3 sichnia). <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/druhe-polsko-ukrayinske-komyunike-nezhoda-popry-zhodu> (in Ukrainian).

Hud, B., Muravskiy, O. (2024, 26 hrudnia). Volyn'43: Shcho zamovchuie polska istoriohrafia? *Istorychna pravda*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/12/26/164594> (in Ukrainian).

Kovalchuk, V (2024, 27 hrudnia). Druhe polsko-ukrainske komiunike: “z prystrastiu” do Volyni, “kriz paltsi” na Liublinshchynu ta skhidnu Halychynu. *Lokalna istoriia*. <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/druhe-polsko-ukrayinske-komiunike-z-pristrastiu-do-volini-kriz-paltsy-na-liublinshchinu-ta-skhidnu-galichinu> (in Ukrainian)..

Syzonenko, A (2024, 29 hrudnia). Volodymyr Viatrovych: “Polski polityky kroky nazustrich sprymaiut yak zaokhochennia do podalshoho tysku”. *LB. UA*. https://lb.ua/news/2024/12/29/652456_volodimir_vyatrovich_polski.html (in Ukrainian).

Verstiuk, V. (2024, 20 hrudnia). Druhe polsko-ukrainske Komiunike: Chy ye shliakh do porozuminnia. *Ukraina moderna*. <https://uamoderna.com/blogy/druhe-polsko-ukrayinske-komyunike-chy-ye-shlyah-do-porozuminnia> (in Ukrainian).

Mykola LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr hab. in History), Professor,

Head of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

POLITICISATION OF HISTORY OR HISTORICISATION OF POLITICS?

On the Second Polish-Ukrainian Communiqué (November 2024), the need to resume academic dialogue in the format of seminars ‘Ukraine-Poland: Difficult Issues’

НОТАТКИ

УДК 94(477+438)

Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / гол. ред.
Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича,
Львів, 2025. Вип. 18. 166 с.

Літературний редактор
Ірина Стецик

Коректор
Наталія Кічула

Редактор анотацій англійською мовою
Юлія Артимішин

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Технічний супровід видання
Юлія Артимішин, Христина Меренюк

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-03118 від 14.03.2024 р.

Підписано до друку 10.05.2025 р.
Гарнітура Times. Формат 70х100 1/16.
Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 13,49. Зам. № 0725/535
Наклад 300 примірників

Друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.